

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ પાંચમો

-: વિવરણકાર :-

પંચાસ ચન્દ્રગુપ્ત વિ. ગણી

-: પ્રકાશક :-

શ્રી મોક્ષેશ્વરી પ્રકાશન

-: આર્થિક સહકાર :-

શ્રી સુરત તપગચ્છ રત્નત્રયી આરાધક સંઘ

શ્રી રામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી આરાધના ભુવન

સુભાષચોક, ગોપીપુરા,

સુરત - ૩૯૫ ૦૦૧.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન : લઘુવૃત્તિ-વિવરણ :

ભાગ - પાંચમો

: વિવરણકાર :

પૂ. પરમશાસન પ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. આ. ભ.
શ્રી. વિ. રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પટ્ટાલંકાર સ્વ. મૂ. આ.
શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ
આ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્ય

પંન્યાસ ચન્દ્રગુપ્તવિજય ગણી

: પ્રકાશન :

શ્રી મોક્ષેકલક્ષી પ્રકાશન

: આર્થિક સહકાર :

શ્રી સુરત તપગચ્છ રત્નત્રયી આરાધક સંઘ
શ્રી રામચન્દ્ર સૂરિ આરાધના ભવન
ગોપીપુરા : સુભાષયોક : સુરત-૧.

શ્રી સિદ્ધધર્મચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ - વિવરણ (ભા. - ૫)

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ ૧૦૦૦

પ્રકાશન : શ્રી મોક્ષૈકલક્ષી પ્રકાશન

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શા. સૂર્યકાંત ચતુરલાલ
મુ. પો. મુરબાડ
(જિ. ઠાણે)

રજનીકાંતભાઈ એફ. વોરા
૬૫૫, સાંચાપીર સ્ટ્રીટ
પુણે ૪૧૧ ૦૦૧

શા. મુકુંદભાઈ રમણલાલ
પ 'નવરત્ન' ફ્લેટ્સ
નવા વિકાસગૃહ રોડ - પાલડી
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી
જહાંપનાહની પોળ
કાલુપુર રોડ
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

રમેશ આર. સંઘવી
'રામવાટિકા' સમેતશિખર એપાર્ટમેન્ટ
૪ થે માળે : કાજીનું મેદાન
ગોપીપુરા : સુરત - ૧.

(ભાગ-૪ નું)
: શુદ્ધિપત્રક :

પૃ.નં.	પં.નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૨૧	ત્ર	ત્રે
		ત્ર	ત્રે
૨૪	૨	સ્	અસ્
૨૯	૧૯	સાં	સો
૩૦	૮	વા	ધા
૪૦	૮	સ	સર્ગ
૪૨	૧૩	ર્થ	ર્થ:
૫૧	૧	ધાતુને...	
		... પ્રત્યય વગેરે	વગેરે
૬૭	૨૮	આ	આ
૭૧	૧૧	નો	ના
૮૨	૧૭	તો તે	તે
૯૫	૨૧	ચ્	ચ
૧૦૦	૨૫	તી	તી-
૧૦૨	૨૫	કિ	કી
૧૦૩	૧૩	તિ	તી
૧૦૬	૧	મ	મેમ
૧૧૦	૯	હ	હ
૧૫૭	૬	તિ:	તિ
	૮	તુ	તૃ
૧૫૮	૫	ચ્	જિચ્
૧૬૩	૧	શ્યા	શ્ર્યા
૧૬૬	૧૭	ને	નો
૧૮૧	૮	ચક્લિ	ચિક્લિ
૨૦૧	૧	પ્રથમ...	
		...ખન્ અને	અને
૨૪૬	૨૧	ત	ત્સ
૨૫૧	૧૪	ન	ન્

अथ प्रारभ्यते चतुर्थेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

आत् सन्ध्यक्षरस्य ४।२।१॥

सन्ध्यक्षर છે અન્તમાં જેના એવા ધાતુના અન્ત્યસ્વરને આ આદેશ થાય છે. સમ્ + વ્યે [૧૧૩] ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી તૃચ્ [તૃ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ધ્યક્ષર એ છે અન્તમાં જેના એવા વ્યે ધાતુના અન્ત્ય સ્વર એ ને આ આદેશ. સમ્વ્યાત્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમ્વ્યાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઢાંકનાર. સુ + ગ્લૈ ધાતુના એ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ. 'उपसर्गा० ५-१-५६' થી સુ + ગ્લા ધાતુને ડ [અ] પ્રત્યય. 'डित्यन्त्य० २-१-११४' થી ગ્લા ના આ નો લોપ. સુગ્લ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સુગ્લઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અત્યન્ત ખિન્ન. धातोरित्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ધ્યક્ષર જેના અન્તમાં છે એવા ધાતુના જ અન્ત્ય સ્વરને આ આદેશ થાય છે. તેથી ગોખ્યામ્ અહીં ગો નામના ઓ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - બે ગાયથી. ॥૧॥

ન શિતિ ઠાટાટા

શિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં સન્ધ્યક્ષરાન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને આ આદેશ થતો નથી. સમ્ + વ્યે ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યનં ૩-૪-૭૧'થી શવ્ પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યક્ષરસ્ય ૪-૨-૧'થી વ્યે ધાતુના એ ને પ્રાપ્ત આ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી સંવ્યયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઢાકે છે. ॥૨॥

વ્યસ્થવ્ - ણવિ ઠાટાટા

પરોક્ષાના થવ્ અને ણવ્ પ્રત્યયના વિષયમાં વ્યે ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને આ આદેશ થતો નથી. સમ્ + વ્યે ધાતુને પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧'થી વ્યે ધાતુના એ ને આ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'દ્વિધાતુઃ ૪-૧-૧' થી વ્યે ધાતુને દિવ્. 'વ્યઞ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં એ ને -હસ્વ ઇ આદેશ. વિ + વ્યે + ણવ્ આ અવસ્થામાં 'યજાદિં ૪-૧-૭૨'થી વિ ને ચ્વૃત્ ડ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો 'જ્યા - વ્યેં ૪-૧-૭૧'થી બાધ કરીને વિ ના ઇ ને ઇ આદેશ. 'નામિનોં ૪-૩-૫૧'થી વ્યે ના એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ

વગેરે કાર્ય થવાથી સંવિવ્યાય આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સમ્ + વ્યે ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. થવ્ ની પૂર્વે 'ઋ - વૃ' ૪-૪-૮૦'થી ઇટ્ [ઇ]. આ સૂત્રથી વ્યે ના એ ને આ આદેશનો નિષેધ. વ્યે ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય ઉપર જાગાવ્યા મુજબ થવાથી સંવિવ્યયિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણે ઢાંક્યું. તેં ઢાંક્યું. ॥૩॥

સ્ફુર - સ્ફુલો ઘંજિ ૪૧૨૧૪॥

ઘજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સ્ફુર્ અને સ્ફુલ્ ધાતુના સન્ધ્યક્ષરને આ આદેશ થાય છે. વિ + સ્ફુર્ અને વિ + સ્ફુલ્ ધાતુને 'ભાવાઽકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪'થી ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. એ ઓ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિસ્ફારઃ અને વિસ્ફાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્ફુરવું તે. સ્ફુરવું તે. ॥૪॥

વાડપગુરો ણમિ ઠા૨।૫॥

અપ ઉપસર્ગ પૂર્વક ગુરુ ધાતુના સન્ધ્યક્ષરને; તેની પરમાં
ણમ્ પ્રત્યય હોય તો આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. અપ + ગુરુ
[૧૪૬૪] ધાતુને 'ઋણમ્ ચા૦ ૫-૪-૪૮'થી ઋણમ્ [અમ્] પ્રત્યય.
'લઘોરૂપા૦ ૪-૩-૪'થી ગુરુ ના ઉ ને ગુણુ ઓ આદેશ. એ ઓ ને
આ સૂત્રથી આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અપગારમ્ નામ બને છે.
વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ ન થાય ત્યારે અપગોરમ્ નામ
બને છે. 'ભૃશાડ્ધી૦ ૭-૪-૭૩'થી અપગારમ્ અને અપગોરમ્
નામને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી અપગારમપગારમ્ અને
અપગોરમપગોરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર તૈયાર
થઈને. ॥૫॥

દીઙ્ઃ સનિ વા ઠા૨।૬॥

સન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દીઙ્ઃ ધાતુના
અન્ત્ય વાળને આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. દી [૧૨૪૪] ધાતુને
'તુમર્હાદિ૦ ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દી ધાતુના ઈ ને
આ આદેશ. 'સન્ધકશ્ચ ૪-૧-૩'થી દાસ્ ને દિત્વ. 'વ્યઙ્ગનસ્યા૦
૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનનો લોપ. '-હસ્વઃ
૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'સન્ધસ્ય

૪-૧-૫૯'થી એ અ ને ઙ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી દિદાસતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં દી ધાતુના ઈ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ ન થાય ત્યારે દીસ્ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તિવ વગેરે કાર્ય થવાથી દિદીષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નષ્ટ થવાને ઈચ્છે છે. ॥૬॥

ચબલ્કિઙ્ગતિ ૪૧૨૧૭૥

ચપ્ પ્રત્યયના વિષયમાં તેમજ કિત્ અને કિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યયના વિષયમાં દીઙ્ ધાતુના અન્ત્ય વાગ્નિ આ આદેશ થાય છે. ઉપ + દી ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા ને ચપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી દી ધાતુના ઈ ને આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપદાય આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ઉપ + દી ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી તૃચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દી ધાતુના ઈ ને આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપદાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - નજીકમાં નષ્ટ થઈને. નજીકમાં નષ્ટ થનાર. વિષયનિર્દેશાદ - આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ચપ્ અને કિત્ કે કિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન પ્રત્યયના વિષયમાં દીઙ્ ધાતુના અન્ત્ય વાગ્નિ આ આદેશ થાય છે. ચપ્ વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. તેથી ઉપદાયો વર્તે તે અહીં 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી વિહિત તૃચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં દી ધાતુના અન્ત્ય ઈ

ને આ આદેશ થયા બાદ 'તન્ - વ્યધીળ્ ૦ ૫-૧-૬૪'થી તૃચ્ પ્રત્યયનો બાધ કરીને ણ પ્રત્યય થાય છે. ઉપ + દા + અ આ અવસ્થામાં 'આત એઃ ૦ ૪-૩-૫૩'થી દા ના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપદાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નજીકમાં નષ્ થનાર. ॥૭૧॥

મિગ્ - મીગોઽઽખલચલિ ઠા૨।૮॥

યપ્ પ્રત્યયના વિષયમાં તેમજ કિત્ અને કિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય ખલ્ અચ્ તથા અલ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન પ્રત્યયના વિષયમાં મિગ્ [મિ] અને મીગ્ [મી] ધાતુના અન્ત્યવાર્ગને આ આદેશ થાય છે. નિ + મિ [૧૨૮૯] અને પ્ર + મી [૧૫૧૨] ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનઙઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી મિ ના ઙ ને અને મીના ઙ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિમાય અને પ્રમાય આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી તૃચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં મિ અને મી ધાતુના અન્ત્ય ઙ અને ઙ ને આ સૂત્રથી આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નિમાતા અને પ્રમાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઙેડીને. ઙેડનાર. હાણીને. હાણનાર. અઽખલચલીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યપ્ પ્રત્યયના વિષયમાં તેમજ ખલ્ અચ્ અને અલ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ કિત્ - કિત્ સિવાયના પ્રત્યયના વિષયમાં મિગ્ અને મીગ્ ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગને

આ આદેશ થાય છે. તેથી ઈષત્ + મિ; દુષ્ટ + મી ધાતુના અન્ત્ય ઙ અને ઈ ને ‘‘દુઃસ્વીષતઃ૦ ૫-૩-૧૩૯’’થી વિહિત ખલ્ [અ] પ્રત્યયના વિષયમાં; મિ; આ + મી ધાતુના અન્ત્ય ઙ અને ઈ ને ‘અચ્ ૫-૧-૪૯’થી વિહિત અચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં અને નિ + મિ; પ્ર + મી ધાતુના અન્ત્ય ઙ અને ઈ ને ‘યુવર્ણ૦ ૫-૩-૨૮’થી વિહિત અલ્ પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. જેથી મિ અને મી ના અન્ત્ય ઙ અને ઈ ને ‘નામિનો૦ ૪-૩-૧’થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ઈષન્નિમયઃ; દુષ્ટમયઃ; મયઃ; આમયઃ; અને નિમયઃ; પ્રમયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વિના પ્રયત્ને ફેંકવું. કષ્ટથી મારવું. ફેંકનાર. રોગ. ફેંકનાર. મારનાર. ॥૮॥

લીઙ્ લિનો વાં ૪૧૨૧૧॥

યપ્ પ્રત્યયના વિષયમાં તેમ જ ખલ્ અચ્ અને અલ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન એવા કિત્ ઙિત્ સિવાયના પ્રત્યયના વિષયમાં દિવાદિ અને ક્ર્યાદિ ગાણના લી ધાતુના અન્ત્ય વાગુને આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. વિ+લી[૧૨૪૮, ૧૫૨૬] ધાતુને ‘પ્રાઘ્વાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય; અને ‘ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮’ થી તૃચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લી ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઈ ને આ આદેશ. ‘અનઙઃ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિલાય અને વિલાતા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈ ને આ આદેશ ન થાય તો વિલીય અને વિલેતા આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- વિલીન થઈને. વિલીન થનાર. અખલચલીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યપ્ પ્રત્યયના વિષયમાં તેમ જ ખલ્ અચ્ અને અલ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ કિત્ કે કિન્ત્ સિવાયના પ્રત્યયના વિષયમાં તાદૃશ દિવાદિ અને ક્રયાદિ ગણપાઠમાંના લી ધાતુના અન્ત્યવાર્ણને વિકલ્પથી આ આદેશ થાય છે. તેથી સૂ. નં. ૪૨૧૮ માં જાણાવ્યા મુજબ ખલ્ અચ્ કે અલ્ પ્રત્યયના વિષયમાં વિ+લી ધાતુના અન્ત્ય ઈ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. જેથી ઈષદ્વિલયઃ વિલયઃ અને વિલયોઽસ્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- અનાયાસે વિલીન થવું. વિલીન થનાર. વિલીન થવું. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં.૪-૨-૮] ॥૧॥

णौ क्री - जीडः ४।२।१०॥

णि પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્રી જિ અને ઇઙ્ [ઙ] ધાતુના અન્ત્યસ્વરને આ આદેશ થાય છે. ક્રી જિ અને અધિ+ઇઙ્ ધાતુને ‘પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦’ થી ણિર્ [ઙ] પ્રત્યય. ક્રી જિ અને ઇઙ્ ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઈ અને ઙ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ. ‘અર્ત્તિ-રી-બ્લી૦ ૪-૨-૨૧’ થી આ ની પરમાં પુ [પ] નો આગમ.... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રાપયતિ જાપયતિ અને અધ્યાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- ખરીદાવે છે. જીતાડે છે. ભાણાવે છે. ॥૧૦॥

સિધ્યતેરજ્ઞાને ઠાઠાઠઠઠ

જ્ઞાન થી અન્ય અર્થના વાચક સિધ્ [૧૧૮૫] ધાતુના સ્વરને; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો આ આદેશ થાય છે. સિધ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિધ્ ધાતુના ઇ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મન્ત્રં સાધયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મન્ત્રને સિધ્ કરે છે. અજ્ઞાન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અજ્ઞાનાર્થક જ સિધ્ ધાતુના સ્વરને આ આદેશ થાય છે. તેથી તપસ્તાપસં સેધયતિ અહીં જ્ઞાનાર્થક સિધ્ ધાતુના ઇ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ ધતો નથી. જેથી 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી સિધ્ ધાતુના ઇ ને ગુગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સેધયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તપસ્વીને, તપ, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥૧૧॥

ચિ-સ્ફુરો નં વા ઠાઠાઠઠઠ

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ચિ અને સ્ફુર ધાતુના સ્વરને આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ચિ અને સ્ફુર ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ચિ ધાતુના ઇ ને

અને સ્ફુર્ ધાતુના ઉ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 ચાપયતિ [અર્તિ - રીં ૪-૨-૨૧ થી પુ નો આગમ.] અને
 સ્ફારયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી આ
 આદેશ ન થાય ત્યારે ચિ ધાતુના ઙ ને 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી
 વૃદ્ધિ એ આદેશ. તેમ જ 'લઘોં ૪-૩-૪' થી સ્ફુર્ ના ઉ ને ગુણ
 ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાયયતિ અને સ્ફોરયતિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ચૂંટાવે છે. ચલાવે છે. ॥૧૨॥

વિયઃ પ્રજને ૪૧૨૧૩૥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગર્ભધાનાર્થક
 વી ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. વી ધાતુ
 [૧૦૭૬] ને 'પ્રયોક્તં ૩-૪-૨૦' થી ણિન્ પ્રત્યયઃ આ સૂત્રથી વી
 ધાતુના ઙ ને આ આદેશ. આ ની પરમાં 'અર્તિ-રી-બ્લીં
 ૪-૨-૨૧' થી પુ[પ્] નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પુરો વાતો
 ગાઃ પ્રવાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી
 આ આદેશ ન થાય ત્યારે 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી ઙ ને વૃદ્ધિ એ
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવાયયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -
 પૂર્વ દિશાનો વાયુ; ગાયોને ગર્ભ ધારાગ્ર માટે યોગ્ય બનાવે
 છે. ॥૧૩॥

રુહ: પ: ૪૧૨૧૪૥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રુહ ધાતુના હ ને પ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. રુ ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રુહ ધાતુના હ ને પ્ આદેશ. 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪' થી રુહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રોપયતિ તરુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી રુહ ધાતુના હ ને પ્ આદેશ ન થાય ત્યારે રોહયતિ તરુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વૃક્ષ રોપે છે. ॥૧૪૥

લિયો નોડન્તઃ સ્નેહદ્રવે ૪૧૨૧૫૥

સ્નિગ્ધ ધી વગેરે દ્રવદ્રવ્યોનું દ્રવિત થવાનું ગમ્યમાન હોય તો ણિ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા લી ધાતુના અન્તમાં ન્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે. વિ+લી ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લી ધાતુના અન્તમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘૃતં વિલીનયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ ન થાય ત્યારે વિ+લી ધાતુના અન્ત્ય ઈ ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિલાયયતિ ઘૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધીને પીગળાવે છે.

સ્નેહદ્રવ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્નેહ દ્રવ્યોનું જ ઓગળવું - દ્રવિત થવું અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ણિ; પ્રત્યયની પૂર્વેના લી ધાતુના અન્તમાં ન્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી અયો વિલાયયતિ અહીં સ્નેહદ્રવ્યોનું પીગળવું અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અન્તમાં ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - લોઢું પીગળાવે છે. ॥૧૫॥

લો લ: ૪૧૨૧૬॥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલાં લા સ્વરૂપવાળા ધાતુના અન્તમાં; સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોનું ઓગળવું અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વિકલ્પથી લ્ નો આગમ થાય છે. વિ + લી ધાતુના ઈ ને ‘લીઙ્ લિનો વાં ૪-૨-૧’ થી આ આદેશ. વિ + લા ધાતુને ‘પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦’ થી ણિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લા ના અન્તમાં લ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઘૃતં વિલાલયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી લ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે, ‘અર્તિ-રી-લી૦ ૪-૨-૨૧’ થી લા ના અન્તમાં પ્ નો આગમ થવાથી વિલાપયતિ ઘૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધીને પીગળાવે છે. સ્નેહદ્રવ્ય ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્નેહદ્રવ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ લા સ્વરૂપવાળા ધાતુના અન્તમાં; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો; વિકલ્પથી લ્ નો આગમ થાય છે. તેથી જટાભિરાલાપયતે અહીં સ્નિગ્ધદ્રવ્યનું દ્રવિત થવું અર્થ

ગમ્યમાન ન હોવાથી લા ના અન્તમાં આ સૂત્રથી લ્ નો આગમ થતો નથી. જેથી આ+લી ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય બાદ અર્થા અર્થમાં 'લીઙ્-લિનોં ૩-૩-૧૦' થી આત્મનેપદ અને ધાતુના અન્ત્ય ઈ ને આ આદેશ થવાથી આ+લા+ણિગ્+તે આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી આલાપયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જટાઓથી પૂંજિત થાય છે. ॥૧૬॥

પાતે: ૪૨૧૧૭॥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પા[૧૦૬૭] ધાતુના અન્તમાં લ્ નો આગમ થાય છે. પા ધાતુને 'પ્રયોક્ત્ત્વં ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પા ધાતુના અન્તમાં લ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પાલયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રક્ષાણ કરે છે. ॥૧૭॥

ધૂ-પ્રીગો નં: ૪૧૨૧૮૥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધૂ અને પ્રી ધાતુના અન્તમાં ન્ નો આગમ થાય છે. ધૂ [૧૨૯૧; ૧૫૨૦; ૧૯૪૫] અને પ્રી [૧૫૧૦, ૧૯૪૪] ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધૂ અને પ્રી ધાતુના અન્તમાં ન્ નો આગમ. પ્રી ધાતુની પરમાં રહેલા એ ન્ ને 'સ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધૂનયતિ અને પ્રીણયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કંપાવે છે. ખુશ કરે છે. ॥૧૮૥

વો વિધૂનને જ: ૪૧૨૧૯૥

ક્રમ્યનાર્થક વા ધાતુના અન્તમાં; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો; જ્ નો આગમ થાય છે. ઉપ+ વા ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વા ના અન્તમાં જ્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપવાજયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પંખાથી વીંઝે છે. વિધૂનન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિધૂનનાર્થક જ વા ધાતુના અન્તમાં તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો જ્ નો આગમ થાય છે. તેથી ઉચ્ચૈ: કેશાનાવાપયતિ અહીં આ+વા [૪૮ ઓર્વે] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય. વા ના અન્તમાં 'અર્જિ - રી - ભ્લીં

૪-૨-૨૧' થી પ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી આવાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વા ધાતુ વિધૂનનાર્થક ન હોવાથી તેના અન્તમાં આ સૂત્રથી જ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - વાળ કોરા કરે છે. ॥૧૧॥

પા - શા - છા - સા - વે - વ્યા - હ્વો યઃ
૪૧૨૧૨૦॥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પા શો છો સો વે વ્યે અને હ્વે ધાતુના અન્તમાં ય્ નો આગમ થાય છે. પા[૨; ૪૭]; શો[૧૧૪૭]; અવ+છો [૧૧૪૯]; અવ+સો[૪૪, ૧૧૫૦]; વે[૧૧૨]; વ્યે[૧૧૩] અને હ્વે[૧૧૪] ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'આત્સન્ધ્યક્ષરસ્ય ૪-૨-૧' થી [પૈ] શો છો[સો સૈ] વે વ્યે અને હ્વે ધાતુના સન્ધ્યક્ષર ણો એ અને એ ને આ આદેશ. આ સૂત્રથી ણિ ની પૂર્વે ય્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પાંચયતિ શાયયતિ અવચ્છાયયતિ અવસાયયતિ વાયયતિ વ્યાયયતિ અને હ્વાયયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પીવરાવે છે અથવા સુકાવે છે. છોલાવે છે. તોડાવે છે. ક્ષય પમાડે છે અથવા સમજાવે છે. સુગંધિત કરે છે. ઢંકાવે છે. બોલાવરાવે છે. ॥૨૦॥

અર્તિ - રી - બ્લી - હી - ક્નૂયિ - ક્ષમાય્યાતાં પુ:

૪૧૨૧૧૥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્ર રી બ્લી હી ક્નૂય અને ક્ષમાય્ ધાતુના તેમ જ આ બેના અન્તમાં છે - એવા ધાતુના અન્તમાં પુ [પ્] નો આગમ થાય છે. ક્ર[૨૬, ૧૧૩૫] રી [૧૨૪૭, ૧૫૨૫] બ્લી હી ક્નૂય ક્ષમાય્ અને આકારાન્ત દા ધાતુને 'પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. ણિગ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી પુ [પ્] નો આગમ. 'ચ્વોઃ પ્વય્ ૪-૪-૧૨૧' થી ક્નૂય અને ક્ષમાય્ ના ય્ નો લોપ. 'પુસ્ પૌ ૪-૩-૩' થી ઈ ને ગુણે એ, ક્ર ને ગુણે અર્ અને ઊ ને ગુણે ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્પયતિ રેપયતિ બ્લેપયતિ હ્રેપયતિ ક્નોપયતિ ક્ષમાપયતિ અને દાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આપે છે. ટપકાવે છે. ઢંકાવે છે. શરમાવે છે. બોલાવરાવે છે. કંપાવે છે. અપાવે છે. સત્યં કરોતિ આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત સત્ય નામને 'ણિજ્ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી ણિજ્ પ્રત્યય. 'સત્યાડર્થ-વેદસ્યાઃ ૩-૪-૪૪' થી સત્ય નામના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ. આ સૂત્રથી ણિજ્ ની પૂર્વે પુ [પ્] નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી સત્યાપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સત્ય કરે છે. ૥૨૧૥

સ્ફાચ્ - સ્ફાચ્ ૪૧૨૧૨૧।

જિં પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સ્ફાચ્ ધાતુને સ્ફાચ્ આદેશ થાય છે. સ્ફાચ્[૮૦૪] ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦' થી ણિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ફાચ્ ને સ્ફાચ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ફાચ્ચતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વધારે છે. ॥૨૨૧।

શદિરગતૌ શાત્ ૪૧૨૧૨૩।

જિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા, ગતિ અર્થને છોડીને અન્ય અર્થવાળા શદ્ ધાતુને શાત્ આદેશ થાય છે. શદ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦' થી ણિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શદ્ ધાતુને શાત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુષ્પાણિ શાત્ચતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ફુલોને ખંખેરે છે. અગતાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગતિ ભિન્નાર્થક જ શદ્ ધાતુને તેની પરમાં જિ પ્રત્યય હોય તો શાત્ આદેશ થાય છે. તેથી ગાઃ શાદચતિ અહીં ગત્યર્થક શદ્ ધાતુને તેની પરમાં જિ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી શાત્ આદેશ થતો નથી. 'જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી શદ્+જિ આ અવસ્થામાં અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શાદચતિ આવો પ્રયોગ થયો છે. અર્થ - ગાયોને લઈ જાય છે. ॥૨૨૩।

ઘટાદે હ્રસ્વો દીર્ઘસ્તુ વા જિ-ળમ્પરે ૪।૨।૨૪।।

ળિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઘટાદિ ગણપાઠમાંના ઘટ્ વગેરે [૧૦૦૦ થી ૧૦૫૮ સુધીના] ધાતુના સ્વરને -હ્રસ્વ આદેશ થાય છે. પરન્તુ ળિ પ્રત્યયની પરમાં જિ કે ળમ્ પ્રત્યય હોય તો આ સૂત્રથી વિહિત -હ્રસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ઘટ્ અને વ્યથ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃ ૦ ૩-૪-૨૦' થી ળિગ્ પ્રત્યય. 'જિણિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઘટ્ અને વ્યથ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી એ આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘટયતિ અને વ્યથયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઘટ્ + ળિગ્, વ્યથ્ + ળિગ્ આ અવસ્થામાં કર્મમાં અઘતનીનો ત પ્રત્યય. 'અઙ્ઘાતો ૦ ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની પૂર્વે અટ્ [અ]. 'ભાવ-કર્મણો: ૩-૪-૬૮' થી ત ની પૂર્વે જિચ્ [જિ] પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. 'ળેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ળિ નો લોપ. આ સૂત્રથી નિષ્પત્ત -હ્રસ્વ સ્વર અ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી અઘાટિ અને અવ્યાથિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે અઘટિ અને અવ્યાથિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નિષ્પત્ત ઘટિ અને વ્યથિ ધાતુને 'ઋણમ્ ચાં ૦ ૫-૪-૪૮' થી ઋણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. ળિ નો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી ઘાટમ્ અને વ્યાથમ્ નામ બને છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ ન થાય ત્યારે ઘટમ્ અને વ્યથમ્ આવું નામ બને છે. 'ભૃજાઙ્ઙમ્હીક્ષણ્યા ૦ ૭-૪-૭૩' થી ઘાટમ્ વ્યાથમ્ ઘટમ્ અને વ્યથમ્ ને ક્તિવ થવાથી ઘાટંઘાટમ્ વ્યાથંવ્યાથમ્ ઘટંઘટમ્ અને વ્યથંવ્યથમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- રચના કરે છે. દુઃખી કરે છે. રચાવાયું. દુઃખી કરાયું. વારંવાર રચીને. વારંવાર દુઃખી કરીને. ॥૨૪॥

કગે-વનૂ-જનૈ-જૃષ્-ક્નસ્-રજ્ઞઃ ૪૧૨૧૫૥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા કગ્ વન્ જન્
 જૃ ક્નસ્ અને રજ્ઞ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને ણિ
 પ્રત્યયની પરમાં જિ કે ણમ્ પ્રત્યય હોય તો તે ણિ પ્રત્યયની પૂર્વેના
 કગ્ વન્ વગેરે ધાતુના -હસ્વ સ્વરને [જે આ સૂત્રથી વિહિત છે.]
 વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. કગ્ ઉપ+વન્ [૧૫૦૬] જન્
 [૧૨૬૫]; જૃ [૧૧૪૫]; ક્નસ્ અને રજ્ઞ ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦
 ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'જૈ મૃગરમણે ૪-૨-૫૧' થી રજ્ઞ
 ધાતુના ન્ [જ] નો લોપ. જૃ ધાતુના કૃ ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧'
 થી વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. કગ્ વગેરે ધાતુના અ ને 'ઞ્ણિતિ
 ૪-૩-૫૦' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કગયતિ ઉપવનયતિ જનયતિ જરયતિ
 ક્નસયતિ અને રજયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. કગ્+ણિગ્
 ઉપવન્+ણિગ્.....વગેરે અવસ્થામાં કર્મમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય.
 તેની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય તથા ત નો લોપ.....વગેરે કાર્યબાદ આ
 સૂત્રથી -હસ્વ સ્વર અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી અકાગિ;
 ઉપાવાનિ; અજાનિ; અજારિ; અક્નાસિ અને અરાજિ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ ને દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય
 ત્યારે અકગિ ઉપાવનિ અજનિ અજરિ અક્નસિ અને અરજિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે કગ્ વગેરે ધાતુને ણિ પ્રત્યયબાદ
 ણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. વિકલ્પ
 પક્ષમાં આ સૂત્રથી આ આદેશનો નિષેધ. નામને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય
 [જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૪] થવાથી કાગંકાગમ્ ઉપવાનમુપવાનમ્
 જાનંજાનમ્ જારંજારમ્ ક્નાસંક્નાસમ્ અને રાજંરાજમ્ તેમ જ

વિકલ્પપક્ષમાં દીર્ઘ આદેશ ન થાય ત્યારે કઠંગકમ્ ઉપવનમુપવનમ્
 જનંજનમ્ જરંજરમ્ ક્વસંક્વસમ્ અને રજંરજમ્ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ ક્રમશઃ- ક્રિયા કરાવે છે. મંગાવે છે. ઉત્પન્ન કરે છે. જીર્ણ
 બનાવે છે. કુટિલ કરે છે. મૃગને રમાડે છે. ક્રિયા કરાવાઈ. મંગાવ્યું.
 ઉત્પન્ન કર્યું. જીર્ણ બનાવાયું. કુટિલ કરાયું. મૃગને રમાડ્યું. વારંવાર
 ક્રિયા કરાવીને. વારંવાર મંગાવીને. વારંવાર ઉત્પન્ન કરીને. વારંવાર
 જીર્ણ બનાવીને. વારંવાર કુટિલ કરીને. વારંવાર મૃગને
 રમાડીને. ॥૨૫॥

અમોઽકમ્યમિ-ચમઃ ૪૧૨૧૬॥

જિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વેના કમ્ અમ્ અને
 ચમ્ ધાતુને છોડીને અન્ય અમ્ અન્તવાળા ધાતુના દીર્ઘ સ્વરને
 -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ પ્રત્યયની પરમાં જિ કે ણમ્ પ્રત્યય
 હોય તો તે જિ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા તાદશ [કમ્ અમ્ અને ચમ્
 સિવાયના] અમ્ અન્તવાળા ધાતુના તે -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી
 દીર્ઘ આદેશ થાય છે. રમ્ ધાતુને જિગ્ પ્રત્યય. ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ
 આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 રમયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. રમિ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય.
 તેની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી -હસ્વ અ ને
 દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી અરમિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 વિકલ્પપક્ષમાં અ ને દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે અરમિ આવો

પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે રમિ ધાતુને **खणम्** [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અ ને દીર્ઘ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી **रामंरामम्** આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ ન થાય ત્યારે **रमंरमम्** આવો પ્રયોગ થાય છે. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૫] અર્થક્રમશઃ- રમાડે છે. રમાડ્યો. વારંવાર રમાડીને.

अकम्यमिचम इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ **णि** પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા **कम्** **अम्** અને **चम्** ધાતુથી ભિન્ન જ અમ્ અન્તવાળા ધાતુના દીર્ઘ સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે અને **जिणंपरक-णि** પ્રત્યય પરમાં હોય તો એ -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી - **कम्** ધાતુને 'कमेणिङ् ૩-૪-૨' થી **णिङ्** [इ] પ્રત્યય. 'जिति ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કામયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. કામિ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અકામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ કામિ ધાતુને **खणम्** પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કામંકામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અમ્ અને આ+ચમ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ **णिग्** પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આમયતિ અને આચામયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પ્રત્યુદાહરણમાં યથાપ્રાપ્ત -હસ્વ આદેશ અને વૈકલ્પિક દીર્ઘ આદેશનું કાર્ય આ સૂત્રથી થતું નથી. અર્થક્રમશઃ- ઈચ્છે છે. ઈચ્છાયું. વારંવાર ઈચ્છીને. મોકલે છે. આચમન કરાવે છે. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૫] ॥૨૬॥

પર્યપાત્ સ્વદઃ ૪૧૨૧૭૧।

પરિ અને અપ ઉપસર્ગથી ૧૪ પરમાં રહેલા સ્વદ્ ધાતુના સ્વરને તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને તેની પરમાં જિ-ળંપરક-ણિ પ્રત્યય હોય તો તે -હસ્વ આદેશને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. પરિ+સ્વદ્ અને અપ+સ્વદ્ ધાતુને 'પ્રયોક્ત ૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિન્ પ્રત્યય. 'જિણિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિસ્વદયતિ અને અપસ્વદયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - [બંનેનો] નરમ કરાવે છે. પરિસ્વદિ અને અપસ્વદિ ધાતુને અઘતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ભાવકર્મણોઃ ૩-૪-૬૮' થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ. 'અઙ્ધાતો ૪-૪-૨૮' થી ધાતુની પૂર્વે અટ્ નો આંગમ. આ સૂત્રથી સ્વદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિ [ઙ] નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પર્યસ્વાદિ અને અપાસ્વાદિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ ને દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે પર્યસ્વદિ અને અપાસ્વદિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - [બંનેનો] નરમ કરાવાયું. પરિસ્વદિ અને અપસ્વદિ ધાતુને 'ચ્છણમ્ ચા ૦ ૫-૪-૪૮' થી ચ્છણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્વદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન પરિસ્વાદ અને અપસ્વાદ નામને; તેમ ૧૪ આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ ન થાય ત્યારે નિષ્પન્ન પરિસ્વદ અને અપસ્વદ નામને 'ભૃણાઽઽધીક્ષણ્યા ૦ ૭-૪-૭૩' થી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિસ્વાદંપરિસ્વાદમ્ અને અપસ્વાદમપસ્વાદમ્ આવો પ્રયોગ તેમ ૧૪ પરિસ્વદંપરિસ્વદમ્ અને અપસ્વદમપસ્વદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - [બંનેનો] વારંવાર નરમ કરાવીને.

पर्यपादिति किम् ? = आ सूत्रથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 णि પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પરિ અને અપ જ
 ઉપસર્ગથી. પરમાં રહેલા સ્વદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ
 આદેશ થાય છે; અને જિ-णं परक-णि પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની
 પૂર્વે રહેલા તાદશ-હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી
 प्रस्खादयति અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ प्र+स्वद् ધાતુને णिग्
 प्रत्ययादि कार्य-થયે છતે સ્વદ્ ધાતુના આ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ
 આદેશ થતો નથી. અર્થ-નરમ કરાવે છે. યદ્યપિ સ્વદ્ ધાતુ ઘટાદિ
 गाग्नो હોવાથી प्रस्खादयति અહીં ‘ઘટાદે૦ ૪-૨-૨૫’ થી
 દીર્ઘસ્વરને -હસ્વ આદેશ થઈ શકે છે પરન્તુ प्रस्खादयति ની જેમ
 परिस्वदयति.....વગેરે સ્થળે પાણ એ કાર્ય થઈ શકતું હોવાથી આ
 सूत्र વ્યર્થ બની જાણાવે છે કે પરિ અને અપ ઉપસર્ગ પૂર્વક જ સ્વદ્
 ધાતુના સ્વરને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ -હસ્વ આદેશ.....વગેરે કાર્ય
 થાય છે. તેથી સૂ. નં. ૪-૨-૨૫ ના અર્થમાં સ્વદ્ ધાત્વતિરિક્તત્વેન
 सङ्क्रोय થવાથી એ સૂત્રથી प्रस्खादयति કે परिस्वदयति વગેરે
 સ્થળે કોઈ પાણ કાર્ય નહીં થાય. ॥૨૭॥

શમો ૬ દર્શને ૪૧૨૧૮॥

દર્શન અર્થને છોડીને અન્યાર્થક શમ્ ધાતુના સ્વરને; તેની
 પરમાં णि પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ-णम्
 परक णि પ્રત્યય પરમાં હોય તો- એ -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ

આદેશ થાય છે. શમ્ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યય. ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય [જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૪] થવાથી શમયતિ રોગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રોગને શાંત કરે છે. શમિ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. ત ની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી શમ્ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અશામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી અ ને દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે અશામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્ત કરાવો. શમિ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શમ્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શામંશામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે શામંશામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વારંવાર શાંત કરીને. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૪] અદર્શન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દર્શન અર્થને છોડીને જ અન્ય અર્થના વાચક શમ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ-ણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તે -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પે દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી નિશામયતિ રૂપમ્ અહીં ણિગ્ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં નિ+શમ્ ધાતુના દીર્ઘ આ ને, તે ધાતુ દર્શનાર્થક હોવાથી આ સૂત્રથી -હસ્વ આદેશ થતો નથી. અર્થ-રૂપ બતાવે છે. ॥૨૮॥

યમોઽપરિવેષણે ણિચિ ચ ૪૧૨૧૧।

ણિચ્ પ્રત્યય થયો હોય કે ન પાણ થયો હોય-એ બંન્ને
 અવસ્થામાં ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પરિવેષણ
 [પીરસવું] અર્થને છોડીને અન્ય અર્થના વાયક યમ્ ધાતુના સ્વરને
 -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ-ળમ્ પરક-ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય
 તો, તે -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. યમ્ ધાતુને
 'ચુરાદિ ૦ ૩-૪-૧૭' થી ણિચ્ [ઈ] પ્રત્યય. અથવા 'પ્રયોક્ત ૦
 ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઉપાન્ત્ય અ
 ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. એ આ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ અ આદેશ વગેરે
 કાર્ય થવાથી યમયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નિગ્રહ કરે છે
 અથવા નિગ્રહ કરાવે છે. યમિ ધાતુને કર્મમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય.
 ત પ્રત્યયની પૂર્વે ણિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી યમિ
 ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અયામિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશાત્મક કાર્ય
 ન થાય ત્યારે અયામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નિગ્રહ કરાયો
 અથવા નિગ્રહ કરાવાયો. આવી જ રીતે યમિ ધાતુને ર્ણમ્ પ્રત્યય.
 આ સૂત્રથી યમિ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 યામંયામમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ
 આ આદેશ ન થાય ત્યારે યમંયમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ-વારંવાર નિગ્રહ કરીને અથવા વારંવાર નિગ્રહ કરાવીને.
 [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૪-૨-૨૪] અપરિવેષણ ઇતિ કિમ્ ? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિચ્ પ્રત્યય થાય કે ન પાણ
 થાય-એ બંન્ને અવસ્થામાં ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા
 અપરિવેષણાર્થક જ યમ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે;
 અને જિ-ળમ્ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તે -હસ્વ સ્વરને

વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી યામયત્યતિથિમ્ અહીં પરિવેષણાર્થક યમ્ ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ થતો નથી. અર્થ-અતિથિને પીરસે છે. સામાન્ય રીતે ણિ ના ગ્રહણથી ણિચ્ અને ણિગ્ આદિનું ગ્રહણ થતું હોવા છતાં આ સૂત્રમાં ણિચિ ચ ના ઉપાદાનથી એ જાણાવાયું છે કે - ણિચ્ પ્રત્યયાન્ત ચુરાદિ ગણના ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થતો નથી. દા.ત. સ્યામયતે સ્યામંસ્યામમ્... ॥૨૧॥

મારણ-તોષણ-નિશાને જ્ઞશ્ચ ૪।૨।૩૦॥

મારણ [મારવું તે]; તોષણ [વિનંતિ કરવી] અને નિશાન [શસ્ત્ર પ્રયોગ કરવો] આ અર્થના વાચક જ્ઞા ધાતુના સ્વરને; તેની પરમાં ણિચ્ પ્રત્યય થયો હોય કે ન પાણ થયો હોય-આ બંને અવસ્થામાં ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ કે ણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તે -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. સમ્+જ્ઞા; વિ+જ્ઞા અને પ્ર+જ્ઞા ધાતુને 'ચુરાદિ ૦ ૩-૪-૧૭' થી ણિચ્ પ્રત્યય અથવા 'પ્રયોક્ત ૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. જ્ઞા ધાતુની પરમાં 'અર્તિ-રી-બ્લી ૦ ૪-૨-૨૧' થી પુ [પ] નો આગમ. આ સૂત્રથી જ્ઞા ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સંજ્ઞપયતિ પશુમ્; વિજ્ઞપયતિ રાજાનમ્ અને પ્રજ્ઞપયતિ શસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પશુને મારે છે અથવા મરાવે છે. રાજાને વિનંતિ કરે છે અથવા કરાવે

છે. શસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે અથવા કરાવે છે. જ્ઞપિ ધાતુને અઘતનીનો ત પ્રત્યય. ત ની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય; તથા ત નો લોપ. આ સૂત્રથી જ્ઞપિ ધાતુના સ્વર અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અજ્ઞાપિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ ન થાય ત્યારે અજ્ઞપિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મરાયું અથવા મરાવાયું...વગેરે. જ્ઞપિ ધાતુને ણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જ્ઞપિ ધાતુના -હસ્વ સ્વર અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞપંજ્ઞપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી -હસ્વ સ્વર અ ને દીર્ઘ આ આદેશ ન થાય ત્યારે જ્ઞપંજ્ઞપમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર મારીને અથવા મરાવીને વગેરે...[પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં.૪-૨-૨૪] ॥૩૦॥

ચહણ: શાઢ્યે ૪૧૨।૩૧॥

ણિચ્ પ્રત્યય થયો હોય ત્યારે ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા શાઢ્ય અર્થવાળા ચહ [૧૧૨૪] ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને જિ-ણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તે -હસ્વ સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ચહ ધાતુને 'ચુરાદિ ૦ ૩-૪-૧૭'થી ણિચ્ પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૨-૮૨'થી ચહ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. આ સૂત્રથી ચહ ના અ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચહયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અચાહિ અને અચહિ અહીં જિ [જિચ્] પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ચહ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થયો છે.

વિકલ્પપક્ષમાં દીર્ઘ આ આદેશ થયો નથી. તેમજ ચાહંચાહમ્ અને ચહંચહમ્ અહીં ણમ્ [ચ્છણમ્] પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ચહ ના અ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ આદેશ થયો નથી. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં.૪-૨-૨૪] અર્થક્રમશઃ - શઠતા કરે છે. શઠતા કરાઈ. વારંવાર શઠતા કરીને. શાઠ્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિચ્ પ્રત્યય થયો હોય તો શાઠ્યાર્થક જ ચહ ધાતુના સ્વરને તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે; અને -હસ્વ એ સ્વરને તેની પરમાં જિ-ણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી અચહિ અહીં જિ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં ચહ ધાતુ શાઠ્ય અર્થવાળો ન હોવાથી તેના [ચહ ના] અ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. ચહ ધાતુ અકારાન્ત હોવાથી ચહયતિ...વગેરે સ્થળે ઉપાન્ત્ય -હસ્વ સ્વાભાવિક હોવા છતાં તેને -હસ્વ વિધાન; જિણંપરક ણિ પ્રત્યય-સ્થળે દીર્ઘ આદેશના વિધાન માટે છે...ઈત્યાદિ સ્મરાણીય છે. અર્થ - ઈચ્છા કરાઈ. ॥૩૧॥

જ્વલ - હ્વલ - હમલ - ગ્લા - સ્ના - વન્ - વમ
- નમોઽનુપસર્ગસ્ય વા ૪૧૨।૩૨॥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉપસર્ગ રહિત જ્વલ્ હ્વલ્ હમલ્ ગ્લૈ સ્ના વન્ [તનાદિ] વમ્ અને નમ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. [જિણમ્ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિકલ્પથી જ દીર્ઘ આદેશ થતો હોવાથી એ માટે કોઈ

પ્રયાસની અપેક્ષા નથી.] ‘આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧’થી ગ્લૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. જ્વલ્ હવલ્ હમલ્ ગ્લા સ્ના વન્ વમ્ અને નમ્ ધાતુને ‘પ્રયોક્તૃ૦ ૩-૪-૨૦’થી ણિન્ પ્રત્યય. ‘અર્તિ-રી-બ્લી૦ ૪-૨-૨૧’થી ગ્લા અને સ્ના ધાતુના અન્તમાં પુ [પ્] નો આગમ. ‘ઞિણિ ૪-૩-૫૦’થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્વલયતિ હવલયતિ હમલયતિ ગ્લપયતિ સ્નપયતિ વનયતિ વમયતિ અને નમયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ ન થાય ત્યારે જ્વાલયતિ હ્વાલયતિ હ્માલયતિ ગ્લાપયતિ સ્નાપયતિ વાનયતિ વામયતિ અને નામયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બાળે છે. ચલાવે છે. ચલાવે છે. દુઃખી કરે છે. નવરાવે છે. યાચના કરાવે છે. વમન કરાવે છે. પ્રાણામ કરાવે છે. અનુપસર્ગસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉપસર્ગ રહિત જ જ્વલ્ હવલ્...વગેરે ધાતુના સ્વરને વિકલ્પથી -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રજ્વલયતિ પ્રહ્વલયતિ પ્રહ્મલયતિ પ્રગ્લાપયતિ પ્રસ્નાપયતિ પ્રવનયતિ પ્રવમયતિ અને પ્રણમયતિ અહીં પ્ર + જ્વલ્; પ્ર + હવલ્ અને પ્ર + હમલ્ ધાતુના સ્વરને ‘ઘટાદે -હસ્વ૦ ૪-૨-૨૪’થી; પ્ર + વન્ ધાતુના સ્વરને ‘કગે -વનૂ૦ ૪-૨-૨૫’થી; અને પ્ર + વમ્ તથા પ્ર + નમ્ ધાતુના સ્વરને ‘અમોઽકમ્ય૦ ૪-૨-૨૬’થી નિત્ય -હસ્વ આદેશ થાય છે. પ્ર + ગ્લા અને પ્ર + સ્ના ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થતો નથી. અર્થ પૂર્વવત્ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૨॥

छदेरिस् - मन् - त्रट् - क्वौ ४।२।३३॥

इस् मन् त्रट् અને ક્વિપ્ પ્રત્યય જેની પરમાં છે એવો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા છદ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે. છદ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. ણિગ્પ્રત્યયાન્ત છદ્ ધાતુને ઉણાદિનો ઇસ્ મન્ અને ત્રટ્ પ્રત્યય. ઉપ+છદ્+ણિ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮'થી ક્વિપ્ [૦] પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦'થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. એ આ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ અ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩'થી ણિ નો લોપ. છદ્ + ત્રટ્ [ત્ર] આ અવસ્થામાં નિષ્પત્ત છત્ર નામને 'અણજેયેં ૨-૪-૨૦'થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી છદિઃ છદ્મ છત્રી અને ઉપચ્છત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હોઠ. કપટ. છત્રી. ઢાંકણું. ॥૩૩॥

एकोपसर्गस्य च घे ४।२।३४॥

ઘ પ્રત્યય છે પરમાં જેના તેવો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા એક ઉપસર્ગપૂર્વક અથવા કોઈપણ ઉપસર્ગથી રહિત એવા છદ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે. પ્ર + છદ્ અને છદ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦'થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. પ્રચ્છાદિ અને

છાદિ ધાતુને ‘પુન્નામિ ઘઃ ૫-૩-૧૩૦’થી [ઘ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ‘ઞેરનિટિ ૪-૩-૮૩’થી ણિ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રચ્છદઃ છદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - છજું, પાંદડું અથવા હોઠ. એકોપસર્ગસ્ય ચેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ એક જ ઉપસર્ગપૂર્વક અથવા ઉપસર્ગ રહિત એવા છદ્ ધાતુના સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી સમુપચ્છાદઃ અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ બે ઉપસર્ગપૂર્વક છદ્ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે; પરન્તુ આ સૂત્રથી આ ને -હસ્વ અ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પલંગાદિનું આવરણ. ॥૩૪॥

ઉપાન્ત્યસ્યાઽસમાનલોપિ - શાસ્વૃદિતો ડે ૪૧૨૧૩૫॥

જેના સમાન સ્વરનો લોપ થવાનો છે - તે સમાનલોપી ધાતુને તેમ જ શાસ્ અને ક્ર જોમાં ઈત્ છે - તે ક્રદિત્ ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાગુને; તેની પરમાં ડપ્પરકણિ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે. પચ્ ધાતુને ‘પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦’ થી ણિગ્ પ્રત્યય. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. પાચિ ધાતુને દિ [અદ્યતની] પ્રત્યય. ‘ણિ-શ્રિ-દ્વું ૩-૪-૫૮’ થી દિ ની પૂર્વે ડ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ડ પરક ણિ પ્રત્યયની પૂર્વેના પાચ્ સ્વરૂપ ધાત્વવયવના ઉપાન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ‘દ્વિ ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી પચ્ ને દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘અદ્ધાતોઃ ૦

૪-૪-૨૯' થી ધાતુની પૂર્વે અદ્. 'અસમાન૦ ૪-૧-૬૩' થી અભ્યાસને સન્વદ્ ભાવ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯' થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. એ ઙ ને 'લઘોર્દીર્ઘોં ૪-૧-૬૪' થી દીર્ઘ ઙ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી અપીપચત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રંધાવ્યું. અદ્ ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન આદિ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આદ્ ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'સ્વરાદે૦ ૪-૧-૪' થી ટિ ને દિત્વ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિ નો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી મા ભવાન્ અટિટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તમો ભમાડો નહીં.

અસમાનલોપિ - શાસ્વૃદિત્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સમાનલોપી ધાતુ તેમ જ શાસ્ અને ઋદિદ્ ધાતુને છોડીને જ અન્ય ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાગુને; તેની પરમાં ઙ પરક ણિ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી અત્યરરાજત્ અજાશાસત્ અને મા ભવાન્ ઓણિણત્ અહીં સમાનલોપી અતિ + રાજિ ધાતુના શાસ્ ધાતુના અને ઋદિદ્ ઓણ્ ધાતુના આ તથા ઓ ને આ સૂત્રથી -હસ્વાદેશ થતો નથી. રાજાનમતિક્રાન્તવાન્ આ અર્થમાં અતિ+રાજન્ નામને 'ણિજ્વહુલં ૩-૪-૪૨' થી ણિચ્ પ્રત્યય. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વરાદે: ૭-૪-૪૩' થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ ભાગનો લોપ થવાથી અતિરાજિ - આ સમાનલોપી ધાતુ બને છે. તેને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. રાજિ ની પૂર્વે અદ્. રાજ્ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. '-હસ્વ: ૪-૧-૩૮' થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અત્યરરાજત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજાથી વધી ગયો. શાસ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય. ણિગ્પ્રત્યયાન્ત શાસ્ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. શાસ્ ધાતુને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો

લોપ. અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ધાતુની પૂર્વે અદ્. ણિ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અણાસત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાસન કરાવ્યું. ઓણ [ઓણ] ધાતુને ણિર્ પ્રત્યય. ઓણિ ધાતુને દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. ણિ ને દ્વિત્વ [૪-૧-૪થી]. ણિર્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મા ભવાન્ ઓણિણત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપે ચોરાવ્યું નહિ.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - અપીપચત્ ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી જ -હસ્વ આદેશનું વિધાન કર્યું છે - તે સૂ.નં. ૪-૧-૧.. વગેરે સૂત્રોથી વિહિત દ્વિત્વાદિ નિત્ય કાર્યની પૂર્વે થાય છે. આશય એ છે કે પર કાર્યની અપેક્ષાએ નિત્ય કાર્ય બલવદ્ હોવાથી આ સૂત્રથી [૪-૨-૩પથી] વિહિત -હસ્વાદેશાત્મક કાર્યની અપેક્ષાએ તે તે સૂત્રથી વિહિત દ્વિત્વાદિ કાર્ય નિત્ય હોવાથી તેની બલવત્તાના કારણે -હસ્વાદેશની પૂર્વે જ તે દ્વિત્વાદિ કાર્ય થવું જોઈએ. પરન્તુ ધાતુ પાઠમાં ઓણ [૨૭૩] આ ધાતુને ઋદિત્ રૂપે જાગ્રાવાયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી; નિત્ય એવા દ્વિત્વાદિ કાર્યનો બાધ કરીને -હસ્વાદેશ પ્રથમ થાય છે. -હસ્વાદેશ; દ્વિત્વાદિ કાર્ય બાદ જ થવાનો હોય તો ઓણિણત્ ઈત્યાદિ સ્થળે દ્વિત્વાદિ બાદ -હસ્વાદેશની પ્રાપ્તિ જ નથી રહેતી કારણકે તેવી સ્થિતિમાં ઓ સ્વર ઉપાન્ત્ય નથી. આથી તેને -હસ્વાદેશના પ્રસંગનું નિવારણ કરવા ઓણ ધાતુને ઋદિત્ કરવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં તેમ કરવાથી એ સૂચિત થાય છે કે નિત્ય એવા દ્વિત્વાદિ કાર્યનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી વિહિત -હસ્વાદેશ પ્રથમ થાય તેથી જ મા ભવાન્ અટિટ્ ઈત્યાદિ પ્રયોગો ઉપપન્ન થાય છે.. ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી અવસેય છે. ॥૩૫॥

भ्राज - भास - भाष - दीप - पीड - जीव - मील
 - कण - रण - बण - भण - श्रण - ह्वे - हेठ -
 लुट - लुप - लपां नवा ४।२।३६॥

ડ પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ભ્રાજ્
 ભાસ્ ભાષ્ દીપ્ પીડ્ જીવ્ મીલ્ કણ્ રણ્ બણ્ ભણ્ શ્રણ્ હ્વે હેઠ્
 લુટ્ લુપ્ અને લપ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ -હસ્વ આદેશ વિકલ્પથી
 થાય છે. ભ્રાજ્ ભાસ્ ભાષ્.... વગેરે ધાતુને 'પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦'
 થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી કણ્ રણ્ બણ્ ભણ્ શ્રણ્
 અને લપ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'લઘોરુપાં
 ૪-૩-૪' થી લુટ્ અને લુપ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ.
 હ્વે ધાતુના વે ને 'ઞૌડસિ ૪-૧-૮૮' થી ય્વત્ ડ આદેશ. એ ડ
 ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'ઓદૌતો ૦
 ૧-૨-૨૪' થી ઔ ને આવ્ આદેશ... વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન ભ્રાજિ
 ભાસિ ભાષિ દીપિ પીડિ જીવિ મીલિ કાણિ રાણિ બાણિ ભાણિ
 શ્રાણિ હાવિ હેઠિ લોટિ લોપિ અને લાપિ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ
 પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે 'ણિ-શ્રિ-દ્રુ ૩-૪-૫૮' થી ડ પ્રત્યય. આ
 મૂત્રથી ભ્રાજ્ ભાસ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ.
 દીપ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઈ ને -હસ્વ ઙ આદેશ. હેઠ્ ધાતુના
 ઉપાન્ત્ય ણ ને -હસ્વ ઙ આદેશ; તેમ જ લોટ્ અને લોપ્ ધાતુના
 ઉપાન્ત્ય ઓ ને -હસ્વ ડ આદેશ. 'દ્વિધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી ભ્રાજ્
 ભાસ્ ભાષ્ દીપ્ પીડ્ જીવ્ મીલ્ કણ્ રણ્ બણ્ ભણ્ શ્રણ્ હૂ હેઠ્ લુટ્
 લુપ્ અને લપ્ ને દ્વિત્વ. [અહીં 'ઞૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્સર્વં સ્થાનિવદ્
 ભવતિ' અર્થદ્ 'ણિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે તેની પૂર્વેના
 ઉપાન્ત્યાદિ સ્વરને જે કાંઈ વૃદ્ધિ વગેરે કાર્ય કરાય છે - તે બધું
 સ્થાનિવદ્ [કાર્યી - મૂલપ્રકૃતિવદ્] મનાય છે' - આ ન્યાયના આશ્રયે

ખ્રાજ્ વગેરેને દ્વિત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.] ‘વ્યંજનસ્યાં ૪-૧-૪૪’
 થી અભ્યાસમાં અનાંદિ વ્યંજનનો લોપ. ‘-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી
 અભ્યાસમાં દીર્ઘ સ્વરને -હસ્વ આદેશ. ‘કઙ્ઙશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬’ થી
 અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં
 હ ને જ્ આદેશ. ‘દ્વિતીયતુર્યં ૪-૧-૪૨’ થી અભ્યાસમાં ભ્ ને બ્
 આદેશ. ‘અસમાનં ૪-૧-૬૩’ થી અભ્યાસને સન્વદ ભાવ.
 ‘સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯’ થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. ‘લઘોર્દીર્ઘોં
 ૪-૧-૬૪’ થી [ખ્રાજ્ અને શ્રણ્ ધાતુ સિવાય] સર્વત્ર એ ઙ ને દીર્ઘ
 ઙ્ આદેશ; તેમ જ અભ્યાસમાં -હસ્વ સ્વર અ તથા ડ ને આ તથા
 ઙ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે અબિભ્રજત્ અબીભસત્
 અબીભષત્ અદીદિપત્ અપીપિડત્ અજીજિવત્ અમીમિલત્
 અચીકણત્ અરીરણત્ અબીબણત્ અબીભણત્ અશિશ્રણત્
 અજૂહવત્ અજીહિઠત્ અલૂલુટત્ અલૂલુપત્ અને અલીલપત્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પૂક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ
 આદેશાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે સન્વદ ભાવ વગેરે કાર્યના અભાવે
 અબખ્રાજત્ અબખાસત્ અબખાષત્ અદિદીપત્ અપિપીડત્
 અજિજીવત્ અમિમીલત્ અચકાણત્ અરરાણત્ અબબાણત્
 અબખાણત્ અશશ્રાણત્ અજુહાવત્ અજિહેઠત્ અલુલોટત્
 અલુલોપત્ અને અલલાપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:-
 સુશોભિત કર્યું. પ્રકાશિત કર્યું. બોલાવ્યું. બાળ્યું. પીડા કરી. જીવાડ્યું.
 સંકુચિત કર્યું. બોલાવ્યું. બોલાવ્યું. બોલાવ્યું. કહેવરાવ્યું. અપાવ્યું.
 બોલાવરાવ્યું. હઠ કરાવ્યો. આલોટન કરાવ્યું. નાશ કર્યો. બોલાવ્યું.

॥૩૬॥

ऋदुवर्णस्य ४।२।३७।

ङ प्रत्यય છે પરમાં જેના એવો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઋ વાણિ [ઋ ક્રુ ને] વિકલ્પથી ઋ આદેશ થાય છે. વૃત્ ધાતુને ‘પ્રયોક્તૃ ૩-૪-૨૦’ થી ણિગ્ પ્રત્યય. ‘ચુરાદિ ૩-૪-૧૭’ થી કૃત્ ધાતુને ણિચ્ પ્રત્યય. ણ્યન્ત વૃત્ અને કૃત્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ણિ-શ્રિ-દ્વૃ ૩-૪-૫૮’ થી ઙ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વૃત્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય -હસ્વ ઋ ને અને કૃત્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય દીર્ઘ ક્રુ ને -હસ્વ ઋ આદેશ. ‘દ્વિ ધાતુઃ ૪-૧-૧’ થી વૃત્ અને કૃત્ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યા ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી અભ્યાસમાં ક્રુ ને -હસ્વ ઋ આદેશ. ‘ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮’ થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. ‘કઙશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬’ થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. ‘અસમાન ૪-૧-૬૩’ થી અભ્યાસને સન્વદ ભાવ. ‘સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯’ થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. એ ઙ ને ‘લઘોર્દીર્ઘો ૪-૧-૬૪’ થી દીર્ઘ ઙ આદેશ. ‘અઙ્ઘાતોઃ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અઙ્. ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી ણિ [ઙ] નો લોપ થવાથી અવીવૃત્ત અને અચીકૃત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઋ વાણિ -હસ્વ ઋ આદેશ ન થાય ત્યારે વૃત્ ધાતુના ઋ ને ‘લઘોરુપા ૪-૩-૪’ થી ગુણ અર્ આદેશ. અને કૃત્ ધાતુને ‘કૃતઃ કીર્તિઃ ૪-૪-૧૨૨’ થી કીર્ત્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી અવવર્ત્ત અને અચિકીર્ત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે આ સૂત્રથી વિહિત ઋ સ્વરૂપ -હસ્વાદેશ; ગુણ અર્ નો અને કીર્ત્ આદેશ નો બાધ કરે છે. અર્થક્રમશઃ- પાછો ફેરવ્યો. પ્રશંસા કરાવી. ॥૩૭॥

જિઘ્તેરિ: ૪૧૨।૩૮।।

ઙ પ્રત્યય છે પરમાં જેના એવો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઘ્રા ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ વિકલ્પથી ઙ આદેશ થાય છે. ‘પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦’ થી ઘ્રા ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યય. ‘અર્ત્તિ-રી-ભ્લીં ૪-૨-૨૧’ થી ધાતુની પરમાં પુ[પ્] નો આગમ. ઘ્રાપિ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઘ્રાપ્ ના ઉપાન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ. ઘ્રિપ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨’ થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. ગ્ ને ‘ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦’ થી જ્ આદેશ. ધાતુની પૂર્વે અટ્... વગેરે કાર્ય થવાથી અજિઘ્તિપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઘ્રા ના આ ને ઙ આદેશ ન થાય ત્યારે ઘ્રાપ્ ના આ ને ‘ઉપાન્ત્યસ્યાં ૪-૨-૩૫’ થી -હસ્વ અ આદેશ. ઘ્રાપ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ; ઘ્ ને ગ્ અને ગ્ ને જ્ આદેશ. અભ્યાસને સન્વદ્ ભાવ. અભ્યાસના અ ને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અજિઘ્તિપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૩૫] અર્થ - સુંઘાડ્યું. ॥૩૮॥

તિષ્ઠતે: ૪૧૨૩૧॥

ક પરક ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સ્થા ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને ઙ આદેશ થાય છે. સ્થા ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યય. ણિગ્ ની પૂર્વે પુ[ષ] નો આગમ. સ્થાપિ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ક પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્થાપ્ ના ઉપાન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ. સ્થાપ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. 'અઘોષેઽ ૪-૧-૪૫' થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. અભ્યાસમાં આં ને -હસ્વ અ તથા થ્ ને ત્ આદેશ. અભ્યાસને સન્વદ ભાવ. અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'નામ્યન્તઽ ૨-૩-૧૫' થી સ્થા ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તર્વાસ્યઽ ૧-૩-૬૦' થી થ્ ને ઢ્ આદેશાદિ [જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૩૫] કાર્ય થવાથી અતિષ્ઠિપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉભો કર્યો. ॥૩૧॥

ઋદ્ દુષો ણૌ ૪૧૨૪૦॥

ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દુષ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ ઋ આદેશ થાય છે. ણિ નો અધિકાર ચાલુ હોવાં છતાં ફરીથી ણિ નું ગ્રહણ ક ની અનુવૃત્તિનું વ્યાવર્તન કરવા માટે છે. દુષ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તુઽ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દુષ્ ના ઉપાન્ત્ય ડ ને ઋ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દૂષયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દૂષિત કરે છે. ॥૪૦॥

ચિત્તે વા ૪૧૨૧૪૧॥

ચિત્ત પ્રયોજ્ય ક્તા છે જેનો એવા દુષ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી ઙ આદેશ થાય છે. મનો દૂષયતિ મૈત્રઃ અહીં ણિગપ્રત્યયાન્ત દુષ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઙ આદેશ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઙ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘લઘોરૂપાં ૪-૩-૪’ થી ઙ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મનો દોષયતિ મૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મૈત્ર મનને દૂષિત કરે છે. ॥૪૧॥

ગોહઃ સ્વરે ૪૧૨૧૪૨॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા કરાયો છે ગુણ જેમાં એવા ગુહ [ઓ છે ઉપાન્ત્યમાં જેના એવા ગુહ [ગોહ]] ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ ને ઙ આદેશ થાય છે. નિ + ગુહ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. ‘કર્ત્તર્યનં ૩-૪-૭૧’ થી તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે શવ્ [અ] પ્રત્યય. ‘લઘોરૂપાં ૪-૩-૪’ થી ગુહ ના ઙ ને ગુણ ઓ આદેશ. એ ઓ ને આ સૂત્રથી ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિગૂહતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છૂપાવે છે. ગોહ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃતગુણ જ ગુહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાણિ તેની પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો ઙ આદેશ થાય

છે. તેથી નિજુગુહઃ અહીં ગુહ ધાતુના ઉ ને ગુણ થયેલો ન હોવાથી તેના ઉપાન્ત્ય સ્વરને ઋ આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી. નિ+ગુહ ધાતુને પરીક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ગુહ ધાતુને ‘દ્વિધાતુઃ૦ ૪-૧-૧’ થી દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી નિજુગુહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છુપાવ્યું. ॥૪૨॥

ભૂવો વઃ પરીક્ષાઽતદન્યોઃ ૪૧૨।૪૩॥

વ્ છે અન્તમાં જેના એવા ભૂ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાગ્નિ; તેની પરમાં પરીક્ષા કે અદતનીનો પ્રત્યય હોય તો ઋ આદેશ થાય છે. ભૂ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. ‘દ્વિધાતુઃ૦ ૪-૧-૧’ થી ભૂ ને દ્વિત્વ. ‘ભૂસ્વપો૦ ૪-૧-૭૦’ થી અભ્યાસમાં ભૂ ના ઋ ને અ આદેશ. ‘દ્વિતીયતુર્ય૦ ૪-૧-૪૨’ થી અભ્યાસમાં ભૂ ને વ્ આદેશ. ‘નામિનો૦ ૪-૩-૫૧’ થી ભૂ ધાતુના ઋને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ઔ ને ‘ઓદૌતો૦ ૧-૨-૨૪’ થી આવ્ આદેશ. બભાવ્+અ આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય આ ને ઋ આદેશ થવાથી બભૂવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થયું. ભૂ ધાતુને અદતનીનો અન્ પ્રત્યય. ‘સિજઘ૦ ૩-૪-૫૩’ થી અન્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. ‘પિબૈતિદા૦ ૪-૩-૬૬’ થી સિચ્ નો લોપ. ‘ધાતોરિવર્ણો૦ ૨-૧-૫૦’ થી ભૂ ના ઋ ને ઋવ્ આદેશ. ‘અઙ્ધાતો૦ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની પૂર્વે અઙ્. અભુવ્+અન્ આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય ઊ ને ઋ આદેશ થવાથી અભૂવન્ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થયા. વ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ વ્ જેના અન્તમાં છે એવા જ ભૂ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાર્ગુને; તેની પરમાં પરોક્ષા કે અદ્યતનીનો પ્રત્યય હોય તો ઋ આદેશ થાય છે. તેથી ભૂ ધાતુને પરોક્ષાનો 'તત્ર કસુ ૦ ૫-૨-૨' થી કસ પ્રત્યય. ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ભૂ ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન બભૂ+વસ્ આ અવસ્થામાં ભૂ ધાતુ વકારાન્ત ન હોવાથી તેના ઉપાન્ત્ય ભ્ ને આ સૂત્રથી ઋ આદેશ થતો નથી. જેથી સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ બૂભૂવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થયો. આવી જ રીતે અભૂત્ અહીં પાણ ભૂ ધાતુ વકારાન્ત ન હોવાથી તેના ઉપાન્ત્ય ભ્ ને આ સૂત્રથી ઋ આદેશ થતો નથી. ભૂ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ઉપર જાગાવ્યા મુજબ દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ નો લોપ અને ધાતુની પૂર્વે અટ્ થવાથી અભૂત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થયું. ॥૪૩॥

ગમ - હન - જન - खन - घसः स्वरेऽ नडि किङिति
लुक् ४।२।४४॥

અહ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ કિત્ કે કિન્ત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ હન્ જન્ खन् ને ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્યવાર્ગુનો લોપ થાય છે. ગમ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. 'इन्ध्यसंयो ૦ ૪-૩-૨૧' થી તે ઉસ્ પ્રત્યયને કિદવદભાવ. 'द्विधातुः ૦ ૪-૧-૧' થી ગમ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'व्यञ्जनस्या ૦ ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજનનો લોપ. 'गहोर्जः

૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ગમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી જમ્: આવો પ્રયોગ થાય છે. હન્ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉસ્ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. હન્ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. અભ્યાસમાં હ્ ને જ્ આદેશ. જહન્+ઉસ્ આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય અ નો આ સૂત્રથી લોપ. જહન્+ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'અડે હિ હનો હોં ૪-૧-૩૪' થી હ્ ને ઘ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જઘ્: આવો પ્રયોગ થાય છે. જન્ ધાતુને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય. એ પ્રત્યયને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિદવદ ભાવ. જન્ ધાતુને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. જજન્+એ આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ. 'તર્વાસ્યં ૧-૩-૬૦' થી જ્ ના યોગમાં ન્ ને જ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જજ્ઞે આવો પ્રયોગ થાય છે. યન્ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉસ્ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. યન્ ધાતુને દિત્વ.. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. 'દ્વિતીયતુર્યં ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ય્ ને ક્ આદેશ. એ ક્ ને 'કડશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬' થી ચ્ આદેશ. આ સૂત્રથી યન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચચ્: આવો પ્રયોગ થાય છે. અદ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉસ્ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. 'પરોક્ષાયાં ૪-૪-૧૮' થી અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ. ઘસ્ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. એ ગ્ ને જ્ આદેશ. જઘસ્ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ. 'અઘોષે ૧-૩-૫૦' થી ઘ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫' થી ઘસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જઘ્: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ગયા. માર્યું. ઉત્પન્ન થયા. ખોદ્યું. ખાધું.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અઙ્

પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ જ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ હન્ જન્ ખન્ અને ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. તેથી ગમ્યતે અહીં ક્ય પ્રત્યય કિત્ હોવા છતાં સ્વરાદિ ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - જવાય છે. અનડીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અઙ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ સ્વરાદિ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ હન્ જન્ ખન્ અને ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. તેથી અગમત્ અહીં અઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. ગમ્ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ‘લૃદિદ્ ૦ ૩-૪-૬૪’ થી દિ પ્રત્યયની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે ‘અઙ્ધાતો ૦ ૪-૪-૨૯’ થી અટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અગમત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયો. કિંતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અઙ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ કિત્-ડિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ હન્ જન્ ખન્ અને ઘસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. તેથી ગમ્ ધાતુને ‘અનટ્ ૫-૩-૧૨૪’ થી અનટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગમનમ્ અહીં અઙ્ ભિન્ન સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તે કિત્ કે ડિત્ ન હોવાથી તેનાથી પૂર્વે રહેલા ગમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - જવું તે. ॥૪૪॥

નો વ્યજ્ઞનસ્યાનુદિતઃ ૪૧૨।૪૫॥

ઉદિત્ [૩ જ્ઞેમાં ઈત્ છે તે] ધાતુને છોડીને અન્ય વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો; તેનાથી પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. સ્ત્રન્ ધાતુને ‘ક્ત્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ત્રન્ ધાતુના ન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રન્: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઢીલું કરાએલું. સ્ત્રન્ ધાતુને ‘વ્યજ્ઞનાદે૦ ૩-૪-૯’ થી યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ત્રન્ ના ન્ નો લોપ. ‘સન્યઙ્ ૪-૧-૩’ થી સ્ત્રન્ ને દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘વજ્ઞ-ઘ્સં ૪-૧-૫૦’ થી અભ્યાસમાં સ ની પરમાં ની નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી સનીઘ્સ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ઢીલું કરાય છે. વ્યજ્ઞનસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉદિત્ ધાતુથી ભિન્ન વ્યજ્ઞનાન્ત જ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્; નો તેનાથી પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી નીયતે અહીં કિત્ ક્ય પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વેના સ્વરાન્ત ની ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ-લઈ જવાય છે. અનુદિત્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉદિત્ ધાતુથી ભિન્ન જ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો; તેનાથી પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી નદ્ ધાતુ [૩૧૨]ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યઙ્ પ્રત્યય. ‘ઉદિતઃ સ્વરા૦ ૪-૪-૯૮’ થી નદ્ ના દ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી નાનન્દ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નદ્ ધાતુ ઉદિત્ હોવાથી તેના ન્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ-વારંવાર ખુશ થાય છે. ॥૪૫॥

અઙ્ગોઽનર્ચાયામ્ ૪।૨।૪૬॥

પૂજા અર્થને છોડીને અન્યાર્થક જ અઙ્ગ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો તેનાથી પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. ઉદ+અઙ્ગ ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અઙ્ગ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો [જ્ નો] લોપ. ‘ચજઃકગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી ચ્ ને ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદક્તમુદકં કૂપાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું. અનર્ચાયમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પૂજા અર્થને છોડીને જ અન્યાર્થક જ અઙ્ગ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો; તેની પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પૂજાર્થક અઙ્ગ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. ક્ત ની પૂર્વે ‘લુખ્યઙ્ગે ૪-૪-૪૪’ થી ઇટ્... વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન અઙ્ગિતા ગુરવઃ અહીં પૂજાર્થક અઙ્ગ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - ગુરુઓ પૂજાયા. ‘નો વ્યઙ્ગ ૪-૨-૪૫’ થી વિહિત ન્ લોપની અપેક્ષાએ આ સૂત્ર નિયમ સૂત્ર છે. તેથી અઙ્ગધાત્વતિરિક્તત્વેન સૂ. નં. ૪-૨-૪૫ માં અર્થનો સંકોચ થાય છે. જેથી અઙ્ગિતા ગુરવઃ અહીં ‘નો વ્યઙ્ગ ૪-૨-૪૫’ થી પાગ ન્ નો લોપ થતો નથી... ઇત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૪૬॥

લડ્ગિ-કમ્પ્યોરુપતાપાઙ્ગવિકૃત્યો: ૪૧૨।૪૭।

કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉપતાપ અર્થમાં લડ્ગ્ ધાતુના અને અઙ્ગવિકૃતિ સ્વરૂપ અર્થમાં કમ્પ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. વિ+લડ્ગ્ અને વિ+કમ્પ્ ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત પ્રત્યય. ‘સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨’ થી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિલગિતઃ અને વિકપિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- રોગથી પીડા પામ્યો. અઙ્ગોમાં કંપયુક્ત થયો. ઉપતાપાઙ્ગવિકૃત્યોરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉપતાપ અને અઙ્ગવિકૃતિ સ્વરૂપ અર્થમાં જ અનુક્રમે લડ્ગ્ અને કમ્પ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો; તેની પરમાં કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી વિલગિતઃ અને વિકમ્પિતઃ અહીં અનુક્રમે ઉપતાપ અને અઙ્ગવિકૃતિ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- અઙ્ગહીન થયો. ભયભીત થયો. ॥૪૭॥

ભજ્ઞે જૌં વા ૪૧૨।૪૮।

જિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ભજ્ઞ-ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. ભજ્ઞ ધાતુને કર્મમાં

અઘતનીનો ત પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતોઃ ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની પૂર્વે અઙ્. 'ભાવ-કર્મણોઃ ૩-૪-૬૮' થી ત ની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી ભજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ભજ્ઞ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અભાજિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ભજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે અભજિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તોડાયું. ॥૪૮॥

દંશ-સજ્ઞઃ શવિ ૪૧૧૪૧॥

શવ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દંશ્ અને સજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. દંશ્ અને સજ્ઞ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'કર્તૃયં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દંશ્ અને સજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થવાથી દશતિ અને સજ્ઞતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ડસે છે. સમ્બદ્ધ થાય છે. ॥૪૯॥

અકટ્-ઘિનોશ્ચ રજ્ઞેઃ ૪૧૨૧૫૦॥

અકટ્ ઘિન્ અને શવ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. રજ્ઞ ધાતુને ‘નૃત્-ઘનૃં ૫-૧-૬૫’ થી અકટ્ [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રજ્ઞકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધોબી. રજ્ઞ ધાતુને ‘યુજ-ભુજં ૫-૨-૫૦’ થી ઘિનળ્ [ઇન્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. ‘ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ક્તેડનિટશ્ચં ૪-૧-૧૧૧’ થી રજ્ ના જ્ ને ગ્ આદેશ. રાગિન્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાગી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાગવાળો સંસારી. રજ્ઞ ધાતુને-વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રજ્ઞતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રંગે છે. ॥૫૦॥

ણૌ મૃગરમણે ૪૧૨૧૫૧॥

મૃગોનું રમાણ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો; લોપ થાય છે. રજયતિ મૃગં વ્યાધઃ અહીં રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો આ સૂત્રથી

લોપ થયો છે. રજિ ધાતુના અ ને ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. એ આ ને ‘કગે વનૂં ૪-૨-૨૫’ થી -હસ્વ અ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી રજયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શિકારી મૃગને રમાડે છે. મૃગરમણ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૃગરમાણ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી રજ્ઞયતિ રજકો વસ્ત્રમ્ અહીં મૃગરમાણ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી રજ્ઞ ધાતુના ન્ નો લોપ થતો નથી. અર્થ - રંગારો કપડું રંગાવે છે. ॥૫૧॥

ઘજિ ભાવ-કરણે ૪૧૧૫૨॥

ભાવમાં અથવા તો કરાણમાં વિહિત - ઘજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. રજ્ઞ ધાતુને ‘ભાવાઽકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’ થી અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ક્તેઽનિટં ૪-૧-૧૧૧’ થી જ્ ને ગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી રાગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રંગવું તે - અથવા રંગ. ભાવકરણ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભાવ કે કરણ માં જ વિહિત ઘજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે. તેથી આધારમાં વિહિત ઘજ્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા રજ્ઞ ધાતુના ન્ નો

આ સૂત્રથી લોપ ન થવાથી રદ્ધગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - રંગવાનું પાત્ર. ॥૫૨॥

સ્યદો જવે ૪૧૧૫૩॥

વેગ ગમ્યમાન હોય તો; સ્યન્દ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ ના લોપનું તેમ જ ત્યારબાદ પ્રાપ્ત વૃદ્ધિના નિષેધનું; ઘઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો નિપાતન કરાય છે. 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮' થી સ્યન્દ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ. 'ઙ્ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી પ્રાપ્ત અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોસ્યદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બળદનો વેગ. જવ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વેગ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ સ્યન્દ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ ના લોપનું તેમ જ વૃદ્ધિના નિષેધનું; ઘઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો નિપાતન કરાય છે. તેથી ઘૃતસ્યન્દઃ અહીં વેગ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી સ્યન્દ ધાતુના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય આ સૂત્રથી થતું નથી. અર્થ - ધીનું નીચે ટપકવું. ॥૫૩॥

દશનાડવોદૈધૌદમ-પ્રશ્રથ-હિમશ્રથમ્ ૪૧૨।૫૪।

નૂ નો લોપ વગેરે કાર્ય કરીને દશન અવોદ એથ ઓદમ પ્રશ્રથ અને હિમશ્રથ નામનું નિપાતન કરાય છે. દંશ્ ધાતુને 'અનટ્ ૫-૩-૧૨૪' થી અનટ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય નૂ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દશનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ડસવું. અવ+અન્દ્ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮' થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નૂ નો લોપ. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી અન્દ્ ના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. અવ ના અન્ત્ય અ નો 'ઉપસર્ગાં ૧-૨-૧૮' થી લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અવોદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભીજવવું. ઇન્ધ્ ધાતુને ઉપર જાગ્યા મુજબ ઘજ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નૂ નો લોપ. ડ ને ગુણ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી એથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાઝ. અન્દ્ ધાતુને ઉગાદિનો મન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય નૂ નો લોપ. ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઓદમ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભીજવનાર. પ્ર+શ્રન્થ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય નૂ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રશ્રથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'જિતિ ૪-૩-૫૦' થી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. આવી જ રીતે હિમ+શ્રન્થ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય નૂ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હિમશ્રથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કમશઃ - ઢીલું થવું. બરફનું ઓગળવું. ॥૫૪॥

યમિ-રમિ-નમિ-ગમિ-હનિ-મનિ-વનતિ-તનાદે ધૃટિ ક્કિટિ ૪૧૨।૫૫।

ધ્રુ વાર્ગ જેના આદિમાં છે - એવો કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ અને વન્ ધાતુના તેમ જ તનાદિ [૧૪૯૯-૧૫૦૭] ધાતુના અન્ત્યવાર્ગનો લોપ થાય છે. યમ્ ગમ્ હન્ મન્ તન્ અને ક્ષણ્ ધાતુને 'ક્ત્ત્વત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. રમ્ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય; અને નમ્ ધાતુને તેમ જ વન્ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧' થી ક્તિ [તિ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધાતુના અન્ત્ય મ્ ન્ અને ણ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યતઃ સ્ત્વા નતિઃ ગંતઃ હતઃ મતઃ વતિઃ તતઃ અને ક્ષતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નિગ્રહ કરાએલો. રમીને. નમસ્કાર. ગયો. હાગાયો. મનાયો. બોલવું. વિસ્તારેલો. ઘાયલ કરાએલો.

ધ્રુટિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ધ્રુ વાર્ગ જ જેની આદિમાં છે એવો જ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ વન્ ધાતુના તેમ જ તનાદિ ગાગના ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. તેથી યમ્યતે અહીં યમ્ ધાતુની પરમાં રહેલો ક્ય [ય] પ્રત્યય કિત્ હોવા છતાં તેની આદિમાં ધ્રુ વાર્ગ ન હોવાથી; યમ્ ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગ મ્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - નિગ્રહ કરાય છે. ક્કિટીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ધ્રુ વાર્ગ છે આદિમાં જેના એવો કિત્ કે ડિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ વન્ ધાતુના તેમ જ તનાદિ ગાગના ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. તેથી યન્તા અહીં યમ્ ધાતુને 'જનક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી વિહિત તૃચ્ [તૃ] પ્રત્યય ધ્રુગદિ હોવા

છતાં કિત્ કે ડિત્ ન હોવાથી તેની પૂર્વેના યમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ
આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - નિગ્રહ કરનાર. ॥૫૫॥

યપિ ૪૧૨૧૫૬॥

યપ્ [ય] પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા યમ્ સ્મ
નમ્ ગમ્ હન્ મન્ અને વન્ ધાતુના તેમ જ તનાદિ ગાણના ધાતુના
અન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થાય છે. પ્ર+હન્ પ્ર+મન્ પ્ર+વન્ પ્ર+તન્ અને
પ્ર+સન્ ધાતુને ‘પ્રાક્રાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા ને
‘અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી હન્ વગેરે
ધાતુના અન્ત્ય ન્ નો લોપ. ‘-હંસ્વસ્ય૦ ૪-૪-૧૧૩’ થી યપ્ ની
પૂર્વે ત્ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રહત્ય પ્રમત્ય પ્રવત્ય પ્રતત્ય
અને પ્રસત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મારીને. સમજીને.
બોલીને. વિસ્તારીને. આપીને. ॥૫૬॥

વા મ: ૪૧૫૭૥

સૂ. નં. ૪-૨-૫૫ માં જાણાવાએલા યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ અને વન્ તેમ જ તનાદિ ગાણના જે ધાતુ છે; તેમાંના મ્ અન્તમાં છે જેના એવા ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગનો, તેની પરમાં યપ્ પ્રત્યય હોય તો; વિકલ્પથી લોપ થાય છે. પ્ર+યમ્, વિ+રમ્, પ્ર+નમ્ અને આ+ગમ્ ધાતુને ‘પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘અનજઞ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ધાતુના અન્ત્ય મ્ નો લોપ. ‘-હસ્વસ્યઞ ૪-૪-૧૧૩’ થી યપ્ ની પૂર્વે ત્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રચત્વ વિરત્વ પ્રણત્વ અને આગત્વ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી યમ્ વગેરે ધાતુના અન્ત્ય મ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે પ્રચમ્ય વિરમ્ય પ્રણમ્ય અને આગમ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નિગ્રહ કરીને. રોકાઈને. પ્રાગામ કરીને. આવીને. ॥૫૭॥

ગમાં ક્ઠૌ ૪૧૫૮॥

ક્ષિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગમ્ વગેરે ધાતુઓના અન્ત્યવાર્ગનો પ્રયોગાનુસાર લોપ થાય છે. જનમ્ ગચ્છતિ આ અર્થમાં જન+ગમ્ ધાતુને ‘ક્ષિપ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી ક્ષિપ્ [૦] પ્રત્યય. ‘પૃષોદરાદયઃ ૩-૨-૧૫૫’ થી જન પદના અન્તે મ્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ગમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ. ‘-હસ્વસ્યઞ ૪-૪-૧૧૩’ થી ક્ષિપ્ ની પૂર્વે ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી

જનઙ્ગત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-લોકની સાથે મળતાવડો. સમ્+યમ્, પરિ+તન્, સુ+મન્ અને સુ+વન્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ષિપ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યમ્ વગેરે ધાતુના અન્ત્ય મ્ અને ન્ નો લોપ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુના અન્તે ત્ નો આગમ. ‘ગતિકારકસ્યં ૩-૨-૮૫’ થી પરિ ના ઙ્ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સંયત્ પરીતત્ સુમત્ અને સુવત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સંયમી. સર્વત્ર ફેલાએલ. સમજદાર. વફ્તા. ॥૫૮॥

ન તિક્તિ દીર્ઘશ્ચ ૪।૨।૫૯॥

તિક્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ અને વન્ ધાતુના તેમજ તનાદિ ગાણના ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગનો લોપ થતો નથી. તેમજ તે ધાતુઓના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. ‘તિક્ કૃતૌ નામ્નિ ૫-૧-૭૧’ થી યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ વન્ અને તન્ ધાતુને તિક્ [તિ] પ્રત્યય. ‘યમિ - રમિં ૪-૨-૫૫’ થી પ્રાપ્ત અન્ત્ય વાર્ગના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ત્યારબાદ ‘અહન્ - પઞ્ચમસ્યં ૪-૧-૧૦૭’ થી પ્રાપ્ત દીર્ઘદિશનો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી યન્તિઃ રન્તિઃ નન્તિઃ ગન્તિઃ હન્તિઃ મન્તિઃ વન્તિઃ અને તન્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બધાનો] - કોઈનું નામ વિશેષ. ॥૫૯॥

આ: खनि - सनि - जन: ४।२।६०॥

ધ્રુવ વાર્ગ જેની આદિમાં છે - એવો કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા खन् सन् અને जन् धातुના अन्त्य वार्गनि आ आदेश થાય છે. खन् सन् અને जन् धातુને 'क्त - क्तवत् ५-१-१७४'થી क्त પ્રત્યય; તેમજ 'स्त्रियां क्ति: ५-३-८१'થી जन् धातુને क्ति પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધાતુના અન્ત્ય ન્ ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી खातः सातः जातः અને जातिः આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખોદેલો. આપેલો. ઉત્પન્ન. ઉત્પન્ન થવું તે.
 क्ङितीत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધ્રુવ વાર્ગાદિ કિત્ કે ડિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા खन् सन् અને जन् धातुના अन्त्यवार्गनि आ आदेश થાય છે. તેથી चङ्खन्ति અહીં खन् धातुની પરમાં કિત્ અથવા ડિત્ પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી खन् धातुના अन्त्य न् ने आ आदेश થતો નથી.
 'व्यञ्जनादे० ३-४-८'થી खन् धातुને यङ् પ્રત્યય. તેનો 'बहुलं लुप् ३-४-१४'થી લોપ. 'सन् यङश्च ४-१-३'થી खन् ને ક્ત્વ.
 'व्यञ्जनस्या० ४-१-४४'થી अभ्यासમાં अनादि व्यञ्जनનો લોપ. 'द्वितीय० ४-१-४२'થી अभ्यासમાં ख् ને क् આદેશ.
 'कङश्चञ् ४-१-४६'થી क् ને च્ આદેશ. 'मुरतो० ४-१-५१'થી अभ्यासના અન્તે मु નો આગમ. चङ्खन् धातुને वर्तमानानो तिव् પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી चङ्खन्ति આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ખોદે છે. ધ્રુવીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધ્રુવ વાર્ગાદિ જ કિત્ અથવા ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા खन् सन् અને जन् धातुના अन्त्य वार्गनि आ આदेश થાય છે. તેથી જનિત્વા અહીં ધ્રુવ વાર્ગાદિ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી जन् धातुના न् ने आ आदेश

થતો નથી. 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે
'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી જનિત્વા આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉત્પન્ન થઈને. ॥૬૦॥

સનિ ૪૧૨૧૬૧॥

ધ્રુ વાર્ગ છે આદિમાં જેના એવો સન્ પ્રત્યય પરમાં હોય
તો તેની પૂર્વે રહેલા ધ્વન્ સન્ અને જન્ ધાતુના અન્ત્ય વાગુની આ
આદેશ થાય છે. 'તુમર્હાદિ ૩-૪-૨૧'થી સન્ ધાતુને સન્ [સ]
પ્રત્યય. 'સન્યઙ્જ ૪-૧-૩'થી સન્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં
'વ્યઙ્જનસ્યા ૪-૧-૪૪'થી અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. 'સન્યસ્ય
૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં ઙ્ ને ઙ્ આદેશ. 'નામ્યન્ત ૨-૩-૧૫'
થી સન્ ધાતુના સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ન્ ને આ
આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સિષાસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - આપવાની ઈચ્છા કરે છે. ધ્રુટીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર
જાણાવ્યા મુજબ ધ્રુ વાર્ગાદિ જ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની
પૂર્વે રહેલા ધ્વન્ સન્ અને જન્ ધાતુના અન્ત્ય વાગુની આ આદેશ થાય
છે. તેથી સિષન્ + સ આ અવસ્થામાં 'ઇવૃધ્ન્રજ્જ ૪-૪-૪૭'થી
સ ની પૂર્વે જ્યારે ઇટ્ થાય છે ત્યારે ધ્રુડાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં ન
હોવાથી સન્ ધાતુના ન્ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. જેથી
સિસનિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સન્ ધાતુના સ્ ને
'ણિસ્તોરેવા ૨-૩-૩૭'થી ષ્ આદેશનો નિષેધ છે. ॥૬૧॥

ये नवा ४।२।६२॥

खन् सन् અને જન્ ધાતુના અન્ત્યવાર્ણિ; તેની પરમાં ય સ્વરૂપ કિત્ અથવા ડિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી આ આદેશ થાય છે. **ખન્** ધાતુને કર્મમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. ‘**ક્યઃ** શિતિ ૩-૪-૭૦’થી તે પ્રત્યયની પૂર્વે **ક્ય** [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી **ખન્** ધાતુના ન્ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી **ખાયતે** આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે **ખન્યતે** આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખોદાય છે. **ખન્** ધાતુને ‘**વ્યજ્જનાદે** ૩-૪-૮’થી **યઙ્** [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી **ખન્** ધાતુના ન્ ને આ આદેશ. ‘**સન્ યઙ્ચ** ૪-૧-૩’થી **ખા** ને ક્ત્વ. ‘**-હસ્વઃ** ૪-૧-૩૮’થી અભ્યાસમાં. **ખા** ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ‘**દ્વિતીયં** ૪-૧-૪૨’થી અભ્યાસમાં **ખ્** ને ક્ આદેશ. એ ક્ ને ‘**કઙ્ચચ્** ૪-૧-૪૬’થી **ચ્** આદેશ. ‘**આગુણાં** ૪-૧-૪૮’થી **ચ** ના અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી **ચાખાયતે** આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી **ખન્** ના ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે **ખન્** ધાતુને ક્ત્વ વગેરે કાર્ય [જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૬૦] થવાથી **ચઙ્ખન્યતે** આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ખોદાય છે. આવી જ રીતે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ **સન્ + ય + તે** આ અવસ્થામાં ન્ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થવાથી **સાયતે** અને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે **સન્યતે** આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અપાય છે. **પ્ર + જન્** ધાતુને ‘**પ્રાક્કાલે** ૫-૪-૪૭’થી **ક્ત્વા** પ્રત્યય. **ક્ત્વા** ને ‘**અનજઃ** ૩-૨-૧૫૪’થી **યપ્** [ય] આદેશ. આ સૂત્રથી **જન્** ધાતુના ન્ ને આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી **પ્રજાય** આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે **પ્રજન્ય**

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉત્પન્ન થઈને. ક્વિડતીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ય સ્વરૂપ કિત્ કે કિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા खन् सन् અને जन् धातुના અન્ત્ય વાગુનિ વિકલ્પથી આ આદેશ થાય છે. તેથી 'ऋवर्णो ५-१-१७'થી सन् અને जन् धातुને घ्यण् [य] પ્રત્યય; તે કિત્ કે કિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ ન થવાથી 'जिणिति ४-३-५०'થી सन् धातुना अ ने वृद्धि आ आदेश वगेरे कार्य થવાથી सान्यम् અને जन्यम् [અહીં 'न जन - बधः ४-३-५४'થી वृद्धिनो निषेध થયો છે.] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આપવા યોગ્ય. ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય. ॥૬૨॥

तनः क्ये ४।२।६३॥

क्य प्रत्यय परमां होय तो तेनी पूर्वे रहेला तन् धातुना अन्त्यवागुनि आ आदेश विकल्पथी थाय છે. तन् धातुने कर्ममां वर्तमानानो ते प्रत्यय. तेनी पूर्वे 'क्यः शिति ३-४-७०'થી क्य [य] प्रत्यय. આ સૂત્રથી તન્ ધાતુના ન્ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તાયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તન્ ધાતુના ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે તન્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ફેલાવાય છે. क्य इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ क्य प्रत्यय જ [य स्वरूप कित् के कित् प्रत्यय नहीं] પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા तन् धातुना अन्त्यवागुनि આ આદેશ

વિકલ્પથી થાય છે. તેથી તન્તન્યતે અહીં ક્વ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી [ચઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી] આ સૂત્રથી તન્ ધાતુના ન્ ને આ આદેશ થતો નથી. તન્ ધાતુને ચઙ્ પ્રત્યય કાર્ય થવાથી [બુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૬૨] તન્તન્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર વિસ્તારે છે. ॥૬૩॥

તૌ સનસ્તિક્તિ ૪૧૨।૬૪॥

તિક્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલાં સન્ ધાતુના અન્ત્યવાર્ગનો લોપ તથા અન્ત્યવાર્ગને આ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ‘તિક્ કૃતૌ નામ્નિ ૫-૧-૭૧’થી સન્ ધાતુને તિક્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ ધાતુના ન્ નો લોપ. એકવાર ન ને આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સત્તિ: અને સાત્તિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સન્ ધાતુના અન્ત્યવાર્ગનો લોપ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે સન્તિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘અહન્ પञ्चम० ૪-૧-૧૦૭’થી દીર્ઘ આદેશ થવો જોઈએ. એમ છતાં બૃહદ્વૃત્તિમાં તેવો પ્રયોગ નિર્દિષ્ટ ન હોવાથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અર્થ - દાની. ॥૬૪॥

વન્યાઙ્ પઞ્ચમસ્ય ૪૧૨।૬૫॥

વન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુ સમ્બન્ધી વર્ગીય પઞ્ચમવાર્ગને આઙ્ [આ] આદેશ થાય છે. આ આઙ્ આદેશ ઙિન્ત્ હોવાથી ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને ગુણ નહીં થાય. અન્યથા આઙ્ ના સ્થાને આ આ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો હોત. વિ + જન્ ધાતુને તેમજ ઘુળ્ ધાતુને 'મન્ - વન્ ૫-૧-૧૪૭'થી વન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધાતુના ન્ અને ણ્ ને આઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન વિજાવન્ ઘ્વાવન્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિજાવા અને ઘ્વાવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉત્પન્ન થનાર. ભટકનાર. ॥૬૫॥

અપાચ્ચાયશ્ચિઃ ક્તૌ ૪૧૨।૬૬॥

અપ્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ચાચ્ ધાતુને; તેની પરમાં ક્તિ પ્રત્યય હોય તો ચિ આદેશ થાય છે. અપ + ચાચ્ [૧૧૭] ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૮૧'થી ક્તિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ચાચ્ ધાતુને ચિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપચિત્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂજા. ॥૬૬॥

હલાદો હલદ્ ક્તયોશ્ચ ૪૧૨।૬૭।

ક્ત, ક્તવતુ અને ક્તિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હલાદ્ ધાતુને હલદ્ આદેશ થાય છે. હલાદ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૮૧'થી ક્તિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હલાદ્ ધાતુને હલદ્ આદેશ. 'રદાદમૂર્છઃ ૪-૨-૬૮'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ; તેમજ હલાદ્ ધાતુના દ ને ન્ આદેશ. હલદ્ + તિ આ અવસ્થામાં 'અઘોષે ૧-૩-૫૦'થી દ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હલન્નઃ હલન્નવાન્ અને હલન્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આનંદ પામ્યો. આનંદ પામ્યો. આનંદ પામવો તે. ॥૬૭॥

ઋ - લ્વાદેરેષાં તો નોઽપ્રઃ ૪૧૨।૬૮।

ૃ ધાતુને છોડીને અન્ય દીર્ઘ ઋ જોના અન્તમાં છે એવા ઋકારાન્ત ધાતુ તેમજ લ્વાદિ ગણપાઠમાંના લૂ વગેરે [૧૫૧૮ થી ૧૫૩૮] ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્તિ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. ૃ લૂ અને ધૂ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૮૧'થી ક્તિ પ્રત્યય. તેમજ 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. 'ઋતાં વિડતીર્ ૪-૪-૧૧૬'થી ૃ ધાતુના ઋ ને ઇર્ આદેશ. 'ભ્વાદેર્નામિનો ૨-૧-૬૩'થી ઇર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ

આદેશ. આ સૂત્રથી ક્તિ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્
 આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી તીર્ણિઃ તીર્ણઃ તીર્ણવાન્; લૂનિઃ લૂનઃ
 લૂનવાન્ અને ધૂનિઃ ધૂનઃ ધૂનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - તરવું તે. તરેલો. તરેલો. કાપવું તે. કપાએલો. કાપ્યું.
 હલાવવું તે. હલાવેલો. હલાવ્યું. અપ્ર ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી
 ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પૃ ધાતુથી ભિન્ન જ કૃકારાન્ત ધાતુ તેમજ
 લ્વાદિ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્તિ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્
 ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી પૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તિ ક્ત
 અને ક્તવતુ પ્રત્યય. 'ઓષ્ટયાદુર્ ૪-૪-૧૧૭'થી પૃ ના કૃ ને ઝ
 આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્તિઃ પૂર્તઃ પૂર્તવાન્ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અહીં પૃ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્તિ વગેરે પ્રત્યયના ત્ ને આ
 સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - પૂરવું તે. પૂરું કરેલ. પૂરું
 કર્યું. ॥૬૮॥

રદાદમૂર્છ મદઃ ક્તયો દસ્ય ચ ૪૧૨।૬૧॥

મૂર્છ અને મદ ધાતુથી ભિન્ન; ર અને દ અન્તમાં છે જેના
 એવા ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્
 આદેશ થાય છે અને ત્યારે તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના અન્ત્ય દ ને પાણ
 ન્ આદેશ થાય છે. પૂર અને ખિદ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતુ
 ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેના આદ્ય ત્ ને
 ન્ આદેશ. તેમજ ખિદ્ ધાતુના અન્ત્ય દ ને પાણ ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય

થવાથી પૂર્ણ: પૂર્ણવાન્ અને ભિન્ન: ભિન્નવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશ: - પૂરું કરેલ. પૂરું કર્યું. ફાડેલો. ફાડ્યું. અમૂર્છમદ્ ઇતિ
 કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૂર્છ અને મદ્ ધાતુથી
 ભિન્ન જ રાન્ત અને દાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ
 પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે અને ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય દ્
 ને પાણ ન્ આદેશ થાય છે. તેથી મૂર્છ + ત અને મદ્ + ત આ
 અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ વગેરેને ન્ આદેશ થતો નથી.
 જેથી 'રાલ્લુક્ ૪-૧-૧૧૦'થી મૂર્છ ધાતુના છ નો [છ્ નો]
 લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૂર્ત: અને મત્ત: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશ: - મૂર્ચ્છા પામેલો. મદ્દવાલો. રદાત્તસ્યેતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૂર્છ અને મદ્ ધાતુથી ભિન્ન રાન્ત
 અને દાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને
 જ [ક્ત ક્તવતુ ની પૂર્વેના તેના અંગભૂત ઇટ્ વગેરેને નહીં] ન્ આદેશ
 થાય છે અને ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય દ્ ને પાણ ન્ આદેશ થાય છે. તેથી
 ચર્ + ત અને મુદ્ + ત આ અવસ્થામાં ત ની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો
 ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ [ઇ] વગેરે કાર્ય થવાથી ચરિતમ્ અને મુદિતમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ હોવાથી ત્ ને આ
 સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશ: - આચરાણ.
 આનંદ. ॥૬૧॥

સૂચત્યાદ્યોદિતઃ ૪૧૨।૭૦॥

દિવાદિ ગાણપાઠમાંના સૂ વગેરે [૧૨૪૨ થી ૧૨૫૦] નવ ધાતુ તેમજ ઓ જેમાં ફત્ છે - તે ઓદિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આધ ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. સૂદૂ અને લસ્જ્ [૧૪૭૦] ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેના આધ ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ. 'સંયોગસ્યાં ૨-૧-૮૮'થી લસ્જ્ ધાતુના સ્ નો લોપ. 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી જ્ ને ગ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સૂનઃ સૂનવાન્; દૂનઃ દૂનવાન્ અને લગ્નઃ લગ્નવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉત્પન્ન થયેલો. ઉત્પન્ન કર્યું. પીડિત. પીડા કરી. લજ્જિત. લજ્જિત. ॥૭૦॥

વ્યઙ્ગનન્તસ્થાઽઽતોઽખ્યા - ધ્યઃ ૪૧૨।૭૧॥

ખ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી વ્યઙ્ગનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ગની પરમાં રહેલો જે આ - તે આ છે અન્તમાં જેના એવા આકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આધ ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. સ્ત્યૈ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી સ્ત્યૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. સ્ત્યા + ત

અને સ્ત્યા + તવત્ આ અવસ્થામાં વ્યજ્ઞન ત્ થી પરમાં રહેલા અન્તસ્થા ય્ થી પરમાં રહેલો આ છે અન્તમાં જેના એવા સ્ત્યા ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્યાનઃ અને સ્ત્યાનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભેગો કરેલો. ભેગું કર્યું. વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યજ્ઞનથી જ પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ગથી પરમાં રહેલા આકારાન્ત રહ્યા અને ધ્યા સિવાયના ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી યા + ત અહીં વ્યજ્ઞનથી પરમાં અન્તસ્થા ન હોવાથી તાદૃશ આકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. જેથી યાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયેલો.

અન્તસ્થા ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ રહ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ગથી જ પરમાં રહેલો જે આ, તદન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી સ્નાતઃ અહીં વ્યજ્ઞનથી પરમાં અન્તસ્થાવાર્ગ ન હોવાથી આકારાન્ત પાણ સ્ના ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સ્નાન કરેલો.

આત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ રહ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ગથી પરમાં રહેલો જે આ [સ્વરમાત્ર નહીં] તદન્ત જ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી ચ્યુતઃ અહીં વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ગથી પરમાં આ ન હોવાથી તાદૃશ ઉકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પડેલો.

ધાતો વ્યજ્જનેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી જ વ્યજ્જનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ણથી પરમાં રહેલો જે આ તદન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ ના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી નિર્ઘાતઃ અહીં ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી ર્ વ્યજ્જનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થા ય્ ની પરમાં રહેલો જે આ તદન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - નીકળ્યો. અણ્યાધ્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને જ અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી વ્યજ્જનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થાવાર્ણથી પરમાં રહેલો જે આ તદન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી ણ્યાતઃ અને ધ્યાતઃ અહીં ણ્યા અને ધ્યા [ઘ્યૈ ના એ ને 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧'થી આ આદેશ.] ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - કહેલો. ધ્યાન કરેલો.

આતઃ પરસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણ્યા અને ધ્યા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુ સમ્બન્ધી વ્યજ્જનથી પરમાં રહેલા અન્તસ્થા વ્યજ્જનથી પરમાં રહેલો જે આ તદન્ત ધાતુની પરમાં જ રહેલા [વિહિત માત્ર નહીં] ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી દરિદ્રિતઃ અહીં તાદેશ આ અન્તવાલા દરિદ્રા ધાતુથી વિહિત ક્ત પ્રત્યય હોવા છતાં આકારાન્ત ધાતુના આ ની પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેના ત્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. દરિદ્રા + ત આ અવસ્થામાં 'સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨'થી ત ની પૂર્વે ઇદ્. 'ઇડેત્ પુસિં ૪-૩-૮૪'થી દરિદ્રા ધાતુના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દરિદ્રિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર બન્યો. ૥૭૧॥

પૂ - દિવ્યજ્વેર્નાશાઽદ્યૂતા ઽ નપાદાને ઠા૨।૭૨।।

નાશાર્થક પૂ ધાતુ; જુગારભિન્નાર્થક [અદ્યૂતાર્થક] દિવ્ ધાતુ
 અને અનપાદાન અર્થવાળા - અર્થાદિ જે ધાત્વર્થ ક્રિયાનું
 અપાદાનકારક ન હોય એવા અજ્ઞ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને
 ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. પૂ ધાતુને
 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય; તેના આદ્ય ત્ ને આ
 સૂત્રથી ન્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પૂના યવા: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - જવ કપાયા અથવા નષ્ટ થયા. આઙ્ + દિવ્ ધાતુને ઉપર
 જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'અનુનાસિં ૪-૧-૧૦૮'થી દિવ્
 ધાતુના વ્ ને ઙ આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આદ્યૂન: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - રોગી. સમ્ + અજ્ઞ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત
 પ્રત્યય. 'અજ્ઞોઽનર્ચાયામ્ ૪-૨-૪૬'થી અજ્ઞ ધાતુના ન્ ના જ્ નો
 લોપ. 'ચજ: કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી ચ્ ને ક્ આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ત
 ના ત્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સમક્તૌ પક્ષૌ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ - સમેટેલી પાંખો. નાશાદ્યૂતાનપાદાન ઇતિ કિમ્ ?=
 આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નાશદ્યૂતભિન્ન અને
 અનપાદાનાર્થક જ ક્રમશ: પૂ દિવ્ અને અજ્ઞ ધાતુથી પરમાં રહેલા
 ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી પૂતમ્
 દ્યૂતમ્ અને ઉદક્તં જલમ્ [કૂપાત્] અહીં નાશાર્થક પૂ ધાતુ ન
 હોવાથી અદ્યૂતાર્થક દિવ્ ધાતુ ન હોવાથી અને અનપાદાનાર્થક
 અજ્ઞ [ઉદ્ + અજ્ઞ] ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના
 આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશ: - પવિત્ર. જુગાર.

સે ગ્રાસે કર્મકર્ત્તરિ ૪૧૨।૭૩॥

ગ્રાસાત્મક - કર્મ કર્તા હોય તો સિ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. સિ ધાતુને [૧૨૮૭ - ૧૫૦૮] 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સિનો ગ્રાસઃ સ્વયમેવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગ્રાસ સ્વયમ્ બંધાયો. કર્મકર્ત્તરીતિ-કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રાસાત્મક - કર્મ જ કર્તા હોય [અન્યકર્તા હોય તો નહીં] તો સિ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય સમ્બન્ધી આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી સિતો ગ્રાસો મૈત્રેણ શ્રુતિ ગ્રાસાત્મક કર્મથી ભિન્ન મૈત્ર કર્તા હોવાથી આ સૂત્રથી સિ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - મૈત્રે ગ્રાસ બાન્ધ્યો. ॥૭૩॥

ક્ષે: ક્ષી ષાઽઘ્યાર્થે ઠાઠાઽઘાઽ।

ઘ્યળ્ પ્રત્યયનો અર્થ ભાવ અને કર્મ છે. એનાથી ભિન્ન અર્થમાં ક્ષિ ધાતુથી વિહિત ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આઘ ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે અને ત્યારે ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ થાય છે. ક્ષિ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેના આઘ ત્ ને ન્ આદેશ અને ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીણઃ અને ક્ષીણવાન્ મૈત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બન્નેનો] - ક્ષીણ થયો. અઘ્યાર્થે ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઘ્યળ્ પ્રત્યયાર્થ ભાવ અને કર્મ થી ભિન્ન જ અર્થમાં ક્ષિ ધાતુથી વિહિત ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આઘ ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે અને ત્યારે ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ થાય છે. તેથી ક્ષિતમસ્ય અહીં ક્ષિ ધાતુને ભાવમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ થતો નથી; તેમજ ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ પણ થતો નથી. અર્થ - આનો ક્ષય થયો. ॥૭૪॥

વાઽઽક્રોશ - દૈન્યે ઠાઠાઽઘાઽ।

આક્રોશ અને દૈન્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; ઘ્ય પ્રત્યયાર્થ [ભાવ અને કર્મ] થી અન્ય અર્થમાં ક્ષિ ધાતુથી વિહિત ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આઘ ત્ ને વિકલ્પથી ન્ આદેશ થાય છે; અને ત્યારે

ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ થાય છે. ક્ષીણાઽઽયુર્જાત્મ! અહીં આક્રોશ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ક્ષિ ધાતુને ‘ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪’થી વિહિત ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ અને ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે ક્ષિતાઽઽયુર્જાત્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આ નીચ માણસ ક્ષીણ આયુષ્યવાળો છે. આવી જ રીતે ક્ષીણકસ્તપસ્વી અહીં દૈન્ય અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ક્ષિ ધાતુને વિહિત ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ તેમજ ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ. ‘અનુકમ્પાં ૭--૩--૩૪’થી ક્ષીણ નામને સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીણકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય ન થાય ત્યારે ક્ષિતકસ્તપસ્વી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તપસ્વી, અનુકમ્પનીય ક્ષીણ શરીરવાળા છે. ॥૭૫॥

ઋ - હ્રી - ઘ્રા - ધ્રા - ત્રોન્દ - નુદ - વિન્તે વર્ષ
૪૧૨૧૭૬॥

હ્રી ઘ્રા ધ્રૈ ત્રૈ ઉન્દ નુદ અને વિદ્ [૧૪૧૭] ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને વિકલ્પથી ન્ આદેશ થાય છે. ‘ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪’થી ઋ ઘ્રા ધ્રૈ ત્રૈ સમ્ + ઉન્દ નુદ અને વિદ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય અને હ્રી ધાતુને ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. ‘આત્સન્ધ્યં ૪-૨-૧’થી ધ્રૈ અને ત્રૈ ધાતુના ઇ ને આ આદેશ. ‘નો

વ્યજ્ઞન૦ ૪-૨-૪૫'થી ઉન્દ ધાતુના ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ. 'રદાદ૦ ૪-૧-૬૮'થી ઉન્દ નુદ અને વિદ્ ધાતુના દ્ ને પાણ ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ ક્રણમ્ હ્રીણઃ હ્રીણવાન્ ઘ્રાણઃ ધ્રાણઃ ત્રાણઃ સમુત્ત્રઃ નુત્રઃ અને વિત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ત્ ને ન્ આદેશાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે અનુક્રમે ક્રતમ્ હ્રીતઃ હ્રીતવાન્ ઘ્રાતઃ ધ્રાતઃ ત્રાતઃ સમુત્તઃ નુત્તઃ અને વિત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પ્રાપ્ત. લજ્જિત થયો. લજ્જિત થયો. મુંઘેલો. તૃપ્ત થયેલો. રક્ષાણ કરાએલો. ભીંજવેલો. પ્રેરાણ કરાએલો. વિચારેલો. ॥૭૬॥

દુ - ગોરૂ ચ ૪૧૨૧૭૭૥

દુ અને ગુ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્ આદેશ થાય છે; અને ત્યારે દુ અને ગુ ધાતુનાં ડ ને ડ આદેશ થાય છે. દુ અને ગુ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેના આદ્ય ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશ અને દુ તથા ગુ ધાતુના ડ ને ડ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દૂનઃ દૂનવાન્ અને ગૂનઃ ગૂનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દૂષિત. દૂષિત થયો. વિષ્ટા કરી. વિષ્ટા કરી. ॥૭૭॥

ક્ષૈ - શુષિ - પચો મ - ક - વમ્ ૪૧૨।૭૮।

ક્ષૈ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને મ્ આદેશ થાય છે. શુષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ક્ આદેશ થાય છે. તેમ જ પચ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને વ્ આદેશ થાય છે. ક્ષૈ શુષ્ અને પચ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. ક્ષૈ ધાતુના એ ને 'આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી પચ્ ધાતુના ચ્ ને ક્ આદેશ. આ સૂત્રથી અનુક્રમે ક્ષૈ શુષ્ અને પચ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને મ્ ક્ અને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષામઃ ક્ષામવાન્; શુષ્કઃ શુષ્કવાન્ અને પક્કઃ પક્કવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કૃશ. કૃશ. સુકાએલો. સુકાયો. પાકો. પકાયું. ॥૭૮॥

નિર્વાણમવાતે ૪૧૨।૭૯।

વાયુથી ભિન્ન કર્તા હોય તો નિર્ ઉપસર્ગપૂર્વક વા ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. નિર્+વા ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ. ન્ ને 'સ્વરાત્ ૨-૩-૮૫' થી

ખ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી નિર્વાણો મુનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મુનિ મુક્ત થયા. અવાત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વાયુથી ભિન્ન જ કર્તા હોય તો નિર્ + વા ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. તેથી નિર્વાતો વાતઃ અહીં વાયુ કર્તા [તદ્ભિન્ન કર્તા ન] હોવાથી નિર્ + વા + ક્ત આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - વાયુ બંધ થયો. ॥૭૧॥

અનુપસર્ગાઃ ક્ષીબોલ્લાઘ - કૃશ - પરિકૃશ -
ફલ્લોત્ફલ - સંફલ્લાઃ ૪૧૨।૮૦॥

ક્ષીબ ઉલ્લાઘ કૃશ પરિકૃશ ફલ્લ ઉત્ફલ્લ અને સમ્ફલ્લ આ શબ્દો જે ઉપસર્ગરહિત હોય તો તે ક્ત પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનું નિપાતન કરાય છે. ક્ષીબ્ [૭૬૧] ધાતુને ઉદ્ + લાઘ્ ધાતુને કૃશ્ ધાતુને તેમજ પરિ + કૃશ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી વિહિત ઇટ્ નો નિષેધ અને ક્ત પ્રત્યયના ત્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીબઃ ઉલ્લાઘઃ કૃશઃ અને પરિકૃશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અહંકારી. સમર્થ. દુર્બલ. દુર્બલ. ફલ્ [૪૧૪] ઉત્ + ફલ્ અને સમ્ + ફલ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને લ્ આદેશ. 'તિ ચોપાન્ત્યાં ૪-૧-૫૪'થી ફલ્ ધાતુના અ ને ઉ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી

ફુલ્લ: ઉત્ફુલ્લ: અને સંફુલ્લ: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - વિકસિત. વિકસિત. વિકસિત. અનુપસર્ગાં ઇતિ
 કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગરહિત જ ક્ષીબ્
 ઉલ્લાઘ કૃશ પરિકૃશ ફુલ્લ ઉત્ફુલ્લ અને સમ્ફુલ્લ આ ક્ત
 - પ્રત્યયાન્ત નામોનું નિપાતન કરાય છે. તેથી પ્ર + ક્ષીબ્ ધાતુને ક્ત
 પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી
 પ્રક્ષીબિત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપસર્ગપૂર્વક ક્ષીબ્ ધાતુ
 હોવાથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત ક્ષીબ [પ્રક્ષીબ] નામનું આ સૂત્રથી નિપાતન
 થતું નથી. અર્થ - અતિશય અહંકારી. ॥૮૦॥

ભિત્તં શકલમ્ ૪૧૨।૮૧॥

ભિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ શકલ નો
 પચાઈ અર્થાત્ શકલ અર્થવાળું હોય તો તે નામમાં ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને
 ન્ આદેશના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. ભિદ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ
 ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને 'રદાદમૂર્છઃ
 ૪-૨-૬૯' થી વિહિત ન્ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય
 થવાથી ભિત્તં શકલમિત્યર્થ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભિત્ત -
 શકલ - ખંડ આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. શકલમિતિ કિમ્ ? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ ક્ત
 પ્રત્યયાન્ત નામ શકલનો પચાઈ હોય તો જ તે નામના ક્ત પ્રત્યયના
 ત્ ને ન્ આદેશના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. તેથી ભિત્તમ્ ભિત્તમ્

અહીં ખિન્ન નામ શકલ નું પયયિવાચક ન હોવાથી ક્ત ના ત્ ને આ સૂત્રથી ન્ આદેશાભાવનું નિપાતન થયું નથી. જેથી 'રદાદ૦ ૪-૨-૬૯' થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને તેમ જ ધાતુ સમ્બન્ધી અન્ત્ય દ્ ને પાણ ન્ આદેશ થયો છે. અર્થ - શકલને ફોડયો. ॥૮૧॥

વિત્તં ધન-પ્રતીતમ્ ૪૧૨૧૮૨ ॥

વિદ્ [૧૩૨૨] ધાતુથી પરમાં રહેલ ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ ધન અને પ્રતીત નું પયાર્થવાચી હોય તો ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામના ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. વિદ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. 'રદાદ૦ ૪-૨-૬૯' થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને વિહિત ન્ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી વિત્તં ધનમ્ અને વિત્ત: પ્રતીત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - ધન. પ્રતીત (જાણેલો.) ધનપ્રતીતમિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધન અને પ્રતીતનું પયયિવાચક નામ હોય તો જ વિત્ત નામના ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. તેથી વિન્ન: અહીં વિદ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન વિન્ન નામ ધન અને પ્રતીત નું પયયિવાચી ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ ને ન્ આદેશનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'રદાદ૦ ૪-૨-૬૯' થી વિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને તેમજ ધાતુના અન્ત્ય દ્ ને પાણ ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થાય છે. અર્થ - મેળવેલો. ॥૮૨॥

હુ - ધુટો હે ધિઃ ઠાઠાઠઠા

હુ [૧૧૩૦] ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ ધુટ્વર્ણ જેના અન્તમાં છે એવા [ધુડન્ત] ધાતુથી પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયને ધિ આદેશ થાય છે. હુ અને વિદ્ [૧૦૯૯] ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હિ ને ધિ આદેશ. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૨૨'થી હુ ને દ્વિત્વ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જુહુધિ અને વિદ્ધિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હોમ કર. જાગ. ॥૮૩॥

શાસસ્ - હનઃ શાધ્યેધિ - જહિ ઠાઠાઠઠા

હિ પ્રત્યયાન્ત શાસ્ અસ્ અને હન્ ધાતુને અનુક્રમે શાધિ ઇધિ અને જહિ આદેશ થાય છે. શાસ્ અસ્ અને હન્ ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. હિ પ્રત્યયની સાથે શાસ્ અસ્ અને હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી અનુક્રમે શાધિ ઇધિ અને જહિ આવો આદેશ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શાસન કર. થા. માર. ॥૮૪॥

અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્ ૪૧૨।૮૫॥

ધાતુથી પરમાં રહેલા અકારાન્ત પ્રત્યયથી પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. દિવ્ ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'દિવાદેઃ ણ્યઃ ૩-૪-૭૨'થી ણ્ય [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અકારાન્ત તાદશ ય પ્રત્યયથી પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ. 'ભ્વાદેર્નામિનો ૨-૧-૬૩'થી દિવ્ ધાતુના ઙ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દીવ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રમ. અત્ત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુથી પરમાં રહેલા અકારાન્ત જ પ્રત્યયની પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી રાઘ્નુહિ અહીં રાઘ્ ધાતુથી વિહિત પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય; તેની પૂર્વે 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫'થી વિહિત ઉકારાન્ત [અકારાન્ત નહીં] નુ પ્રત્યયથી પરમાં હોવાથી હિ પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - માર. પ્રત્યયાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુથી પરમાં રહેલા અકારાન્ત પ્રત્યયથી જ [વાર્ણમાત્રથી નહીં] પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી પચ્ ધાતુને 'વ્યઞ્જનાદે ૩-૪-૮'થી યઙ્ [ય] પ્રત્યય. 'બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૮'થી યઙ્ નો લોપ. 'સન્યઙ્ચ ૪-૧-૩'થી પચ્ ને દિત્વ. 'વ્યઞ્જનસ્યા ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઞ્જનનો લોપ. 'આ - ગુણા ૪-૧-૪૮'થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ. પાપચ્ ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. 'ચ્વોઃ પ્વચ્ ૪-૪-૧૨૧'થી ચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાપહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અકારાન્ત પ થી પરમાં હિ પ્રત્યય હોવા છતાં અકારાન્ત પ્રત્યયથી પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો લોપ થતો નથી. અર્થ - વારંવાર જ. ॥૮૫॥

અસંયોગાદોઃ ૪૧૨।૮૬।।

અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો જે ઉ; તદન્ત [તાદશ ઉકારાન્ત] પ્રત્યયની પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સુ ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫'થી શ્નુ [નુ] પ્રત્યય. અસંયુક્ત વ્યજ્ઞન ન્ થી પરમાં રહેલા ઉ અન્તવાલા નુ પ્રત્યયથી પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી સુનુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્નાન કર અથવા કરાવ. અસંયોગાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત જ વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો જે ઉ; તદન્ત પ્રત્યયની પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી અક્ષ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય; તેની પૂર્વે નુ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અક્ષુહિ આ પ્રયોગમાં સંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલા ઉ અન્તવાલા પ્રત્યયની પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - સમ્બન્ધ કર. ઓરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો ઉ જ [સ્વરમાત્ર નહિ] તદન્ત પ્રત્યયની પરમાં રહેલા હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી ક્રી ધાતુને પઞ્ચમીનો. હિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ક્રયાદેઃ ૩-૪-૭૮'થી જ્ઞા [ના] પ્રત્યય. 'ઘામીઃ ૪-૨-૮૭'થી જ્ઞા ના આ ને ઈ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ક્રીણીહિ આ પ્રયોગમાં અસંયુક્ત વ્યજ્ઞન ણ્ થી પરમાં રહેલા આ અન્તવાલા જ્ઞા પ્રત્યયની પરમાં હિ પ્રત્યય હોવાથી [ઉકારાન્ત પ્રત્યયની પરમાં તે ન હોવાથી] તેને આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - ખરીદ કર. ॥૮૬।।

વમ્યવિતિ વા ૪૧૨।૮૭।

વ્ અથવા મ્ થી શરૂ થતો અવિત્ [વિત્ સિવાયનો] પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો જે ઉ તદન્ત પ્રત્યયના ઉ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. સુ ધાતુને વર્તમાનાનો વસ્ અને મસ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્વાદેઃ' ણુ: ૩-૪-૭૫'થી ણુ [નુ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નુ ના ઉ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુન્વઃ અને સુન્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી નુ ના ઉ નો લોપ ન થાય ત્યારે સુનુવઃ અને સુનુમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અમે બે સ્નાન કરીએ છીએ. અમે સ્નાન કરીએ છીએ. અવિતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો જે ઉ તદન્ત પ્રત્યયના અન્ત્ય ઉ નો; તેની પરમાં વ્ અથવા મ્ થી શરૂ થતો અવિત્ જ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. તેથી સુ + નુ + મિ આ અવસ્થામાં મ્ થી શરૂ થતો પાણ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વમાં તાદૃશ નુ પ્રત્યયના અન્ત્ય ઉ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી 'ઉ - જ્ઞોઃ ૪-૩-૨'થી નુ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સુનોમિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું સ્નાન કરું છું. અસંયોગાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અસંયુક્ત જ વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો જે ઉ તદન્ત પ્રત્યયના અન્ત્ય ઉ નો; તેની પરમાં વ્ અથવા મ્ થી શરૂ થતો અવિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. તેથી તક્ષણુવઃ અહીં સંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલા ઉ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - અમે બે પતલું કરીએ છીએ. ॥૮૭॥

કૃગો યિ ચ ૪૧૨।૮૮।।

કૃ ધાતુની પરમાં રહેલા ઉ નો તેની પરમાં ય્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તેમજ વ્ અને મ્ થી શરૂ થતો અવિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. કૃ ધાતુને યુસ્ પ્રત્યય તેમજ વસ્ અને મસ્ પ્રત્યય. 'કૃગ્ તનાદેરુઃ ૩-૪-૮૩'થી કૃ ધાતુની પરમાં ઉ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી કૃ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'અતઃ શિત્યુત્ ૪-૨-૮૮'થી અર્ ના અ ને ઉ આદેશ. આ સૂત્રથી ઉ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુર્યુઃ કુર્વઃ અને કુર્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેઓ કરે. અમે બે કરીએ છીએ. અમે કરીએ છીએ. ॥૮૮॥

અતઃ શિત્યુત્ ૪૧૨।૮૯।।

અવિત્ - શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલો જે ઉ, તેના કારણે થયેલો [તન્નિમિત્તક] જે કૃ ધાતુનો અ તેને ઉ આદેશ થાય છે. કૃ ધાતુને પચ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. 'કૃગ્તના ૩-૪-૮૩'થી હિ ની પૂર્વે ઉ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી કૃ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. આ સૂત્રથી અર્ ના અ ને ઉ આદેશ. 'અસંયોગાદોઃ ૪-૨-૮૬'થી હિ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુરુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કર. અવિતીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર

જાણાવ્યા મુજબ અવિત્ જ્ઞિત્ - પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલો જે ઉ તેના કારણે થયેલો જે કૃ ધાતુનો અ તેને ઉ આદેશ થાય છે. તેથી કૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃ + તિવ્ આ અવસ્થામાં તિવ્ ની પૂર્વે ઉ પ્રત્યય. ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. તેમજ 'ઉ - જ્ઞનો: ૪-૩-૨' થી ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિત્ - જ્ઞિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેનાથી પૂર્વે રહેલા ઉ ના કારણે થયેલા પાણ કૃ ધાતુના અ ને આ સૂત્રથી ઉ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે કરે છે. ॥૮૧॥

જ્ઞાઽસ્ત્યો લુંક્ ૪૧૧૧૦॥

અવિત્ - જ્ઞિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા જ્ઞ પ્રત્યયના અને અસ્ ધાતુના અ નો લોપ થાય છે. રુઘ્ ધાતુને તસ્ પ્રત્યય. 'રુઘાં સ્વરાં ૩-૪-૮૨' થી ધ્ ની પૂર્વે જ્ઞ [ન] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જ્ઞ પ્રત્યયના અ નો લોપ. રુઘ્ + તસ્ આ અવસ્થામાં 'અધશ્ચતુ ૨-૧-૭૮' થી તસ્ ના ત્ ને ધ્ આદેશ. 'ધુટો ધુટિ ૧-૩-૪૮' થી રુઘ્ ના ધ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી રુઘ્: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે રોકે છે. અસ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે છે. અત્ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવિત્ - જ્ઞિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અસ્ ધાતુના અને જ્ઞ પ્રત્યયના અ

નો જ લોપ થાય છે. તેથી અસ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો તામ્ પ્રત્યય.
 'एत्यस्ते० ४-४-३०'થી અસ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ
 થવાથી આસ્તામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અસ્ ધાતુના આ નો
 લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - તેઓ બે હતા. ॥૧૦॥

વા દ્વિષાડ્ડતોડન: પુસ્ ४।२।११॥

દ્વિષ્ અને આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા શિત્ પ્રત્યય
 સમ્બન્ધી અવિત્ અન્ પ્રત્યયના સ્થાને પુસ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય
 છે. દ્વિષ્ અને યા ધાતુને હ્યસ્તનીનો અન્ પ્રત્યય. 'अइ धातो०
 ४-४-२८'થી ધાતુની પૂર્વે અદ્. આ સૂત્રથી અન્ ને પુસ્ [उस्]
 આદેશ. 'इडेत् पुसि० ४-३-८४'થી યા ધાતુના આ નો
 લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અદ્વિષુઃ અને અયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 વિકલ્પપક્ષમાં અન્ ને આ સૂત્રથી પુસ્ આદેશ ન થાય ત્યારે અદ્વિષન્
 અને અયાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેઓએ દ્વેષ કર્યો.
 તેઓ ગયા. ॥૧૧॥

સિજ્ - વિદોઽભુવઃ ૪૧૨।૧૨।।

ભૂ ધાતુથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સિચ્ પ્રત્યયથી પરમાં રહેલા અન્ ને તેમજ વિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા અન્ ને પુસ્ આદેશ થાય છે. કૃ ધાતુને અઘતનીનો અન્ પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતોઃ ૪-૪-૨૯'થી ધાતુની પૂર્વે અઙ્. 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩'થી અન્ ની પૂર્વે સિચ્ [સ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ. 'સિચિ પરસ્મૈઃ ૪-૩-૪૪'થી કૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'નામ્યન્તઃ ૨-૩-૧૫'થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અકાર્ષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓએ કર્યું. વિદ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો અન્ પ્રત્યય. તેને આ સૂત્રથી પુસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવિદુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓએ જાણ્યું. અભુવ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા અન્ પ્રત્યયને તેમજ ભૂ ધાતુથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ સિચ્ પ્રત્યયની પરમાં રહેલા અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ થાય છે. તેથી ભૂ ધાતુને અઘતનીનો અન્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અઙ્. અન્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'પિઘૈતિઃ ૪-૩-૬૬'થી સિચ્ નો લોપ. 'ધાતોરિવઃ ૨-૧-૫૦'થી ભૂ ના ઋ ને ઊવ્ આદેશ. ઊવ્ ના ઊ ને 'ભુવો વઃ ૪-૨-૪૩'થી ઋ આદેશ થવાથી અભૂવન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ભૂ ધાતુથી પરમાં રહેલો સિચ્ પ્રત્યય હોવાથી તેની પરમાં રહેલા અન્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી પુસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ થયા. ॥૧૨॥

દ્વ્યુક્તજક્ષપञ्चत: ૪૧૨૧૩૥

દ્વિત્વ કરાએલા ધાતુથી તેમજ જક્ષ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને શાસ્ [૧૦૮૧ થી ૧૦૮૫] આ જક્ષાદિ પાંચ ધાતુથી પરમાં રહેલા અવિત્ - શિત્ એવા અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ થાય છે. હુ ધાતુને હ્યસ્તનીનો અન્ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી હુ ને દ્વિત્વ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ. 'અઙ્ઘાતો ૪-૪-૨૮'થી ધાતુની પૂર્વે અઙ્. 'પુસ્ પૌ ૪-૩-૩'થી હુ ના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અજુહવુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓએ હોમ્યું. જક્ષ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને શાસ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો અન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ. ધાતુની પૂર્વે અઙ્. 'ઇઙેત્ ૪-૩-૮૪'થી દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ. 'પુસ્પૌ ૪-૩-૩'થી જાગૃ ના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અજક્ષુઃ અદરિદ્રુઃ અજાગરુઃ અચંકાસુઃ અને અશાસુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખાધું. દરિદ્ર થયા. જગ્યા. પ્રકાશિત થયા. અનુશાસન કર્યું. ॥૧૩॥

અન્તો નો લુક્ ૪૧૨૧૪॥

દ્વિત્વ કરાએલા ધાતુથી અને જક્ષ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને શાસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા શિત્ અવિત્ પ્રત્યયના અન્ત ના ન્ નો લોપ થાય છે. હુ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ

૪-૧-૧૨'થી હુ ને ક્તિવ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. 'હ્ણિગોરપ્ ૪-૩-૧૫'થી હુ ધાતુના ઉ ને વ્ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્તિ ના ન્ નો લોપ થવાથી જુહવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. હુ ધાતુને 'શત્રાનશાં ૫-૨-૨૦'થી શત્ [અત્] પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી નિષ્પન્ન જુહવત્ નામને સિ પ્રત્યય. 'ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦'થી ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી અન્ત્ ના ન્ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી જુહવત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે જક્ષ અને દરિદ્રા ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય; તેમજ શત્ [અત્] પ્રત્યય. જક્ષત્ અને દરિદ્રત્ નામના ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી અન્તિ અને અન્ત્ પ્રત્યયના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જક્ષતિ જક્ષત્ દરિદ્રતિ અને દરિદ્રત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'શનશ્ચાતઃ ૪-૨-૮૬'થી દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - તેઓ હોમ કરે છે. હોમ કરતો. તેઓ ખાય છે. ખાતો. તેઓ દરિદ્ર થાય છે. દરિદ્ર થતો. ॥૧૪॥

શૌ વા ૪।૨।૧૫॥

જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયના સ્થાને 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫'થી વિહિત શિ [ઈ] આદેશના વિષયમાં ક્તિવ કરાએલ ધાતુથી તેમજ જક્ષ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને શાસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા અન્ત્ ના ન્ નો લોપ વિકલ્પથી થાય છે. દા ધાતુને

‘શત્રાનશાઠ ૫-૨-૨૦’થી શત્ [અત્] પ્રત્યય. ‘હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨’થી ઢા ધાતુને ક્તિવ. ‘-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯’થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ‘શ્નશ્ચાતઃ ૪-૨-૮૬’થી ઢા ના આ નો લોપ. દદત્ નામને નપુંસક લિંગમાં જસ્ પ્રત્યય. ‘નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫’થી જસ્ ને શિ [ઈ] આદેશ. ‘ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦’થી ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. દદન્ત્ + શિ [ઈ] આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અન્ત્ ના ન્ નો લોપ થવાથી દદતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્ ના ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે દદન્તિ કુલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે જક્ષ્ અને દરિદ્રા ધાતુને શત્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન જક્ષન્ત્ + શિ [ઈ] અને દરિદ્રન્ત્ + શિ [ઈ] આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અન્ત્ ના ન્ નો લોપ થવાથી જક્ષતિ અને દરિદ્રતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્ ના ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે જક્ષન્તિ અને દરિદ્રન્તિ કુલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આપતાં કુલો. ખાતાં કુલો. દરિદ્ર બનતાં કુલો. ॥૧૫॥

શ્નશ્ચાડ્ડતઃ ૪૧૨૧૬॥

ક્તિવ કરાએલા ધાતુના જક્ષ્ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને જાસ્ - આ પાંચ ધાતુના અને જ્ઞા પ્રત્યયના આ નો; તેની પરમાં અવિત્ - શિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. મા ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તે પ્રત્યય. ‘હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨’થી મા ધાતુને ક્તિવ. ‘-હસ્વઃ

૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં મા ના આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ. એ અ ને 'પૃ - ભૃ - માં ૪-૧-૫૮'થી ઙ આદેશ. આ સૂત્રથી મા ધાતુના આ નો લોપ. 'અન્તોં ૪-૨-૧૧૪'થી અન્તે ના અન્ત ને અત્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી મિમત્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ માપે છે. દરિદ્રા ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. અન્તિ ના ન્ નો 'અન્તોં ૪-૨-૮૪'થી લોપ. આ સૂત્રથી દરિદ્રા ના આ નો લોપ થવાથી દરિદ્રિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ દરિદ્ર થાય છે. ક્રી ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ક્રયાદેઃ ૩-૪-૭૯'થી ણા [ના] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ણા પ્રત્યયના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રીણન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ ખરીદે છે. અવિતીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તિવ કરાએલા અને જક્ષ્ વગેરે પાંચ ધાતુના અને ણા પ્રત્યયના આ નો તેની પરમાં અવિત્ જ શિત્ પ્રત્યય હોય [વિત્ નહીં] તો લોપ થાય છે. તેથી હા ધાતુને હ્યસ્તનીનો અમ્ [અમ્] પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હા ને ક્તિવ. અભ્યાસમાં આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અજહામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિત્ શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ક્તિવ કરાએલા ધાતુના પાણ આ નો લોપ થતો નથી. આવી જ રીતે અક્રીણામ્ અહીં ણા ના આ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - મેં છોડ્યું. મેં ખરીદ્યું. ॥૧૬॥

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ४।२।९७।।

दा संज्ञावाणा धातुओने छोडीने अन्य द्वित्व कराએલા धાતુના જક્ષ્ દરિદ્રા જાગૃ ચકાસ્ અને જાસ્ આ પાંચ ધાતુના તેમજ જ્ઞા પ્રત્યયના આ ને; તેની પરમાં વ્યજ્જનથી શરૂ થતો અવિત્ - શિત્ પ્રત્યય હોય તો ફેં આદેશ થાય છે. મા ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. 'હવઃ' શિતિ ૪-૧-૧૨'થી મા ધાતુને દ્વિત્વ. 'હસ્વઃ' ૪-૧-૩૮'થી મા ધાતુના આ ને અભ્યાસમાં -હસ્વ અ આદેશ. એ અ ને 'પૃ - ભૃ - માઠ' ૪-૧-૫૮'થી ફેં આદેશ. મિમા + તે આ અવસ્થામાં આ ને આ સૂત્રથી ફેં આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મિમીતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે માપે છે. લૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. 'પ્વાદે - હસ્વઃ' ૪-૨-૧૦૫'થી લૂ ના ઝ ને -હસ્વ ઝ આદેશ. 'ક્રયાદેઃ' ૩-૪-૭૮'થી તસ્ ની પૂર્વે જ્ઞા પ્રત્યય. તેના આ ને આ સૂત્રથી ફેં આદેશાદિ કાર્ય થવાથી લુનીતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે કાપે છે. વ્યજ્જન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દા સંજ્ઞાવાણા ધાતુથી ભિન્ન દ્વિત્વ કરાએલા ધાતુના જક્ષ્ વગેરે પાંચ ધાતુના અને જ્ઞા પ્રત્યયના આ ને તેનાથી પરમાં અવિત્ શિત્ વ્યજ્જનાદિ જ પ્રત્યય હોય તો ફેં આદેશ થાય છે. તેથી મિમતે અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી મા ધાતુના આ ને આ સૂત્રથી ફેં આદેશ થતો નથી. [પ્રક્રિયાદિ માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૮૬] અદ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દા સંજ્ઞાવાણા ધાતુઓને છોડીને જ અન્ય દ્વિત્વ કરાએલા ધાતુના જક્ષ્ વગેરે પાંચ ધાતુના અને જ્ઞા પ્રત્યયના આ ને તેની પરમાં અવિત્ શિત્ વ્યજ્જનાદિ પ્રત્યય હોય તો ફેં આદેશ થાય છે. તેથી દા અને ધા ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. દા અને ધા ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ

આદેશ. 'દ્વિતીય૦ ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ધ્ ને દ્ આદેશ. 'જનશ્ચાતઃ ૪-૨-૮૬'થી દા અને ધા ધાતુના આ નો લોપ. દદ્ + તસ્ અને દધ્ + તસ્ આ અવસ્થામાં દધ્ ના દ્ ને 'ધાગસ્ત૦ ૨-૧-૭૮'થી ધ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી દત્તઃ અને ધત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દા સંજ્ઞક દ્વિત્વ કરાએલા દા અને ધા ધાતુના આ ને આ સૂત્રથી ફેં આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - તેઓ બે આપે છે. તેઓ બે ધારણ કરે છે. ॥૧૭॥

इर्दरिद्रः ४।२।९८॥

વ્યઞ્જનાદિ અવિત્ - શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ થાય છે. દરિદ્રા ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુના આ ને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દરિદ્રિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે દરિદ્ર થાય છે. વ્યઞ્જન इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યઞ્જનાદિ જ અવિત્ - શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દરિદ્રા ધાતુના આ ને ઙ આદેશ થાય છે. તેથી દરિદ્રા ધાતુને સ્વરાદિ અવિત્ શિત્ અન્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય [જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૮૬] થવાથી નિષ્પન્ન દરિદ્રિતિ આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુના આ ને ઙ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ દરિદ્ર થાય

भियो न वा ४।२।१९॥

व्यञ्जनादि अवित् - शित् प्रत्यय परमां लोय तो तेनी पूर्वे
 રહેલા भी धातुना ई ने विकल्पथी इ आदेश थाय છે. भी धातुने
 वर्तमानानो तस् प्रत्यय. 'हवः शिति ४-१-१२'थी भी धातुने
 द्वित्व. अभ्यासमां भी ना ई ने '-हस्वः ४-१-३८'थी -उस्व इ
 आदेश. 'द्वितीय० ४-१-४२'थी अभ्यासना भ् ने ब् आदेश. आ
 सूत्रथी भी धातुना ई ने इ आदेश वगेरे कार्य थवाथी बिभितः आवो
 प्रयोग थाय છે. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी इ आदेश न थाय ત્યારે
 बिभीतः आवो प्रयोग थाય છે. અર્થ - તેઓ બે ડરે છે. ॥૧૯॥

હાક: ૪૧૨૧૦૦૧

વ્યઞ્જનાદિ અવિત શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા હા [૧૧૩૧] ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. હા ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી હા ધાતુને દ્વિત્વ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી હા ધાતુના આ ને અભ્યાસમાં -હસ્વ અ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. આ સૂત્રથી હા ધાતુના આ ને ઙ આદેશ થવાથી જહિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઙ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ઞામીં ૪-૨-૯૭'થી આ ને ઙ આદેશ થવાથી જહીતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે છોડે છે. ॥૧૦૦૧॥

આ ચ હૌ ૪૧૨૧૦૧૧

પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા હા [૧૧૩૧] ધાતુના અન્ત્ય આ ને આ અને ઙ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. હા ધાતુને પઞ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી હા ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં હા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ અને હ ને જ્ આદેશ. [જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૧૦૦] આ સૂત્રથી હા ધાતુના આ ને આ આદેશ થવાથી જહાહિ અને ઙ આદેશ થવાથી જહિહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી આ અથવા ઙ આદેશ ન

થાય ત્યારે 'एषामी० ४-२-८७' થી આ ને ई આદેશ થવાથી જહીहि
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું ત્યાગ કર. ॥૧૦૧॥

यि लृक् ४।२।१०२॥

य् થી शङ् થતો शित् પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે
રહેલા હા ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ થાય છે. હા ધાતુને સપ્તમીનો
યાત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય [જુઓ સૂ.નં. ૪-૨-૧૦૦] થી નિષ્પન્ન જહા +
યાત્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી હા ધાતુના આ નો લોપ થવાથી
જહ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ત્યાગ કરે. ॥૧૦૨॥

ओतः श्ये ४।२।१०३॥

श्य પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુ સમ્બન્ધી
ઓ નો લોપ થાય છે. અવ + દો [૧૧૪૮] ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્
પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'दिवादेः श्यः ३-४-७२' થી श्य [य]
પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દો ધાતુના ઓ નો લોપ થવાથી અવद्यति આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તોડે છે. શ્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શ્ય પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુ સમ્બન્ધી ઓ નો લોપ થાય છે. તેથી ગૌરિવાચરતિ = ગવતિ અહીં ગો નામને ‘કર્તુઃ ક્વિપ્ ૩-૪-૨૫’ થી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગો ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ વિકરાણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ગો ધાતુ સમ્બન્ધી ઓ ની પરમાં શ્ય પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઓ નો લોપ થતો નથી. અર્થ - ગાયની જેમ આચરાણ કરે છે. ॥૧૦૩॥

જા - જ્ઞા - જનો ઽ ત્યાદૌ ૪૧૨૧૦૪॥

અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે [ત્યાદિ] પ્રત્યય ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા જ્ઞા અને જન્ ધાતુને જા આદેશ થાય છે. જ્ઞા ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. ‘ક્રયાદેઃ ૩-૪-૭૧’ થી તિવ્ ની પૂર્વે જ્ઞા [ના] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જ્ઞા ધાતુને જા આદેશ થવાથી જાનાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જાણે છે. જન્ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે ની પૂર્વે ‘દિવાદેઃ શ્યઃ ૩-૪-૭૨’ થી શ્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જન્ ધાતુને જા આદેશ થવાથી જાયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યાદાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવ્યવહિત પરમાં ત્યાદિ પ્રત્યય ન જ હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા જ્ઞા અને જન્ ધાતુને જા

આદેશ થાય છે. તેથી ‘વ્યञ્જનાદે૦ ૩-૪-૯’ થી જ્ઞા ધાતુને યઙ્ પ્રત્યય. ‘બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૮’ થી યઙ્ નો લોપ. ‘સન્-યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩’ થી જ્ઞા ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્જનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. ‘-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. ‘આ-ગુણા૦ ૪-૧-૪૮’ થી અ ને આ આદેશ. જાજ્ઞા ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જાજ્ઞાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞા ધાતુની અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ પ્રત્યય હોવાથી જ્ઞા ધાતુને આ સૂત્રથી જા આદેશ થતો નથી. આવી જ રીતે જન્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન જજન્ ધાતુના અભ્યાસમાં જ ની પરમાં ‘મુરતોનુ૦ ૪-૧-૫૧’ થી મુ નો આગમ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન જઙ્જન્તિ અહીં પાણ તિવ્ પ્રત્યય અવ્યવહિત પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા જન્ ધાતુને આ સૂત્રથી જા આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- વારંવાર જાગે છે. વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૦૪॥

પ્વાદે -હસ્વઃ ૪૧૨૧૦૫॥

અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યય ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા પૂ વગેરે [૧૫૧૮ થી ૧૫૩૯] ધાતુના અન્ત્યસ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે. પૂ અને લૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘ક્રયાદેઃ ૩-૪-૭૯’ થી ણા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૂ અને લૂ ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઋ ને -હસ્વ ઊ આદેશ વગેરે

કાર્ય થવાથી પુનાતિ અને લુનાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ
 - પવિત્ર કરે છે. કાપે છે. પ્વાદેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર
 જાણાવ્યા મુજબ અવ્યવહિત પરમાં ત્યાદિ પ્રત્યય ન હોય તો
 શિત્પ્રત્યય ની પૂર્વે રહેલા પ્વાદિ ગાણપાઠના જ [ક્ર્યાદિ
 ગાણપાઠના નહીં] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને -હસ્વ આદેશ થાય છે.
 તેથી વ્રીણાતિ અહીં વ્રી ધાતુ [૧૫૪૨] પ્વાદિ ગાણપાઠનો ન
 હોવાથી તેના અન્ત્ય સ્વર ઈ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ આદેશ થતો
 નથી. અર્થ - વરે છે. ॥૧૦૫॥

ગમિષદ્યમશ્છઃ' ૪૧૨।૧૦૬ ॥

અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યય ન હોય તો શિત્
 પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ગમ્ ઇષ્ અને યમ્ ધાતુના અન્ત્યવાર્ણિ છ
 આદેશ થાય છે. ગમ્ ઇષ્ અને યમ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય.
 ગમ્ અને યમ્ ધાતુની પરમાં 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧' થી શવ્ [અ]
 પ્રત્યય. 'તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી ઇષ્ ધાતુની પરમાં શ [અ]
 પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ગમ્ ઇષ્ અને યમ્ ધાતુના અન્ત્ય વાર્ણિ મ્ ષ્ અને
 મ્ ને; છ આદેશ. 'સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦' થી છ ને દ્વિત્વ. 'અઘોષે ૦
 ૧-૩-૫૦' થી છ ની પૂર્વેના છ ને ચ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 ગચ્છતિ ઇચ્છતિ અને યચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ -
 જાય છે. ઈચ્છે છે. વશ કરે છે. આવી જ રીતે આ + યમ્ ધાતુને
 વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે ની પૂર્વે શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યમ્

ધાતુના મ્ ને છ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આચ્છત્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -- ઉપારે છે. અત્યાદાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવ્યવહિત પરમાં ત્યાદિ પ્રત્યય હોય જ નહીં તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ગમ્ ઇષ્ અને યમ્ ધાતુના અન્ત્યવાર્ગને છ આદેશ થાય છે. તેથી ગમ્ ધાતુને 'વ્યજ્ઞનાદે૦ ૩-૪-૧' થી વિહિત યઙ્ પ્રત્યયનો 'બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૮' થી લોપ. 'સન્-યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩' થી ગમ્ ધાતુને ક્તિવ. અભ્યાસમાં 'વ્યજ્ઞનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪' થી અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. 'મુરતોઽનુ૦ ૪-૧-૫૧' થી જ ની પરમાં મુ [મ્] નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી જઙ્ગન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ગમ્ ધાતુની અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ પ્રત્યય હોવાથી તત્સ્વરૂપ શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ગમ્ ધાતુના મ્ ને આ સૂત્રથી છ આદેશ થતો નથી. અર્થ - વારંવાર જાય છે.॥૧૦૬॥

વેગે સર્ત્તે ધાવ્ ૪૧૨૧૦૭ ॥

વેગ અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે, અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યય ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા સ્ ધાતુને ધાવ્ આદેશ થાય છે. સ્ ધાતુને વર્તમાનામાં તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ ની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧' થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ ધાતુને ધાવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધાવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દોરે છે. વેગ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વેગ અર્થ

ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ, તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અવ્યવહિત પરમાં ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા સ્ ધાતુને ધાવ્ આદેશ થાય છે. તેથી ધર્મમનુસરતિ અહીં વેગ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અનુ+સ્ ધાતુની પરમાં શિત્પ્રત્યય હોવા છતાં અને અવ્યવહિત પરમાં ત્યાદિ પ્રત્યય ન હોવા છતાં આ સૂત્રથી સ્ ધાતુને ધાવ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ધર્મને અનુસરે છે. ॥૧૦૭॥

શ્રૌતિ - કૃવુ - ધિવુ - પા-ઘ્રા -ધ્મા - સ્થા - મ્ના
 - દામ્ - દૃશ્યર્ત્તિ - શદ - સદઃ
 શૃ - કૃ - ધિ - પિબ - જિઘ્ર - ધમ - તિષ્ઠ - મન
 - યચ્છ - પશ્યચ્છ - શીય - સીદમ્ ૪૧૨।૧૦૮॥

અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યય ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા શ્રુ ધાતુને શૃ; કૃવ્ ધાતુને કૃ; ધિવ્ ધાતુને ધિ; પા ધાતુને પિબ; ઘ્રા ધાતુને જિઘ્ર; ધ્મા ધાતુને ધમ; સ્થા ધાતુને તિષ્ઠ; મ્ના ધાતુને મન; દામ્ ધાતુને યચ્છ; દૃશ્ ધાતુને પશ્ય; ઋ ધાતુને ઋચ્છ; શદ ધાતુને શીય અને સદ્ ધાતુને સીદ આદેશ થાય છે. શ્રુ કૃવ્ અને ધિવ્ ધાતુને પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫' થી હિ ની પૂર્વે શ્નુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શ્રુ ધાતુને શૃ, કૃવ્ ધાતુને કૃ અને ધિવ્ ધાતુને ધિ આદેશ. 'અસંયોગાદોઃ ૪-૨-૮૬' થી હિ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૃણુ કૃણુ અને ધિનુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સાંભળ. માર. પ્રસન્ન - તૃપ્ત કર. પા

ગ્રા ધ્મા સ્થા મ્ના દામ્ દૃશ્ અને ક્ર ધાતુને પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. હિ
 ની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧' થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પા
 ધાતુને પિબ, ગ્રા ધાતુને જિઘ્ર, ધ્મા ધાતુને ધમ; સ્થા ધાતુને તિષ્ઠ;
 મ્ના ધાતુને મન; દામ્ ધાતુને યચ્છ; દૃશ્ ધાતુને પશ્ય અને ક્ર ધાતુને
 ક્રચ્છ આદેશ. 'અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્ ૪-૨-૮૫' થી હિ પ્રત્યયનો
 લોપ. 'લુગસ્યા૦ ૨-૧-૧૧૩' થી શવ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ નો
 લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પિબ જિઘ્ર ધમ તિષ્ઠ મન યચ્છ પશ્ય અને
 ક્રચ્છ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પી. સુંઘ. તપાવ. ઉભો
 રહે. અભ્યાસ કર. આપ. જો. જા. શદ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય.
 તે ની પૂર્વે 'તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી શ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શદ્
 ધાતુને શીય આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શીયતે [શદેઃ શિતિ
 ૩-૩-૪૧ થી અહીં આત્મનેપદ વિહિત છે.] આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ-દુઃખી થાય છે. આવી જ રીતે સદ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સદ્
 ધાતુને સીદ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સીદ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - દુઃખી થા. ॥૧૦૮॥

ક્રમો દીર્ઘઃ પરસ્મૈ ૪૧૨૧૦૯ ॥

તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અવ્યવહિત પરમાં ન હોય તો;
 પરસ્મેપદના કારણે થયેલા શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ક્રમ્ ધાતુના
 અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થાય છે. ક્રમ્ ધાતુને પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. હિ

ની પૂર્વે ‘કર્તૃયં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ પ્રત્યય. ‘અતઃ પ્રત્યં ૪-૨-૮૫’ થી હિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ક્રમ્ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રામ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચાલ. ક્રમ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ભ્રાસ-ભ્લાસં ૩-૪-૭૩’ થી શ્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્રમ્ ધાતુના અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રામ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચાલે છે. પરસ્મૈપદ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અવ્યવહિત પરમાં ન હોય. તો પરસ્મૈપદના જ કારણે થયેલા શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્રમ્ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થાય છે. તેથી આ+ક્રમ્ ધાતુને ‘આહો જ્યોતિં ૩-૩-૫૨’ ની સહાયથી આત્મનેપદનો વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે ‘કર્તૃયં ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આક્રમતે સૂર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદના કારણે થયેલો શિત્ - શવ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેનાથી પૂર્વે રહેલા ક્રમ્ ધાતુના અ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - સૂર્ય ઉગે છે. ॥૧૦૧॥

● ● ●

ષ્ટિવૂ - કલમ્વાઽઽચમઃ ઠારા૧૧૦ ॥

અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો ન હોય તો; શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ષ્ટિવ્ કલમ્ અને આ + ચમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ષ્ટિવ્ કલમ્ અને આ+ચમ્ ધાતુને

પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. હિ ની પૂર્વે 'કર્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧' થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ષિવ્ ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ. ક્લમ્ અને ચમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'અતઃ પ્રત્ય૦ ૪-૨-૮૫' થી હિ નો લોપ થવાથી ષ્ટીવ ક્લમ્ અને આચામ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- થૂંક. થાક. પી. આઙ્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવ્યવહિત પરમાં તિવ્ વગેરે પ્રત્યય ન હોય તો શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ષિવ્ ક્લમ્ અને આઙ્ ઉપસર્ગ જ પૂર્વક ચમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી ચમ્ અહીં ઉપસર્ગ રહિત ચમ્ ધાતુની પરમાં શવ્ પ્રત્યય હોવાથી તેના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તું ખા. ॥૧૧૦॥

શમસપ્તકસ્ય જ્ઞયે ૪૧૨૧૧૧ ॥

જ્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો શમ્ દમ્ તમ્ શ્રમ્ ભ્રમ્ ક્ષમ્ અને મદ્ - આ શમાદિ સાત ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. શમ્ દમ્ તમ્ શ્રમ્ ભ્રમ્ ક્ષમ્ અને મદ્ ધાતુને પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. હિ ની પૂર્વે 'દિવાદેઃ જ્યઃ ૩-૪-૭૨' થી જ્ય પ્રત્યય. 'ભ્રાસ-ભ્લાસ૦ ૩-૪-૭૩' થી ભ્રમ્ ધાતુની પરમાં જ્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શમ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'અતઃ પ્રત્ય૦ ૪-૨-૮૫' થી હિ નો લોપ થવાથી શામ્ય દામ્ય તામ્ય શ્રામ્ય ભ્રામ્ય ક્ષામ્ય અને માદ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- શાન્ત થા. દમન કર. ગુસ્સે થા. થાક. ભટક. ક્ષમા કર. મત્ત થા. જ્ય ઇતિ

કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્ય પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા શમાદિ સાત ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને આ આદેશ થાય છે. તેથી ભ્રમ્ + તિવ્ આ અવસ્થામાં ‘ભ્રાસ-ભ્લાસ૦ ૩-૪-૭૩’ થી વિકલ્પપક્ષમાં જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧’ થી જશ્વ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભ્રમતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જ્ય પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી ભ્રમ્ ધાતુના અ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ભટકે છે. ॥૧૧૧॥

ષ્ટિવ્ - સિવોઽનટિ.વાં ૪૧૨૧૧૨ ॥

અનટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ષ્ટિવ્ અને સિવ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. નિ+ષ્ટિવ્ અને સિવ્ ધાતુને ‘અનટ્ ૫-૩-૧૨૪’ થી અનટ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ષ્ટિવ્ અને સિવ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્ટીવનમ્ અને સીવનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઙ ને ઙ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘લઘોરુપા૦ ૪-૩-૪’ થી ઙ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્ટેવનમ્ અને સેવનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - થૂંકવું. સીવવું. ॥૧૧૨॥

મ-વ્યસ્યા: ૪૧૨૧૧૩ ॥

ધાતુથી વિહિત મ્ અને વ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થાય છે. પચ્ ધાતુને વર્તમાનાનો મિવ્ વસ્ અને મસ્ પ્રત્યય. ‘કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧’ થી પચ્ ધાતુની પરમાં શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શવ્ પ્રત્યયના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચામિ પચાવઃ અને પચામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હું રાંધુ છું. અમે બે રાંધીએ છીએ. અમે બધા રાંધીએ છીએ. ॥૧૧૩॥

અનતોડન્તોડદાત્મને ૪૧૨૧૧૪ ॥

અ ને છોડીને અન્ય વાર્ણથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી અન્ત્ ને અત્ આદેશ થાય છે. ચિ ધાતુને આત્મનેપદનો વર્તમાનાનો અન્તે પ્રત્યય. ચિ ધાતુની પરમાં ‘સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫’ થી શ્નુ [નુ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્ત્ ને અત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિન્વત્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ સંચય કરે છે. આત્મનેપદ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અ ને છોડીને અન્ય વાર્ણથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી જ અન્ત્ ને અત્ આદેશ થાય છે. તેથી ચિ ધાતુને વર્તમાનાનો પરસ્મેપદનો અન્તિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા

મુજબ થવાથી ચિન્વન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરસ્મૈપદ સમ્બન્ધી અન્તિ પ્રત્યયના અન્ત્ ને અત્ આદેશ થતો નથી. અનત્ત્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અ થી ભિન્ન જ વાર્ણથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી અન્ત્ ને અત્ આદેશ થાય છે. તેથી પચ્ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તે પ્રત્યય. પચ્ ધાતુની પરમાં ‘કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧’ થી શવ્ [અ] પ્રત્યય. ‘લુગસ્યા૦ ૨-૧-૧૧૩’ થી શવ્ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચન્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદ સમ્બન્ધી પાણ અન્ત્; અ થી પરમાં હોવાથી તેને આ સૂત્રથી અત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ રાંધે છે. ॥૧૧૪॥

શીડો રત્ ૪૨૧૧૧૫ ॥

શીડ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી અન્ત્ ના સ્થાને રત્ આદેશ થાય છે. શી ધાતુને આત્મનેપદનો વર્તમાનાનો અન્તે પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્તે પ્રત્યયના અન્ત્ ને રત્ આદેશ. ‘શીડ્ એઃ શિતિ ૪-૩-૧૦૪’ થી શી ધાતુના ઈ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શેરતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ ઉઘે છે. ॥૧૧૫॥

વેત્તે નંવા ૪૧૨।૧૧૬ ॥

વિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી અન્ત્ ને વિકલ્પથી રત્ આદેશ થાય છે. સમ્ + વિદ્ ધાતુને 'સમો ગમૃચ્છિં ૩-૩-૮૪' થી આત્મનેપદનો વર્તમાનાનો અન્તે પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અન્તે પ્રત્યયના અન્ત્ ને રત્ આદેશ થવાથી સંવિદ્રતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી રત્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'અનતો ૪-૨-૧૧૪' થી અન્ત્ ને અત્ આદેશ થવાથી સંવિદતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ જાણે છે. ॥૧૧૬॥

તિવાં ણવઃ પરસ્મૈ ૪૧૨।૧૧૭ ॥

વિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા તિવ્ તસ્ અન્તિ વગેરે પરસ્મેપદના નવ પ્રત્યયના સ્થાને પરસ્મેપદના અનુક્રમે ણવ્ અતુસ્ અને ઉસ્ વગેરે પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. વિદ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ તસ્ અન્તિ; સિવ્ થસ્ થ; મિવ્ વસ્ અને મસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તિવ્ વગેરે પ્રત્યયના સ્થાને અનુક્રમે ણવ્ [અ] અતુસ્ ઉસ્; થવ્ [થ] અથુસ્ અ; ણવ્ [અ] વ અને મ આદેશ. ણવ્ અને થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા વિદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ્ ને 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે વેદ વિદતુઃ વિદુઃ; વેત્થ વિદથુઃ વિદ; વેદ વિદ્વ અને વિદ્મ આવો પ્રયોગ

થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તિવ્ વગેરે પ્રત્યયોના સ્થાને ણવ્ વગેરે આદેશ ન થાય ત્યારે અનુક્રમે વેત્તિ વિક્તિ: વિદન્તિ; વેત્તિસિ વિત્થ: વિત્થ; વેદમિ વિદ્વ: અને વિદ્મ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તે જાગે છે. તેઓ બે જાગે છે. તેઓ જાગે છે. તું જાગે છે. તમે બે જાગો છો. તમે જાગો છો. હું જાગું છું. અમે બે જાગીએ છીએ. અમે જાગીએ છીએ. ॥૧૧૭॥

બ્રૂઃ પઞ્ચાનાં પઞ્ચાઽઽહશ્ચ ૪૧૨૧૧૮ ॥

બ્રૂ ધાતુની પરમાં રહેલા તિવ્ તસ્ અન્તિ સિવ્ અને થસ્ આ પાંચ પ્રત્યયના સ્થાને અનુક્રમે ણવ્ અતુસ્ ઉસ્ થવ્ અને અથુસ્ આ પાંચ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. અને ણવ્ વગેરે આદેશના યોગમાં બ્રૂ ધાતુને આહ આદેશ થાય છે. બ્રૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ તસ્ અન્તિ સિવ્ અને થસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અનુક્રમે તિવ્ વગેરે પ્રત્યયોના સ્થાને ણવ્ અતુસ્ ઉસ્ થવ્ અને અથુસ્ આદેશ તેમ જ બ્રૂ ધાતુને આહ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આહ આહતુઃ આહુઃ આત્થ [અહીં ‘નહાહોઃ ૨-૧-૮૫’ થી હ ને ત્ આદેશ.] અને આહથુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણવ્ વગેરે આદેશ ન થાય ત્યારે બ્રૂવતિ બ્રૂતઃ બ્રૂવન્તિ બ્રૂવીષિ અને બ્રૂથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રૂ+તિ અને બ્રૂ+સિ આ અવસ્થામાં બ્રૂ ની પરમાં ‘બ્રૂતઃ પરાદિઃ ૪-૩-૬૩’ થી ઈં પ્રત્યય. બ્રૂ ના ઋ ને ‘નામિનોઃ ૪-૩-૧’ થી ગુણ ઓ વગેરે કાર્ય થાય છે. બ્રૂ+અન્તિ આ

અવસ્થામાં ઝ ને ‘ઘાતોરિવર્ણોં ૨-૧-૫૦’ થી ડ્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તે બોલે છે. તેઓ બે બોલે છે. તેઓ બોલે છે. તું બોલે છે. તમે બે બોલો છે. ॥૧૧૮॥

આશિષિ તુ - હ્યોસ્તાતઙ્ ૪૧૨૧૧૧॥

આશિષ્ અર્થવાળા પશ્ચમીના તુ અને હિ પ્રત્યયને વિકલ્પથી તાતઙ્ (તાત) આદેશ થાય છે. જીવ્ ધાતુને પશ્ચમીનો તુ અને હિ પ્રત્યય. ‘કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧’ થી જીવ્ ધાતુની પરમાં શવ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તુ-અને હિ પ્રત્યયને ‘તાતઙ્ આદેશ થવાથી બંને સ્થાને જીવતાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તાતઙ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘અતઃ પ્રત્યયાં ૪-૨-૮૫’ થી હિ નો લોપ થવાથી જીવતુ અને જીવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આપ જીવો. તું જીવે. નદ્ ધાતુને પશ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. ‘ઉદિતઃ ૦ ૪-૪-૮૮’ થી નદ્ ધાતુનાં દ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હિ પ્રત્યયની પૂર્વે શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હિ ના સ્થાને તાતઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નન્દતાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં તાતઙ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા પ્રમાણે હિ નો લોપ થવાથી નન્દ ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ--તું આનંદ પામ. આશિષીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આશિષ્ અર્થવાળા જ પશ્ચમીના તુવ્ [તુ] અને હિ પ્રત્યયને વિકલ્પથી તાતઙ્ આદેશ થાય

છે. તેથી જ્યાં આશિષ્ અર્થ નથી ત્યાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ માત્ર
જીવતુ વગેરે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે જીવે. અહીં વક્તા માત્ર એ
મુજબ બોલે છે. પરન્તુ તેની એવી ઈચ્છા નથી. ॥૧૧૧॥

આતો ણવ ઔ: ૪૧૨૧૨૦॥

આકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ણવ્ પ્રત્યયને ઔ આદેશ
થાય છે. પા ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧-૧'થી
પા ધાતુને ક્તિવ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ
અ આદેશ. આ સૂત્રથી ણવ્ ને ઔ આદેશ. 'એદૌત્૦ ૧-૨-૧૨'થી
ઔ ની સાથે તેની પૂર્વેના આ ને ઔ આદેશ થવાથી પપૌ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પીધું. ॥૧૨૦॥

આતામાતે - આથામાથે આદિ: ૪૧૨૧૨૧॥

અ થી પરમાં રહેલા આતામ્ આતે આથામ્ અને આથે
પ્રત્યયના આદ્ય આ ને ઙ આદેશ થાય છે. પચ્ ધાતુને પચ્યમીનો

આતામ્ અને આથામ્ પ્રત્યય. તેમજ વર્તમાનાનો આતે અને આથે પ્રત્યય. 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧'થી પચ્ ધાતુની પરમાં શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આતામ્ આથામ્ આતે અને આથે પ્રત્યયના આદ્ય આ ને ડ આદેશ. ડ ની સાથે તેની પૂર્વે રહેલા અ ને 'અવર્ણસ્યે ૧-૨-૬'થી એ આદેશ થવાથી પચેતામ્ પચેતે પચેથામ્ અને પચેથે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેઓ બે રાંધે. તેઓ બે રાંધે છે. તમે બે રાંધો. તમે બે રાંધો છો. આદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ થી જ પરમાં રહેલા આતામ્ આતે આથામ્ અને આથે પ્રત્યયના આદ્ય આ ને ડ આદેશ થાય છે. તેથી મા ધાતુને પચ્યમીનો આતામ્ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી મા ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં 'હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી આ ને -હસ્વ અ આદેશ. અ ને 'પૃ-ભૃ ૪-૧-૫૮'થી ડ આદેશથી નિષ્પન્ન મિમા + આતામ્ આ અવસ્થામાં 'સ્નજ્ઞાતઃ ૪-૨-૮૬'થી આતામ્ ની પૂર્વેના આ નો લોપ થવાથી મિમાતામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અ થી પરમાં આતામ્ પ્રત્યય ન હોવાથી તેના આ ને આ સૂત્રથી ડ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ બે માપે. ॥૧૨૧॥

યઃ સપ્તમ્યાઃ ૪૧૨૧૨૨૧॥

અ થી પરમાં રહેલા સપ્તમીના યા ને ડ આદેશ થાય છે. પચ્ ધાતુને સપ્તમીનો યાત્ અને યાસ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યં ૩-૪-૭૧'થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યા ને ડ આદેશ. ડ ની સાથે

તેની પૂર્વે રહેલા અ ને 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬'થી એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચેત્ અને પચેઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે રાંધે. તું રાંધ. ॥૧૨૨॥

યામ્યુસોરિયમિયુસૌ ૪૧૨।૧૨૩॥

અ થી પરમાં રહેલા સપ્તમીના યામ્ પ્રત્યયને ઇયમ્ અને યુસ્ પ્રત્યયને ઇયુસ્ આદેશ થાય છે. પદ્મ ધાતુને સપ્તમીનો યામ્ અને યુસ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧'થી શવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યામ્ પ્રત્યયને ઇયમ્ અને યુસ્ પ્રત્યયને ઇયુસ્ આદેશ. ઇ ની સાથે તેની પૂર્વે રહેલા અ ને 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬'થી એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પચેયમ્ અને પચેયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હું રાંધું. તેઓ રાંધે. ॥૧૨૩॥

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्ति-
विवरणे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

શ્રીભીમપૂતનોત્ત્રાત.....આશ્ચર્ય છે કે શ્રી ભીમરાજની સેનાએ ઉડાડેલી ધૂળથી શત્રુરાજઓના મસ્તક - કપાળ ઉપર પાણીઓના બિન્દુઓ વધ્યા. આશ્ચર્યનું કારણ એ છે કે ધૂળ જ્યાં પડે છે ત્યાં પાણી હોય તો સુકાય છે; અને જ્યાંથી ધૂળ ખોદાય છે તે ભૂમિમાંથી પાણી નીકળે છે. અહીં કપાળ ઉપર ધૂળ પડી છે અને ત્યાંજ પાણી નીકળ્યું છે - એ આશ્ચર્ય છે. તેના પરિહાર માટે - શ્રીભીમરાજની સેનાએ ઉડાડેલી ધૂળ કપાળ ઉપર પડતાની સાથે શત્રુરાજઓને ડરના કારણે પરસેવો છૂટ્યો. - એ તાત્પર્ય સમજવું...

● ● ●

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

● ● ●

અથ પ્રારમ્ભ્યતે ચતુર્થેઽધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ ।

નામિનો ગુણોઽવિદિતિ ૪૩૧૧॥

નામી સ્વર જેના અન્તમાં છે એવા ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વરને તેનાથી પરમાં કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યય હોય તો ગુણ આદેશ થાય છે. ચિ ધાતુને શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ચિ ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વર ઙ ને ગુણ એ આદેશ થવાથી ચેતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેગું કરશે. અવિદિતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નામી સ્વરાન્ત ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વરને તેનાથી પરમાં કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યય જ હોય તો ગુણ આદેશ થાય છે. તેથી યુ ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. 'શિદવિત્ ૪-૩-૨૦'થી તસ્ પ્રત્યયને ડિદ્વદ્ ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી યુતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી યુ ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વર ઙ ને ગુણ ઓ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ બે મેળવે છે. ॥૧૧॥

૩ - જ્ઞનોઃ ૪૩૧૨॥

કિત્ અને ડિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા, ધાતુથી વિહિત ઙ અને જ્ઞ પ્રત્યયના અન્ત્ય સ્વરને

ગુણ આદેશ થાય છે. તન્ અને સુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'કૃગતનાદેરુઃ ૩-૪-૮૩'થી તન્ ધાતુની પરમાં ઉ પ્રત્યય. 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫'થી સુ ધાતુની પરમાં શ્નુ [નુ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉ પ્રત્યયને તથા નુ પ્રત્યયના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી તનોતિ અને સુનોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વિસ્તારે છે. સ્નાન્ કરે છે અથવા રસ કાઢે છે. ॥૨૧॥

પુસ્ - પૌ ૪૧૩૧૩॥

પુસ્ પ્રત્યય અને પુ આગમ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરાન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. ક્ર ધાતુને હ્યસ્તની નો અન્ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી ક્ર ધાતુને ક્તિવ. 'ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. એ અ ને 'પૃ - ભૃં ૪-૧-૫૮'થી ઙ આદેશ. 'દ્વ્યુક્ત - જક્ષં ૪-૨-૮૩'થી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ [ઉસ્] આદેશ. ઙ્ક્ર + ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'પૂર્વસ્યાં ૪-૧-૩૭'થી ઙ ને ઙ્ય આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'સ્વરાદેઃ ૪-૪-૩૧'થી ઙ્ય ના ઙ ને વૃદ્ધિ ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇયરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ ગયા. ક્ર ધાતુને 'પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'અર્તિ - રીં ૪-૨-૨૧'થી ક્ર ધાતુની પરમાં પુ (પ) નો આગમ. આ સૂત્રથી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્પયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અર્પણ કરે છે. ॥૩૧॥

લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ઠાઠાઠા

કિત્ અને કિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના ઉપાન્ત્ય -હસ્વ નામી સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. ભિદ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ભિદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય -હસ્વનામી સ્વર ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભેત્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેદશે. લઘોરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિત્ અને કિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના ઉપાન્ત્ય -હસ્વ જ નામી સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. તેથી ઈંહ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે ની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યનં ૩-૪-૭૧'થી શવ્ [અ] પ્રત્યય થવાથી ઈંહતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઈંહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય દીર્ઘ સ્વરને આ સૂત્રથી ગુણ થતો નથી. અર્થ - ચેષ્ટા કરે છે. ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિત્ અને કિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના ઉપાન્ત્ય જ -હસ્વનામી સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. તેથી ભિદ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'રુધાં સ્વરાં ૩-૪-૮૨'થી ભિદ્ ના દ ની પૂર્વે ણ [ન] પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી ભિન્નિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ભિદ્ ધાતુનો -હસ્વ સ્વર ઇ ઉપાન્ત્ય ન હોવાથી તેને ગુણ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ભેદે છે. ॥૪॥

મિદઃ શ્યે ૪૩૧૫॥

શ્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા મિદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય -હસ્વ સ્વરને ગુગ આદેશ થાય છે. મિદ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ ની પૂર્વે 'દિવાદેઃ શ્યઃ ૩-૪-૭૨'થી શ્ય [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મિદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ ને ગુગ એ આદેશ થવાથી મેઘતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્નિગ્ધ થાય છે અથવા કરે છે. ॥૫॥

જાગુઃ કિતિ ૪૩૧૬॥

કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા જાગૃ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુગ આદેશ થાય છે. જાગૃ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત [ત] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જાગૃ ના ક્ર ને ગુગ અર્ આદેશ. 'સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨'થી ક્ત ની પૂર્વે ઙ્ઠ વગેરે કાર્ય થવાથી જાગરિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાગ્યો. ॥૬॥

ઋવર્ણ - દૃશોઽડિ ઠાઠાઠા

અઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઋ વર્ણાન્તિ [ઋ અથવા ઋ જેના અન્તમાં છે] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને તથા દૃશ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ આદેશ થાય છે. ઋ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'સત્ત્યર્જે વા ૩-૪-૬૧'થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'સ્વરાદેઃ ૪-૪-૩૧'થી અર્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી આરત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. યદપિ ઋ + અ + ત્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વિહિત ગુણની અપેક્ષાએ 'સ્વરાદેસ્તાસુ ૪-૪-૩૧' - આ સૂત્ર પર હોવાથી ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશની જ પ્રથમ પ્રાપ્તિ છે. ત્યારબાદ આ સૂત્રથી ગુણનો અવકાશ નથી. પરંતુ લઘુવૃત્તિમાં આ દષ્ટાન્ત નિર્દિષ્ટ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. જે વસ્તુતઃ ખોટી છે. આરત્ ના સ્થાને મા ભવાન્ અરત્ આ પ્રમાણે જ નિર્દેશ કરવો જોઈએ અને તો જ આ સૂત્રથી વિહિત ગુણાદેશની પાણ અહીં ઉપયોગિતા વર્ણવી શકાશે. બૃહદ્વૃત્તિમાં મા ભવાન્ અરત્ આવો જ પાઠ છે - એ યાદ રાખવું. સ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ ધાતુના અન્ત્ય ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'અઙ્ધાતોઃ ૪-૪-૨૮'થી સ્ ની પૂર્વે અઙ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અસરત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. જૃ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'ઋદિઃ ૩-૪-૬૫'થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અજરત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. દૃશ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'ઋદિઃ ૩-૪-૬૫'થી દિ ની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અદર્જત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગયો. સરફ્યો. વૃદ્ધ થયો. જ્યું. ॥૭॥

સ્કૃષ્ટતોડકિ પરોક્ષાયામ્ ૪૩૧૮॥

ક થી ઉપલક્ષિત ક્વસ્ અને કાન પ્રત્યયથી ભિન્ન પરોક્ષાનો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સદ્ ના આગમ સહિત કૃ [સ્કૃ] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ઋચ્છ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને તેમજ કૃ જેના અન્તે છે એવા કૃદન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. સમ્ + કૃ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. 'સમ્પરે૦ ૪-૪-૮૧'થી કૃ ની પૂર્વે સદ્ [સ] નો આગમ. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી સ્કૃ ને દિત્વ. 'અઘોષે૦ ૪-૧-૪૫'થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. 'ઋતોડત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. 'કઙ્ઞજ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. આ સૂત્રથી સ્કૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સઙ્ગસ્કરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સંસ્કારી કર્યું. ઋચ્છ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ઋચ્છ ધાતુને દિત્વ. 'વ્યઙ્ગનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનનો લોપ. અભ્યાસમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઋ ને અ આદેશ. અઋચ્છ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'અનાતો નશ્વાન્ત૦ ૪-૧-૬૮'થી અ ને આ આદેશ તથા આ ની પરમાં ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ઋચ્છ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આનર્ચુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કર્યું. તૃ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃ ને ગુણ અર્ આદેશ. અર્ ના અ ને 'તૃ - ત્રપ૦ ૪-૧-૨૫'થી ઇ આદેશ; તેમજ ધાતુને દિત્વનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી તેરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તર્ક. અકીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક થી ઉપલક્ષિત ક્વસ્ અને કાન પ્રત્યયથી ભિન્ન જ પરોક્ષાનો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સ્કૃ [સ્ + કૃ] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને તેમજ ઋચ્છ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને અને કૃ કારાન્ત

ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થાય છે. તેથી સંસ્કૃત ધાતુને 'તત્ર ક્સુ ૦ ૫-૨-૨'થી ક્સુ પ્રત્યય. સ્કૃ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી સચ્ચસ્કૃવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ક્ થી ઉપલક્ષિત ક્સુ પ્રત્યય [પરોક્ષા] પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા સ્કૃ ધાતુના ક્ર ને આ સૂત્રથી ગુણ થતો નથી. અર્થ - સંસ્કારી કર્યું. ॥૮॥

સંયોગાદૃદર્તે: ૪૩૧૧॥

સંયુક્ત વ્યજ્ઞનની પરમાં રહેલો ક્ર જોના અન્તે છે એવા ધાતુના અને ક્ર ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને તેની પરમાં; ક્ થી ઉપલક્ષિત ક્સુ અને કાન પ્રત્યયથી ભિન્ન પરોક્ષાનો પ્રત્યય હોય તો ગુણ આદેશ થાય છે. સ્મૃ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી સ્મૃ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્ઞનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. 'ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. સસ્મૃ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં ક્ર ને આ સૂત્રથી ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સસ્મરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્મરાણ કર્યું. આવી જ રીતે સ્વૃ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પત્ત સસ્વૃ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સસ્વરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવાજ કર્યો. ક્ર ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ક્ર ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. અ

ને 'અસ્યાદે૦ ૪-૧-૬૮'થી આ આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ર ને ગુણ
અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - ગયા. સંયોગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા
મુજબ ક્ થી ઉપલક્ષિત કસુ અને કાન પ્રત્યયથી ભિન્ન પરોક્ષાનો
પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સંયુક્ત વ્યજ્ઞનથી જ પરમાં
રહેલો ક્ર જોના અન્તે છે; તેવા અને ક્ર ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ
થાય છે. તેથી સંયુક્તવ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો ક્ર જોના અન્તે નથી
એવા કૃ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચક્રુઃ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અહીં કૃ ધાતુના ક્ર ને આ સૂત્રથી ગુણ થતો નથી.
અર્થ - ક્યુ. ॥૧॥

ક્ય - યઙાશીર્યે ૪૧૩૧૦૥

ક્ય યઙ્ અને ય કારાદિ આશિષ્ સમ્બન્ધી પ્રત્યય પરમાં હોય
તો તેની પૂર્વે રહેલા; સંયુક્તવ્યજ્ઞનથી પરમાં રહેલો ક્ર જોના અન્તમાં
છે એવા ધાતુના અને ક્ર ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થાય
છે. સ્મૃ સ્વૃ અને ક્ર ધાતુને આત્મનેપદનો તે પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ક્યઃ
જિતિ ૩-૪-૭૦'થી ક્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ
થવાથી સ્મર્યતે સ્વર્યતે અને અર્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ - સ્મરાગ કરાય છે. અવાજ કરાય છે. જવાંય છે. સ્મૃ
અને સ્વૃ ધાતુને 'વ્યજ્ઞનાદે૦ ૩-૪-૯'થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્યઙ્ઙશ્ચ
૪-૧-૩'થી સ્મૃ અને સ્વૃ ધાતુને દિત્વ. 'વ્યજ્ઞનસ્યા૦

૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યંજનનો લોપ. 'ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. અ ને 'આગુણાં ૪-૧-૪૮'થી આ આદેશ. સાસ્મૃ + ય અને સાસ્વૃ + ય આ અવસ્થામાં ઋ ને આ સૂત્રથી ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાસ્મર્યંતે અને સાસ્વર્યંતે આવો પ્રયોગ થાય છે. ઋ ધાતુને 'અટચર્તિં ૩-૪-૧૦'થી યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'સ્વરાદે ૪-૧-૪'થી યં ને દ્વિત્વ. 'વ્યંજનસ્યાં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં ય્ નો લોપ. અર્યં ધાતુના ર્ ની પરમાં રહેલા અ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરાર્યંતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વારંવાર સ્મરાણ કરે છે. વારંવાર અવાજ કરે છે. વારંવાર જાય છે. સ્મૃ અને ઋ ધાતુને આશિષ્ નો ક્યાત્ [યાત્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સ્મર્યાત્ અને અર્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્મરાણ કરે. જાય. ॥૧૦॥

ન વૃદ્ધિશ્ચાઽવિતિ ક્વિલ્લોપે ૪૩૧૧૧॥

જે અવિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેની પૂર્વે રહેલા કિત્ કે ઙિત્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે - તે અવિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના સ્વરને ગુણ કે વૃદ્ધિ થતી નથી. ચિ ધાતુને 'વ્યંજનાદે ૩-૪-૮'થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્યઙ્ ૪-૧-૩'થી ચિ ધાતુને દ્વિત્વ. 'આગુણાં ૪-૧-૪૮'થી અભ્યાસમાં ઙ ને ગુણ ઇ

આદેશ. ચેચિ + ય આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘશ્ચિ' ૪-૩-૧૦૮'થી ડં
 ને ડં આદેશ. ચેચીય ધાતુને 'અચ્ ૫-૧-૪૮'થી અચ્ પ્રત્યય.
 'અચિ ૩-૪-૧૫'થી યડ્ નો લોપ. 'યોડનેક' ૨-૧-૫૬'થી ડં ને
 ય્ આદેશ. ચેચ્ય નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચેચ્યઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચેચી + અચ્ આ અવસ્થામાં 'નામિનો' ૪-૩-૧'
 થી ડં ને ગુણ એ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ અવિત્ અચ્
 પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ડિત્ યડ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો હોવાથી તે
 અવિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ચેચી ધાતુના ડં ને આ સૂત્રથી ગુણનો
 નિષેધ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ભેગું કરનાર. મૃજ્ ધાતુને યડ્ પ્રત્યય.
 મૃજ્ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં 'વ્યઙ્ગનસ્યા' ૪-૧-૪૪'થી અનાદિ
 વ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ
 આદેશ. 'ઋમતાં રીઃ ૪-૧-૫૫'થી અભ્યાસમાં મ ની પરમાં રી નો
 આગમ. મરીમૃજ્ય ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અચ્ પ્રત્યય. યડ્
 નો લોપ. મરીમૃજ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મરીમૃજઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં મરીમૃજ્ + અચ્ આ અવસ્થામાં 'ઋતઃ સ્વરે
 વા ૪-૩-૪૩'થી ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો
 આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નિષેધ થાય છે. અર્થ - વારંવાર
 સાફ કરનાર. ॥૧૧॥

भवते: सिज्लुपि ४।३।१२॥

सिच् प्रत्ययनो लोप यथो ङोय त्पारे भू धातुना स्वरने गुगु
 आदेश यतो नथी. भू धातुने अद्यतनीनो दि प्रत्यय. 'सिज्द्य०
 ३-४-५८'थी दि नी पूर्वे सिच् प्रत्यय. 'पिबैति० ४-३-६६'थी
 सिच् नो लोप. 'अङ् धातो० ४-४-२८'थी भू नी पूर्वे अट्. अ +
 भू + त् आ अवस्थाभां 'नामिनो० ४-३-१'थी भू धातुना अन्त्य
 ऊ ने गुगु ओ आदेशनी प्राप्ति छती. तेनो आ सूत्रथी निषेध
 थवाथी अभूत् आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - थयुं. सिज्लुपीति
 किम्? = आ सूत्रथी उपर ङगुगुव्या मुङ्ग सिच् प्रत्ययनो लोप
 थयो ङोय तो ङ भू धातुना स्वरने गुगुनो निषेध थाय छे. तेथी
 वि+अति+अ+भू+स्+त (अद्यतनीनो आत्मनेपदनो त प्रत्यय)
 आ अवस्थाभां 'स्ताद्यशितो० ४-४-३२'थी स् [सिच्] नी पूर्वे
 इट् [इ.] 'नामिनो० ४-३-१'थी भू धातुना ऊ ने गुगु ओ आदेश
 वगेरे कार्य थवाथी व्यत्यभविष्ट आवो प्रयोग थाय छे. अङ्गी
 आत्मनेपदभां सिच् नो लोप यतो न ङोवाथी आ सूत्रथी भू ना ऊ
 ने गुगु ओ आदेश नो निषेध यतो नथी. अर्थ - परस्पर व्यतीत
 थयुं. ॥१२॥

સૂતે: પઞ્ચમ્યામ્ ૪૧૩૧૩૥

પઞ્ચમી નો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સૂ [૧૧૦૭] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થતો નથી. સૂ ધાતુને પઞ્ચમીનો એવ્ [એ] પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી સૂ ધાતુના ઝ ને ગુણ ઓ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઝ ને 'ધાતોરિવર્ણો ૨-૧-૫૦'થી ઝવ્ આદેશ થવાથી સુવૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું ઉત્પન્ન કરું. ॥૧૩૥

દ્વ્યુક્તોપાન્ત્યસ્ય શિતિ સ્વરે ૪૧૩૧૪૥

સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દ્વ્યુક્ત [દ્વિત્વ કરાએલા] ધાતુના ઉપાન્ત્ય નામી સ્વરને ગુણ આદેશ થતો નથી. નિજ્ ધાતુને પઞ્ચમીનો આનિવ્ [આનિ] પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી નિજ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગનસ્યા ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં જ્ નો લોપ. અભ્યાસમાં 'નિજાં શિત્યેત્ ૪-૧-૫૭'થી ઙ ને એ આદેશ. નેનિજ્ + આનિ આ અવસ્થામાં 'લઘોરુપા ૪-૩-૪'થી ઉપાન્ત્ય ઙ ને પ્રાપ્ત ગુણ એ આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી નેનિજાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું સાફ કરું. ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દ્વ્યુક્ત ધાતુના ઉપાન્ત્ય

જ સ્વરને ગુણ આદેશ થતો નથી. તેથી હુ ધાતુને પંચમીનો આનિવ્ પ્રત્યય. હુ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી હ ને જ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી જુહ ના અન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી જુહવાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી દ્યુક્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - હું હોમ કરું. શિતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ શિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દ્યુક્ત ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને ગુણ આદેશ થતો નથી. તેથી નિજ્ ધાતુને ણવ્ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી નિજ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્ નો લોપ. નિનિજ્ + ણવ્ [અ] આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર ઙ ને ગુણ એ આદેશનો નિષેધ ન થવાથી 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪'થી ગુણ એ આદેશ થવાથી નિનેજ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સાક્ષ કર્યું. ॥૧૪॥

હવિણોરપ્વિતિ વ્ - યૌ ૪૧૩૧૫॥

પિત્ અને વિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય શિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હુ ધાતુના અન્ત્યનામી સ્વરને વ્ આદેશ થાય છે. તેમજ ઙ ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વરને વ્ આદેશ થાય છે. હુ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી હુ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં હ ને 'ગહોર્જઃ

૪-૧-૪૦'થી જ આદેશ. જુહુ + અન્તિ આ અવસ્થામાં હુ ના ઉ ને
 વ્ આદેશ. 'અન્તો નો લુક્ ૪-૨-૯૪'થી અન્તિ ના ન્ નો લોપ
 થવાથી જુહવતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હોમ કરે છે. ઇ
 [૧૦૭૫] ધાતુને પશ્ચમીનો અન્તુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇ ધાતુને ય્
 આદેશ થવાથી યન્તુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ જાય.
 અષ્વિતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પિત્ અને
 વિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની
 પૂર્વે રહેલા હુ અને ઇ ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વરને અનુક્રમે વ્ અને ય્
 આદેશ થાય છે. તેથી હુ ધાતુને હ્યસ્તનીનો અન્ પ્રત્યય. હુ ને દ્વિત્વ.
 અભ્યાસમાં હ્ ને જ્ આદેશ. 'અઙ્ ધાતો ૪-૪-૨૯'થી ધાતુની
 પૂર્વે અટ્. 'દ્વ્યુક્તજક્ષ ૪-૨-૯૩'થી અન્ પ્રત્યયને પુસ્ આદેશ.
 'પુસ્ પૌ ૪-૩-૩'થી અજુહુ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં હુ ના ઉ ને ગુણ
 ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અજુહવુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અહીં પિત્ પુસ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી હુ ધાતુના ઉ ને વ્
 આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓએ હોમ કર્યો. ઇ ધાતુને પશ્ચમીનો
 આનિવ્ [આનિ] પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઇ ધાતુને ગુણ એ
 આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અયાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં
 વિત્ આનિવ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ઇ ધાતુના ઇ ને
 આ સૂત્રથી ય્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - હું જઈ. ॥૧૫॥

इको वा ४।३।१६॥

स्वरादि अवित् शित् प्रत्यय परमां ङोय तो तेनी पूर्वे रહેલા इक् (इ) धातुना अन्त्य नाभी स्वरने विकल्पथी य् आदेश थाय છે. अधि + इ (૧૦૭૪) ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇ ધાતુને ય્ આદેશ થવાથી અધિયન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિક્લ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઇ ધાતુને 'ધાતોરિવર્ણોં ૨-૧-૫૦'થી ઇય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધીયન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ સ્મરણ કરે છે. ॥૧૬॥

કુટાદે ડિંદ્વદઙ્ગિત્ ૪।૩।૧૭॥

કુટાદિ ગણપાઠમાંના કુદ્ વગેરે (૧૪૨૬ થી ૧૪૬૪) ધાતુથી પરમાં રહેલા^૧ - ચિત્ અને ણિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય પ્રત્યયને ડિંદ્વદ્ ભાવ થાય છે. અર્થાત્ તે પ્રત્યય ડિત્ છે એમ માનીને કાર્ય થાય છે. કુદ્ અને ગુ ધાતુને શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તા પ્રત્યયને ડિંદ્વદ્ ભાવ. તેથી 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪' થી કુદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને તેમજ 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ગુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ગુણ થતો નથી. જેથી કુદ્ ધાતુની પરમાં 'સ્તાદ્યશિતોં ૪-૪-૩૨' થી ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી કુટિતા અને

ગુતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કુટિલતા કરશે. વિષ્ટા કરશે. અઙ્ગિદ્દાદ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કુટાદિ ગાણપાઠમાંના કુદ્ વગેરે ધાતુની પરમાં રહેલા જિત્ અથવા ણિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ પ્રત્યયને હિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી ઉદ્ + કુદ્ ધાતુને ‘ભાવાઙ્કર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮’ થી ઘજ્ પ્રત્યય. તે જિત્ હોવાથી તેને આ સૂત્રથી હિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કુદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી ઉત્કોટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ઉદ્ + કુદ્ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. તે ણિત્ હોવાથી તેને આ સૂત્રથી હિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કુદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉચ્ચકોટ આવો પ્રયોગ થાય છે. (કુદ્ ને ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ‘વ્યજ્ઞનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪’ થી દ્ નો લોપ. ‘કહશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬’ થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ આદેશ... વગેરે પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ છે.) અર્થક્રમશઃ - ધાણી કુટિલતા. કુટિલતા ધાણી કરી. ॥૧૭॥

વિજેરિદ્ ૪૩૧૮॥

વિજ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ઇદ્ ને હિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ઉદ્ + વિજ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. ‘સ્તાદ્વશિતો ૦ ૪-૪-૩૨’ થી તા ની પૂર્વે ઇદ્. આ સૂત્રથી તેને હિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ‘લઘોરૂપા ૦ ૪-૩-૪’ થી વિજ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ

થતો નથી. જેથી ઉદ્વિજિતા આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - ઉદ્વિગ્ન થશે. ઇડિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ વિજ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ઇટ્ ને જ [પ્રત્યય માત્રને નહીં.]
 ડિદ્વદ ભાવ થાય છે. તેથી ઉદ્વેજનમ્ અહીં વિજ્ ધાતુની પરમાં
 'અનદ્ ૫-૩-૧૨૪'થી વિહિત અનદ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ
 ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિજ્ ધાતુના
 ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉદ્વેજનમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉદ્વેગ. ॥૧૮॥

વોળ્ળોઃ ૪૩૧૧૧.

ઝળ્ળુ ધાતુથી પરમાં રહેલા ઇટ્ ને વિકલ્પથી ડિદ્વદ ભાવ
 થાય છે. પ્ર + ઝળ્ળુ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. 'સ્તાઘશિતોઃ
 ૪-૪-૩૨'થી તા ની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી ઇટ્ ને ડિદ્વદ ભાવ.
 તેથી 'નામિનોઃ ૪-૩-૧'થી ઝળ્ળુ ધાતુના અન્ત્ય ઝ ને ગુણ ન
 થવાથી 'ધાતોરિવળ્ળોઃ ૨-૧-૫૦'થી ઝ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 પ્રોળ્ળવિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઇટ્ ને ડિદ્વદ
 ભાવ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઝ ને ગુણ ઓ આદેશ
 વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોળ્ળવિતા આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - ઢાંકશે. ॥૧૧॥

શિદવિત્ ૪૩૨૦૥

ધાતુથી પરમાં રહેલા વિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય શિત્ પ્રત્યયને ડિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ઇ ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય. તેને 'एताः शितः ૩-૩-૧૦'થી શિત્ સંજ્ઞા. એ અવિત્ - શિત્ તસ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ ભાવ. તેથી 'नामिनो ૪-૩-૧'થી ઇ ને ગુણ ન થવાથી ઇત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે જાય છે. ક્રી ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'क्र्यादेः ૩-૪-૭૮'થી તિવ્ ની પૂર્વે ણ પ્રત્યય. તેને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ ભાવ વગેરે કાર્ય ઉપર જાગ્યાવા મુજબ થવાથી ક્રીणाति આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરીદે છે. 'शिदिति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગ્યાવા મુજબ ધાતુથી પરમાં રહેલા વિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય શિત્ જ પ્રત્યયને ડિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી ચિ ધાતુને આશિષ્ નો સીષ્ટ પ્રત્યય. 'नामिनो ૪-૩-૧'થી ચિ ધાતુના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'नाम्यन्तस्था ૨-૩-૧૫'થી સીષ્ટ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ચેચીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સીષ્ટ પ્રત્યય અવિત્ હોવા છતાં તે શિત્ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. અર્થ - ભેગું કરે. ॥૨૦॥

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षा किद्वत् ४।३।२१॥

इन्ध्य धातुથી પરમાં રહેલા તેમજ જે ધાતુના અન્તમાં સંયુક્તવ્યજ્ઞન નથી એવા અસંયોગાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા અવિત્ પરોક્ષા ના પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ થાય છે. સમ્ + ઇન્ધ્ ધાતુને પરોક્ષાનો અવિત્ એ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી ઇન્ધ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્ઞનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞન ન્ધ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી એ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. 'નો વ્યજ્ઞન ૦ ૪-૨-૪૫'થી ઇન્ધ્ ના ન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સમીધે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રજ્વલિત થયું. ની ધાતુને પરોક્ષાનો અવિત્ ઉસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ની ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ની ના ઈ ને '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી -હસ્વ ઇ આદેશ. આ સૂત્રથી ઉસ્ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. જેથી 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧'થી ની ના ઈ ને ગુણ આદેશ થતો નથી. 'નિની + ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'યોજનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬'થી ની ના ઈ ને ય્ આદેશ થવાથી નિન્યુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ લઈ ગયા. ઇન્ध्यસંયોગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇન્ધ્ અને અસંયોગાન્ત જ ધાતુથી પરમાં રહેલા અવિત્ પરોક્ષાના પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ થાય છે. તેથી સ્ત્રન્સ્ ધાતુને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્ત્રંસ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સસ્ત્રંસે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંયોગાન્ત સ્ત્રન્સ્ ધાતુની પરમાં રહેલા અવિત્પરોક્ષા સમ્બન્ધી એ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવદ ભાવ ન થવાથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થતો નથી. અન્યથા 'નો વ્યજ્ઞનસ્યા ૦ ૪-૨-૪૫'થી સ્ત્રન્સ્ ના ન્ નો લોપ થાત. અર્થ - ઢીલું થયું. ॥૨१॥

સ્વજ્ઞે નવા ૪૧૩૧૨૨૥

સ્વજ્ઞ ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષાના પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદવદ ભાવ થાય છે. સ્વજ્ઞ ધાતુને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી સ્વજ્ઞ ધાતુને ક્તિવ. 'વ્યજ્ઞનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. આ સૂત્રથી એ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. 'નો વ્યજ્ઞન૦ ૪-૨-૪૫'થી સ્વજ્ઞ ના ન્ નો લોપ થવાથી સસ્વજ્ઞે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કિદવદ ભાવ ન થવાથી ન્ નો લોપ પાગ ન થવાથી સસ્વજ્ઞે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આલિંગન કર્યું. ૥૨૨૥

જ - નશો - ન્યુપાન્ત્યે તાદિઃ ક્ત્વા ૪૧૩૧૨૩૥

ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ હોય તો જ્ અન્તમાં છે જેના એવા ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ નશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ત્ છે આદિમાં જેના એવા ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદવદ ભાવ થાય છે. રજ્ઞ ધાતુને 'પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા [ત્વા] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. 'નો વ્યજ્ઞનસ્યા૦ ૪-૨-૪૫'થી રજ્ઞ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો [જ્ નો] લોપ. 'ચ-જઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી જ્ ને ગ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ

ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ ન થવાથી રઙ્ક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રંગીને. નશ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. 'નશો ધ્રુટિ ૪-૪-૧૦૮'થી નશ્ ધાતુના શ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ક્ત્વા ને કિદ્વદ્ ભાવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નનશ્ ના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. 'યજસૃજ ૨-૧-૮૭'થી નશ્ ના શ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ક્ત્વા પ્રત્યયના ત્ ને 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦'થી ઢ્ આદેશ થવાથી નશ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ન્ નો લોપ ન થવાથી નશ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભાગીને અથવા નાસીને. નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ જ હોય તો જ્ અન્તમાં છે જેના એવા ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ નશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી ભુજ્ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્ ને ગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ભુક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ભુજ્ ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્ય ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેની પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ ન થવાથી વિકલ્પપક્ષમાં કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪'થી ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશનો પ્રસંગ આવતો નથી. અર્થ - જમીને.

ઉપાન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય જ્ [આદિ કે અન્ત વગેરેમાં નહીં] ન્ હોય તો તાદૃશ જ્ અન્તવાલા ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ નશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી નિક્ત્વા અહીં નિજ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને તે ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં કિદ્વદ્ ભાવના અભાવમાં ઉપાન્ત્ય ઙ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગુણ એ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવત.

અર્થ - સાફ કરીને. તાદિરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ હોય તો તાદશ જ્ અન્તવાલા ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ નજ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ત્ જેની આદિમાં છે એવા જ તાદિ ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ ભાવ થાય છે. તેથી વિ + ભજ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વિભજ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ન્ ઉપાન્ત્ય છે અને જ્ અન્તમાં હોવા છતાં વિ + ભજ્ ધાતુની પરમાં રહેલો યપ્ પ્રત્યય તાદિ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વદ ભાવ થતો નથી. અન્યથા અહીં ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ ભાવ થાય તો જ્યારે વિકલ્પપક્ષમાં કિદ્વદ ભાવ ન થાય ત્યારે ન્ નો લોપ નહીં થાય; ત્યારે વિભજ્ય આવા અનિષ્ટ પ્રયોગનો પ્રસંગ આવત. અર્થ - વિભાગ કરીને. ॥૨૩॥

ઋત્ - તૃષ - મૃષ - કૃશ - વચ્ચ - લુજ્ચ - થ - ફ:

સેટ્ ૪૧૩૧૨૪॥

ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્ય હોય તો તાદશ ઋત્ તૃષ મૃષ કૃશ વચ્ચ લુજ્ચ તેમજ થ અથવા ફ છે અન્તમાં જેના - એવા ધાતુથી પરમાં રહેલા ઇટ્ સહિત ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ ભાવ થાય છે. અહીં નુપાન્ત્યત્વ માત્ર થ અથવા ફ અન્તવાલા ધાતુને આશ્રયીને સમજવું. ઋત્, તૃષ...વગેરેમાં ન્ ના ઉપાન્ત્યત્વનો સંભવ નથી.

ઋત્ તૃષ્ મૃષ્ અને કૃશ્ ધાતુને ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્. આ સૂત્રથી ઇટ્ સહિત [સેટ્] ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઋતિત્વા તૃષિત્વા મૃષિત્વા અને કૃશિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ‘લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪’થી ઋત્ તૃષ્ મૃષ્ અને કૃશ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અર્તિત્વા તર્ષિત્વા મર્ષિત્વા અને કર્શિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ધૃણા કરીને. સ્પર્દધા કરીને અથવા જઈને. તૃષિત થઈને. સહન કરીને. કૃશ થઈને. વજ્ર ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨’થી ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. આવી જ રીતે લુજ્ઞ શ્રન્થ્ અને ગુમ્ફ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ. ‘નો વ્યઙ્ગસ્યા ૪-૨-૪૫’થી વજ્ર વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વચિત્વા લુચિત્વા શ્રથિત્વા અને ગુફિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તાદેશ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે વજ્ર વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ ન થવાથી અનુક્રમે વજ્જિત્વા લુજ્જિત્વા શ્રન્થિત્વા અને ગુમ્ફિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઠગીને. ચોરી કરીને. મુક્ત કરીને. ગૂંથીને.

ન્યુપાન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થ્ અથવા ફ્ જેના અન્તમાં છે - એવા ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્ય હોય તો જ તાદેશ ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી કુથ્ અને રિફ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્. ‘ક્ત્વા ૪-૩-૨૯’ થી સેટ્ ક્ત્વા ને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ. ‘લઘોરુ ૪-૩-૪’થી કુથ્ અને રિફ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ અને ઙ ને

ગુણ ઓ અને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કોથિત્વા અને રેફિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં કિદ્વદ્ ભાવ થાય તો ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ અને ઙ ને ગુણ ન થાય ત્યારે કુથિત્વા અને રિફિત્વા આવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થક્રમશઃ - હિંસા કરીને. નિંદા કરીને. સેડિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ન્ જોમાં ઉપાન્ત્ય છે - એવા થ્ અને ફ્ અન્તવાલા ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ ઋત્ તૃષ્ મૃષ્ કૃષ્ વજ્ઞ્ અને લુજ્ઞ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ઙ્ સહિત જ ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી વજ્ઞ્ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય. 'ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨'થી વિકલ્પપક્ષમાં ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્ ન થાય ત્યારે આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને વિકલ્પે કિદ્વદ્ ભાવ ન થવાથી અર્થાદ્ અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય નિત્ય કિત્ હોવાથી 'નો વ્યજ્જનસ્યાં ૪-૨-૪૫'થી વજ્ઞ્ ધાતુના ન્ નો [જ્ નો] લોપ થવાથી વજ્ઞ્ ધાતુના ચ્ ને 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી ક્ આદેશાદિ કાર્ય બાદ વક્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઠગીને. ॥૨૪॥

વૌ વ્યજ્જનાદેઃ સન્ ચાડ્ય - વઃ ૪૧૩૧૨૫॥

હ અથવા ડ ઉપાન્ત્ય છે જોમાં એવા વ્યજ્જનાદિ ધાતુના અન્તમાં ય્ અથવા વ્ ન હોય તો તે ધાતુની પરમાં રહેલા

સેટ્ - ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. દ્યુત્ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વાની પૂર્વે 'સ્તાઘણિતો ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ..... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્યુતિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં તાદૃશ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે 'લઘોરૂપા ૪-૩-૪' થી દ્યુત્ ધાતુના ડ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દ્યોતિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે, અર્થ-પ્રકાશિત થઈને. દ્યુત્ ધાતુને 'તુમદાદિ ૩-૪-૧૮' થી સન્ પ્રત્યય. 'સન્-ચઙ્ચ ૪-૧-૩' થી દ્યુત્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગનસ્યા ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનનો લોપ. 'દ્યુતેરિઃ ૪-૧-૪૧' થી અભ્યાસમાં ડ ને ઇ આદેશ. 'સ્તાઘણિતો ૪-૪-૩૨' થી સત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ભાવ..... વગેરે કાર્ય થવાથી દિદ્યુતિષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સેટ્ સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે 'લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪' થી દ્યુત્ ધાતુના ડ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દિદ્યોતિષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રકાશિત થવાને ઈચ્છે છે. આવી જ રીતે લિખિત્વા અને લેખિત્વા અહીં સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ આ સૂત્રથી થવાથી લિખ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ થતો નથી. તેમ જ વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ ન થવાથી ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ થાય છે. અર્થ - લખીને.

વાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યઙ્ગનાદિ ધાતુમાં ઇ અથવા ઋ ઉપાન્ત્ય હોય તો જ તાદૃશ ય્ અથવા વ્ જેના અન્તમાં છે તેનાથી ભિન્ન ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ - ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી વૃત્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વાની પૂર્વે ઇટ્. 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૯'

9.30

उति शवर्हाऽदभ्यः क्तौ भावाऽऽरम्भे ४।३।२६॥

જેમાં ઉ ઉપાન્ત્ય છે એવા શવ્ પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ અદાદિ ગાણપાઠમાંના [૧૦૫૯ થી ૧૧૪૩] ધાતુથી પરમાં રહેલા - ભાવ અને આરંભ અર્થમાં વિહિત સેટ્ ક્ત [ત] ક્તવતુ [તવત્] પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદવદ્ ભાવ થાય છે. કોઈપાણ ક્રિયાની સમાપ્તિ માટે ત્રાણ ચાર ક્ષણ સામાન્યપાણે થાય છે. એમાં પ્રથમ ક્ષણમાં થનારી ક્રિયાને આરમ્ભ કહેવાય છે. આરમ્ભકાલીન ક્રિયા વિશિષ્ટ કર્મમાં વિહિત ક્ત પ્રત્યય ક્તમાં પાણ થાય છે. [જુઓ સૂ.નં. ૫-૧-૧૦] ક્તવતુ પ્રત્યય હોય તો ક્તમાં જ થાય છે. કુચ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ભાવમાં ક્ત પ્રત્યય. ક્ત ની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થવાથી કુચિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તાદૃશ ક્ત પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪'થી કુચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કોચિતમને આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આણે અવાજ કર્યો. પ્ર + કુચ્ ધાતુને આરંભ અર્થમાં ક્તમાં ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રકુચિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે કુચ્ ધાતુના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી પ્રકોચિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે સુંદર અવાજ કરવાનો આરંભ કર્યો. પ્ર + કુચ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇટ્. સેટ્ ક્તવતુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ થવાથી પ્રકુચિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ

સૂત્રથી તાદૃશ ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ ભાવ ન થાય ત્યારે કુચ્
 ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી
 પ્રકોચિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે અવાજ કર્યો. કુચ્
 ધાતુ શવ્હ છે. આવી જ રીતે અદાદિ ગાણપાઠમાંના રુદ્ ધાતુને
 ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભાવમાં અને આરંભાર્થમાં ક્તમાં ક્ત પ્રત્યય.
 તેમજ ક્તમાં ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઇદ્. આ સૂત્રથી સેદ્ ક્ત અને
 ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ ભાવ થવાથી રુદિતમ્ પ્રરુદિતઃ અને
 પ્રરુદિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં કિદ્વદ ભાવ આ
 સૂત્રથી ન થાય ત્યારે રુદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ
 વગેરે કાર્ય થવાથી રોદિતમ્ પ્રરોદિતઃ અને પ્રરોદિતવાન્ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આ લોકો રડ્યા. રડવાની શરૂઆત કરી. તે
 રોયો.

ઉત્તીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્યાં ડ
 ઉપાન્ત્ય છે એવા જ, શ્વ પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુની પરમાં રહેલા
 તેમજ અદાદિ ગાણપાઠમાંના ધાતુની પરમાં રહેલા ભાવ અને
 આરંભ અર્થમાં વિહિત સેદ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને વિકલ્પથી
 કિદ્વદ ભાવ થાય છે. તેથી શ્વિતિતમેભિઃ અહીં શ્વિત્ ધાતુમાં
 ઉપાન્ત્ય ડ ન હોવાથી શ્વિત્ + ડ + ત આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી
 સેદ્ ક્ત પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ ભાવ થતો નથી. જોયી
 વિકલ્પક્ષમાં કિદ્વદ ભાવ ન થાય ત્યારે ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ
 આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. અન્યથા ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શ્વેતિતમ્
 આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અર્થ - શ્વેત થયું. શવ્હાદિભ્ય ઇતિ
 કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્યાં ડ ઉપાન્ત્ય
 છે - એવા શ્વ પ્રત્યયને યોગ્ય જ તેમજ અદાદિ ગાણપાઠમાંના જ
 ધાતુથી પરમાં રહેલા ભાવ અને આરંભ અર્થમાં વિહિત સેદ્ ક્ત અને
 ક્તવતુ પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ ભાવ થાય છે. તેથી પ્ર + ગુધ્
 ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રગુધિતઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ગુઢ્ઠ ધાતુમાં ડ ઉપાન્ત્ય હોવા છતાં તે શવ્ પ્રત્યયને યોગ્ય ન હોવાથી તેમજ અદાદિ ગાણપાઠમાંનો ન હોવાથી; અર્થાત્ ક્ર્યાદિ ગાણપાઠમાંનો [ધા.પા.નં. ૧૫૫૧] હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયને આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદવદ્ ભાવ થતો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં પ્રગોઢિતઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવત. અર્થ - તેણે ગુસ્સો કરવાની શરૂઆત કરી. ભાવારમ્ભ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ડ તેમાં ઉપાન્ત્ય છે - એવા શવ્ પ્રત્યયને યોગ્ય તેમજ અદાદિ ગાણપાઠમાંના ધાતુથી પરમાં રહેલા ભાવ અને આરંભ અર્થમાં જ વિહિત સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદવદ્ ભાવ થાય છે. તેથી રુચ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તમાં ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રુચિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ક્તમાં વિહિત તાદૃશ ક્ત પ્રત્યયને આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદવદ્ ભાવ થતો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં રોચિતઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવત - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - તેને તે ગમ્યું. ॥૨૬॥

● ● ●

ન ડીઙ્ - શીઙ્ - પૂઙ્ - ધૃષિ - ક્ષિવિદિ - સ્વિવિદિ -
મિદઃ ૪૧૩૧૭૥

ડી શી પૂ ધૃષ્ ક્ષિવિદ્ સ્વિવિદ્ અને મિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થતો નથી. ડી ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. ક્ત અને ક્તવતુ

પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય કિદ્ ડોવા છતાં આ સૂત્રથી તેને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ડી ના ઙ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ડયિતઃ અને ડયિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - તે ઉડ્યો. જી ધાતુને 'શ્લિષ - જીડો ૫-૧-૯'થી ક્તભિં ક્ત પ્રત્યય; અને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી જી ધાતુના ઙ ને ગુણાદિ કાર્ય બાદ શયતિઃ અને શયિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - તે ઉંધ્યો. પૂ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'પૂઙ્ ક્લિશિં ૪-૪-૪૫'થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી પૂ ધાતુના ઙ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પવિતઃ અને પવિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - તેણે પવિત્ર કર્યું. પ્ર + ધૃષ્; પ્ર + ક્ષિવદ્; પ્ર + સ્વિદ્ અને પ્ર + મિદ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'નવા ભાવારમ્ભે ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થવાથી 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ઉપાન્ત્ય ક્ર અને ઙ ને ગુણ ઋ અને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રધર્ષિતઃ પ્રધર્ષિતવાન્; પ્રક્ષ્વેદિતઃ પ્રક્ષ્વેદિતવાન્; પ્રસ્વેદિતઃ પ્રસ્વેદિતવાન્ અને પ્રમેદિતઃ પ્રમેદિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મરાએલો. માર્યો. ભુક્ત. ભુક્ત. તેને પરસેવો થયો. તેને પરસેવો થયો. તે સ્નિગ્ધ થયો. તે સ્નિગ્ધ થયો.

સેટાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ડીઙ્ વગેરે ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ [ઇટ્ સહિત] જ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી ડી [૧૨૪૯] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. 'સૂચત્યાં ૪-૨-૩૦'થી

ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ડીનઃ અને ડીનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ડી ધાતુની પરમાં ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ડીય - ણ્યૈદિતઃ ક્તયોઃ ૪-૪-૬૧'થી ઇટ્ નો નિષેધ થવાથી અનિટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ [બંનેનો] - તે ગયો. ॥૨૭॥

મૃષઃ ક્ષાન્તૌ ૪૩૧૨૮॥

ક્ષમાર્થક મૃષ્ ધાતુ [૧૨૮૪] થી પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. મૃષ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતુ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘણિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ. 'લઘોરુપા ૪-૩-૪'થી મૃષ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મર્ષિતઃ અને મર્ષિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - તેણે ક્ષમા કરી. ક્ષાન્તાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાગ્યા મુજબ ક્ષમાર્થક જ મૃષ્ [૧૨૮૪] ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી અપ + મૃષ્ [૫૨૮] ધાતુને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જાગ્યા મુજબ થવાથી અપમૃષિતં વાક્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૃષ્ ધાતુ ક્ષમાર્થક ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - અશુદ્ધવાક્ય. ॥૨૮॥

ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. દિવ્ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી કૃત્વા પ્રત્યય. 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી કૃત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી તાદૃશ કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થવાથી દિવ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઇ ને 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ગુણુ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રમીને. સેડિત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુથી પરમાં રહેલા સેટ્ જ કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થાય છે. તેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃ. ધાતુને કૃત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૃત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કૃ + ત્વા આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇટ્ નો 'એકસ્વરાં ૪-૪-૫૬'થી નિષેધ થવાથી આ સૂત્રથી અનિદ્ કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - કરીને. ૥૨૧૥

સ્કન્દ - સ્યન્દ: ૪૧૩૧૩૦૥

સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુની પરમાં રહેલા કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી કૃત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્

ભાવનો નિષેધ. તેથી 'નો વ્યઙ્ગન૦ ૪-૨-૪૫'થી પ્રાપ્ત સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુના ન્ નો લોપ થતો નથી. જેથી 'ધુટો ધુટિ૦ ૧-૩-૪૮'થી સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુના દ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્કન્ત્વા અને સ્યન્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉપાડીને અથવા સુકાવીને. ઝરીને. 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૮'થી આ સૂત્રમાં ત્વા આ પ્રમાણે જે બે ત્ નો પાઠ છે; તેથી તાદિ [ત્ થી શરૂ થતો] ક્ત્વા પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુની પરમાં રહેલા તાદશ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી પ્રસ્કન્દ્ય અને પ્રસ્યન્દ્ય અહીં ત્વા ના સ્થાને થયેલા યપ્ પ્રત્યયને જે લોકો કિદવદ્ ભાવનો નિષેધ માનતા નથી તેમના મતનો સંગ્રહ થાય છે...ઈત્યાદિ અન્યત્ર અવલોકનીય છે. ॥૩૦॥

ક્ષુધ - ક્લિશ - કુષ - ગુધ - મૃદ - મૃદ - વદ -
વસઃ ૪૧૩૧૩૧॥

ક્ષુધ્ ક્લિશ્ કુષ્ ગુધ્ મૃદ્ મૃદ્ વદ્ અને વસ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થાય છે. સામાન્યથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૮'થી કિદવદ્ ભાવનો નિષેધ હતો. તેમજ ક્ષુધ્ કુષ્ અને ગુધ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને 'વૌ વ્યઙ્ગના૦ ૪-૩-૨૫'થી વિકલ્પથી કિદવદ્ ભાવનો નિષેધ હતો. તેના અપવાદરૂપે આ સૂત્રનું નિર્માણ છે. ક્ષુધ્ ક્લિશ્ કુષ્ ગુધ્ મૃદ્

મૃદ વદ અને વસ્ ધાતુને 'પ્રાક્રાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ષુધ્ તથા વ્રસ્ ધાતુની પરમાં 'ક્ષુધ - વસ૦ ૪-૪-૪૩'થી ઇટ્ [ઇ]. ક્લિશ્ ધાતુની પરમાં 'પૂઙ્ - ક્લિશિ૦ ૪-૪-૪૫'થી ઇટ્ [ઇ]. કુષ્ ગુધ્ મૃઙ્ મૃદ અને વદ ધાતુની પરમાં 'સ્તાઘશિત૦ ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ [ઇ]. આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષુધિત્વા ક્લિશિત્વા કુષિત્વા ગુધિત્વા મૃઙિત્વા મૃદિત્વા ઉદિત્વા અને ઉષિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વદ અને વસ્ ધાતુના વ્ ને 'યજાદિ૦ ૪-૧-૭૮'થી સમ્પ્રસારાગ્નિ ઉ આદેશ થયો છે અને વસ્ ધાતુના સ્ ને 'ઘસ્ - વસઃ ૨-૩-૩૬'થી ષ્ આદેશ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - ક્ષુધિત થઈને. દુઃખી થઈને. હિંસા કરીને. ક્રોધ કરીને. મર્દન કરીને. મર્દન કરીને. બોલીને. રંહીને. ॥૩૧॥

રુદ - વિદ - મુષ - ગ્રહ - સ્વપ્ - પ્રચ્છઃ સન્ ચ
૪૧૩૧૩૨॥

રુદ વિદ મુષ્ ગ્રહ સ્વપ્ અને પ્રચ્છ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ થાય છે. આ સૂત્ર પાણિ સૂત્ર. ૪-૩-૩૧ ની જોમ 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૮' તેમજ 'વૌ વ્યજ્ઞનાદેઃ ૦ ૪-૩-૨૫'નું અપવાદ છે. રુદ વિદ મુષ્ ગ્રહ સ્વપ્ અને પ્રચ્છ ધાતુને 'પ્રાક્રાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. રુદ વિદ મુષ્ અને ગ્રહ ધાતુની પરમાં

‘સ્તાઘ૦ ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્ [ઇ]. ‘ગ્રહવ્રસ્ચ૦ ૪-૧-૮૪’થી ગ્રહ અને પ્રચ્છ ના ર ને ક્ર [સમ્પ્રસારણ] આદેશ. ‘સ્વપે૦ ૪-૧-૮૦’થી સ્વપ્ ધાતુના વ ને સમ્પ્રસારણ ઉ આદેશ. ‘ગૃહણ૦ ૪-૪-૩૪’થી ગ્રહ ધાતુની પરમાં રહેલા ઇટ્ ના ઇ ને દીર્ઘ-ઈ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી રુદિત્વા વિદિત્વા મુષિત્વા ગૃહીત્વા સુપ્ત્વા અને પૃષ્ઠવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પૃચ્છ + ત્વા આ અવસ્થામાં ‘અનુના૦ ૪-૧-૧૦૮’થી છ ને શ્ આદેશ. શ્ ને ‘યજ - સૃજ૦ ૨-૧-૮૭’થી ષ્ આદેશ. ‘તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦’થી ત્ ને ટ્ આદેશ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - રડીને. જાણીને. ચોરીને. ગ્રહણ કરીને. ઉઘીને. પૂછીને. અહીં સમજી શકાય છે કે સ્વપ્ અને પ્રચ્છ ધાતુ અનિટ્ હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયને નિરપવાદપણે કિદ્વદ ભાવ સિદ્ધ છે. તેથી સન્ પ્રત્યયના કિદ્વદ ભાવ માટે જ તેનું ઉપાદાન છે.

રુદ્ વિદ્ અને મુષ્ ધાતુને ‘તુમર્હા૦ ૩-૪-૨૧’થી સન્ [સ] પ્રત્યય. સન્ ની પૂર્વે ‘સ્તાઘણિતો૦ ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્ [ઇ]. આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ ભાવ. [જેથી રુદ્ વગેરે ધાતુના ઉપાન્ત્યસ્વરને ગુણ થતો નથી.] ‘સન્યક્રશ્ચ ૪-૧-૩’થી રુદ્ વિદ્ અને મુષ્ ને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્ગનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪’થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. ‘નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫’થી સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી રુદિષતિ વિવિદિષતિ અને મુમુષિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રડવાની ઈચ્છા કરે છે. જાણવાની ઈચ્છા કરે છે. ચોરવાની ઈચ્છા કરે છે. ગ્રહ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘ગ્રહ - ગૃહ૦ ૪-૪-૫૮’થી ઇટ્ નો નિષેધ. આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ ભાવ. તેથી ‘ગ્રહવ્રસ્ચ૦ ૪-૧-૮૪’થી ગ્રહ ના ર ને સમ્પ્રસારણ ક્ર આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગ્રહ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગન હ નો લોપ. ‘ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮’થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. ‘ગૃહોર્જ:

૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ્ આદેશ. જિગૃહ્ + સ્ આ અવસ્થામાં હ ને 'હો ધૃદ્ ૨-૧-૮૨'થી ઢ્ આદેશ. 'ગડદબાં ૨-૧-૭૭'થી ગ્ ને ઘ્ આદેશ. 'ષઠોઃ કસ્મિ ૨-૧-૬૨'થી ઢ્ ને ક્ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જિઘૃક્ષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

સ્વપ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. સન્ ને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ. તેથી 'સ્વપે ૪-૧-૮૦'થી સ્વપ્ ના વ ને સમ્પ્રસારણ ઉ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સુપ્ ધાતુને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞન પ્ નો લોપ. સુસુપ્ + સ આ અવસ્થામાં 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી દ્વિતીય સુ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સુષુપ્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉઘવાની ઈચ્છા કરે છે. પ્રચ્છ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી પ્રચ્છ ધાતુના ર ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ર આદેશ. પૃચ્છ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞન [ચ્છ]નો લોપ. અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. એ અ ને ઙ્ આદેશ. પિપૃચ્છ + સ આ અવસ્થામાં 'ક્ર - સ્મિ - પૂં ૪-૪-૪૮'થી સન્ ની પૂર્વે ઙ્...વગેરે કાર્ય થવાથી પિપૃચ્છિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂછવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૩૨॥

નામિનોઽનિદ્ ૪૧૩૧૩૩॥

નામી સ્વર જેના અન્તે છે; એવા ધાતુ (નામ્યન્ત ધાતુ) થી પરમાં રહેલા અનિદ્ - સન્ (ઇદ્ રહિત સન્) પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ચિ ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. 'સત્યઙ્ ૪-૧-૩'થી ચિ ધાતુને દ્વિત્વ. આ સૂત્રથી અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ચિ ધાતુના ઇને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી પ્રાપ્ત ગુણુ એ આદેશ થતો નથી. 'સ્વરહનં ૪-૧-૧૦૪'થી સન્ ની પૂર્વેના ચિ ધાતુના ઇને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિચીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેગું કરવાની ઈચ્છા કરે છે. અનિદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નામ્યન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા અનિદ્ જ સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી શી ધાતુને. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન શિશયિષતે અહીં સેદ્ સન્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. શીશી + સન્ આ અવસ્થામાં 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી સન્ ની પૂર્વે ઇદ્. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં શી ના ઈને -હસ્વ ઇ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્થા ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઈને ગુણુ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શિશયિષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉંઘવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૩૩॥

ઉપાન્ત્યે ૪।૩।૩૪॥

નામીસ્વર ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા નામ્યુપાન્ત્ય ધાતુની પરમાં રહેલા અનિદ્ સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ભિદ્ ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી તેની પૂર્વેના નામ્યુપાન્ત્ય ભિદ્ ધાતુનાં હેને 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ગુણ એ આદેશ થતો નથી. 'સન્યહશ્ચ ૪-૧-૩'થી ભિદ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગન દ્ નો લોપ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ભૂ ને બ્ આદેશ. 'અઘોષે ૧-૩-૫૦'થી ભિદ્ ના દ્ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિભિત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેદવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૩૪॥

સિજાશિષાવાત્મને ૪।૩।૩૫॥

નામીસ્વર ઉપાન્ત્ય હોય તો તે ધાતુથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદના વિષયભૂત અનિદ્સિચ્ (સ) અને આશિષ્ વિભક્તિના પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ભિદ્ ધાતુને અઘતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ (સ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તાદૃશ સિચ્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ઉપાન્ત્ય હેને 'લઘોરૂં ૪-૩-૪'થી પ્રાપ્ત ગુણ એ આદેશ

થતો નથી. 'ધુઙ્ -હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય
 થવાથી અભિત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેદ્યું. ભિદ્ ધાતુને
 આત્મનેપદના વિષયમાં આશિષ્ વિભક્તિનો સીષ્ટ પ્રત્યય. આ
 સૂત્રથી તેને કિદવદ્ ભાવ થવાથી ભિદ્ ધાતુના ઙ ને ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ ગુગુ આદેશ થતો નથી. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભિદ્ ધાતુના
 દ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભિત્સીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - તે ભેદે. આત્મને ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ નામી સ્વર ઉપાન્ત્ય હોય તો તે ધાતુની પરમાં રહેલા
 આત્મનેપદના વિષયભૂત જ અનિદ્ સિચ્ અને આશિષ્ વિભક્તિના
 પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થાય છે. તેથી સૃજ્ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ
 [ત્] પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજદ્યતં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય.
 'અઃ સૃજિં ૪-૪-૧૧૧'થી સૃજ્ ના જ્ ની પૂર્વે અ. 'ઙવર્ણાં
 ૧-૨-૨૧'થી સૃજ્ ના ક્ર ને ર આદેશ. અસ્રજ્ + સ્ + ત્ આ
 અવસ્થામાં ત્ ની પૂર્વે 'સઃ સિજં ૪-૩-૬૫'થી ઙ્. 'વ્યઙ્જનાનાં
 ૪-૩-૪૫'થી સ્રજ્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'યજસૃજં
 ૨-૧-૮૭'થી જ્ ને ષ્ આદેશ. 'ષઢોઃ કસ્સિ ૨-૧-૬૨'થી ષ્ ને
 ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સિજ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ
 વગેરે કાર્ય થવાથી અસ્રાક્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સર્જ્યું.
 અહીં આત્મનેપદના વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય ન હોવાથી તે સિચ્
 પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ થયો નથી. જેથી ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ સૃજ્ ના જ્ ની પૂર્વે અ થાય છે - અન્યથા એ થાત
 નહીં... ॥૩૫॥

ઋવર્ણાત્ ૪।૩।૩૬।।

ઋ વાર્ણ [ઋ અથવા ઋ] જેના અન્તે છે એવા ઋવાર્ણાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા; આત્મનેપદના વિષયભૂત અનિદ્ સિચ્ અને આશિષ્ - વિભક્તિના પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવ થાય છે. કૃ ધાતુને અદ્યતનીનો આત્મનેપદમાં ત પ્રત્યય. 'સિજઘ્ ૦ ૩-૪-૫૩' થી ત ની પૂર્વે સિચ્. તેને આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ થવાથી 'નામિનો ૦ ૪-૩-૧' થી કૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ થતો નથી. 'ધુઙ્ -હસ્વા ૦ ૪-૩-૭૦' થી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અકૃત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે કર્યું. કૃ ધાતુને આત્મનેપદનો આશિષ્ વિભક્તિનો સીષ્ટ પ્રત્યય. તેને આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ થવાથી કૃ ધાતુના ઋ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગુણ અર્ આદેશ થતો નથી. 'નામ્યન્ત ૦ ૨-૩-૧૫' થી સીષ્ટ ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી કૃષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે કરે. તૃ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. ત ની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્. તેને કિદવદ્ ભાવ આ સૂત્રથી થવાથી ઋ ને 'ઋતાં ૦ ૪-૪-૧૧૬' થી ઙ્ આદેશ. 'ભ્વાદેર્નામિ ૦ ૨-૧-૬૩' થી ઙ્ ના ઙ્ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ. 'નામ્યન્ત ૦ ૨-૩-૧૫' થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગ ૦ ૧-૩-૬૦' થી ત પ્રત્યયના ત્ ને ઢ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અતીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે તર્યો. તૃ ધાતુને આત્મનેપદના વિષયમાં આશિષ્ વિભક્તિનો સીષ્ટ પ્રત્યય. તેને આ સૂત્રથી કિદવદ્ ભાવ થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઋ ને ઙ્ આદેશ; ઙ્ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ અને સીષ્ટ ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી તીર્ષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે તરે. ॥૩૬॥

ગમો વા ૪૩૩૭૧

આત્મનેપદના વિષયમાં ગમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ અને આશિષ્ વિભક્તિના પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદવ્દ ભાવ થાય છે. સમ્ + ગમ્ ધાતુને આત્મનેપદનો અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજદ્ ૦ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્. તેને આ સૂત્રથી કિદવ્દ ભાવ થવાથી 'ચમિ - રમિ ૦ ૪-૨-૫૫'થી ગમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ. 'ધુઙ્ - હસ્વા ૦ ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમગત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સિચ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવ્દ ભાવ ન થાય ત્યારે મ્ અને સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થવાથી સમગંસ્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે મળ્યો. સમ્ + ગમ્ ધાતુને આત્મનેપદના વિષયમાં આશિષ્ વિભક્તિનો સીષ્ટ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેને કિદવ્દ ભાવ થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ થવાથી સંગંસીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સીષ્ટ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવ્દ ભાવ ન થાય ત્યારે ગમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ ન થવાથી સંગંસીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે મળે. ॥૩૭૧॥

હનઃ સિચ્ ૪૩૩૮૥

હન્ ધાતુની પરમાં રહેલા; આત્મનેપદના વિષયભૂત સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. 'આહો યમં ૩-૩-૮૬'થી આ + હન્ ધાતુને આત્મનેપદના વિષયમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજદ્યં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્. તેને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી 'યમિ - રમિં ૪-૨-૫૫'થી હન્ ના ન્ નો લોપ. 'ધુઙ્ - હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આહત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેને માર લાગ્યો. ૥૩૮૥

યમઃ સૂચને ૪૩૩૯૧

સૂચનાર્થક યમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા આત્મનેપદના વિષયભૂત સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. 'આહો યમં ૩-૩-૮૬'થી ઉદ્ + આ + યમ્ ધાતુને આત્મનેપદના વિષયમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજદ્યં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્. તેને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી 'યમિ - રમિં ૪-૨-૫૫'થી યમ્ ધાતુના મ્ નો લોપ. 'ધુઙ્ - હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદાયત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે પરદોષો પ્રગટ કર્યા. આ સૂત્રમાં 'સૂચન' પદ પરદોષાવિષ્કરણાર્થક છે. સૂચન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

પરદોષાવિષ્કરાણ સ્વરૂપ સૂચનાર્થક જ યમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા; આત્મનેપદના વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી આયંસ્ત રજુમ્ અહીં આ + યમ્ ધાતુ સૂચનાર્થક ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી. જેથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યમ્ ના મ્ નો અને સિચ્ નો લોપ થતો નથી. અર્થ - તેણે દોરડાને કાઢ્યું. અહીં 'સમુદા૦ ૩-૩-૯૮'થી આત્મનેપદ થાય છે. ॥૩૧॥

વા સ્વીકૃતૌ ૪૩૧૪૦॥

સ્વીકારાર્થક યમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા; આત્મનેપદના વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યયને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ઉપ + યમ્ ધાતુને 'યમઃ સ્વીકારે ૩-૩-૫૯'થી આત્મનેપદના વિષયમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે સિચ્. તેને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી સૂ.નં. ૪-૩-૩૯ માં જાણાવ્યા મુજબ યમ્ ના મ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાયત મહાસ્રાણિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ઉપાયંસ્ત મહાસ્રાણિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મોટા અસ્રોનો સ્વીકાર કર્યો. સ્વીકૃતાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આત્મનેપદના વિષયમાં સ્વીકારાર્થક જ યમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ ને વિકલ્પથી કિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. તેથી આયંસ્ત પાણિમ્ અહીં 'આહો યમ૦ ૩-૩-૮૬'થી આત્મનેપદમાં આ +

યમ્ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી [જુઓ સૂ.નં.૪-૩-૩૯] આચંસ્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યમ્ ધાતુ સ્વીકારાર્થક ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદવ્દ ભાવ થયો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં આયત્ પાણિમ્ આવો પ્રયોગ થાત. અર્થ - હાથ લાંબો કર્યો. ॥૪૦॥

इश्च स्था-दः ४।३।४१॥

આત્મનેપદના વિષયમાં સ્થા અને દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયને કિદવ્દ ભાવ થાય છે અને ત્યારે તે તે ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગને ઇ આદેશ થાય છે. ઉપ + સ્થા ધાતુને 'ઉપાત્ સ્થઃ ૩-૩-૮૩'થી આત્મનેપદમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. 'સિજઘતત્ત્યામ્ ૩-૪-૫૩'થી ત ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેને કિદવ્દ ભાવ અને સ્થા ધાતુના આ ને ઇ આદેશ. 'ધુઙ્ -હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપાસ્થિત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉપસ્થિત થયો. આવી જ રીતે આ + દા અને વિ + ધા ધાતુને [દા સંજ્ઞક ધાતુને] આત્મનેપદમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. તેને આ સૂત્રથી કિદવ્દ ભાવ અને ધાતુના અન્ત્ય વાર્ગ આ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આદિત અને વ્યધિત આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સિચ્ પ્રત્યયને કિદવ્દ ભાવનું વિધાન કરવાથી ધાતુના અન્ત્ય ઇ ને ગુણ થતો નથી....વગેરે અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. કારણકે 'ધુઙ્ -હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી વિહિત સિચ્લુક્

પરકાર્ય હોવા છતાં 'પરાન્નિત્યમ્' આ ન્યાયના સામર્થ્યથી 'નામિનો ૪-૩-૧' વગેરે પૂર્વ સૂત્રથી પાગુ વિહિત નિત્યકાર્ય સ્વરૂપ ગુણ ની પૂર્વ પ્રાપ્તિ છે જે સિચ્ ને કિદ્વદ ભાવ થવાથી નિવારાઈ છે. અર્થક્રમશઃ - ગ્રહાગુ કર્યુ. વિધાન કર્યુ. [દા સંજ્ઞક ધાતુઓ માટે જુઓ સૂ.નં.૩-૩-૫] ॥૪૧॥

મૃજોડસ્ય વૃદ્ધિઃ ૪૩૧૪૨॥

મૃજ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરને ગુણ થયા બાદ અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થાય છે. મૃજ્ ધાતુને વર્તમાનાનોતિવ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪'થી મૃજ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. આ સૂત્રથી અર્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'યજ - સૃજ ૨-૧-૮૭'થી મૃજ્ ધાતુના જ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને દ્ આદેશ થવાથી માર્ઘિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સાક્ કરે છે. અત્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૃજ્ ધાતુના અ ને જ [જે ક્ર ના ગુણથી પ્રાપ્ત છે.] વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી મૃજ્ ધાતુને વર્તમાનામાં તસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી મૃષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૃજ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ થયો ન હોવાથી મૃજ્ ધાતુનો અ નંથી. અન્યથા અહીં ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ થાત. એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - તેઓ બે સાક્ કરે છે. ॥૪૨॥

ઋતઃ સ્વરે વા ઠાઠાઠઠા

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા મૃજ્ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પરિ + મૃજ્ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મૃજ્ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ થવાથી પરિમાર્જન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે પરિમૃજન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બધા સાફ કરે છે.

ઋત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૃજ્ ધાતુના ઋ ને જ [સ્વરમાત્રને નહીં.] તેનાથી પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી મૃજ્ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ [અ] પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી મૃજ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્જનનો લોપ. 'ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. મમૃજ્+ણવ્ આ અવસ્થામાં 'લઘોરુપા ૦ ૪-૩-૪'થી ઋ ને ગુણ આર્ આદેશ. અર્ ના અ ને 'મૃજોઽસ્ય ૦ ૪-૩-૪૨'થી વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી મમાર્જ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અ ને વિકલ્પથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા સૂત્રમાં ઋતઃ પદનું ઉપાદાન ન હોત તો અ ને પાણ વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાત. અર્થ - તેણે સાફ કર્યું. સ્વર ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા મૃજ્ ધાતુના ઋ ને વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી મૃજ્ઞઃ અહીં મૃજ્ ધાતુના ઋ ને; તેની પરમાં વ્યજ્જનાદિ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - અમે બે સાફ કરીએ છીએ. ॥૪૩॥

સિચિ પરસ્મૈ સમાનસ્યાડિતિ ૪।૩।૪૪।

સમાન સ્વર છે અન્તમાં જેના એવા ધાતુના સ્વરને; તેની પરમાં પરસ્મૈપદના વિષયભૂત ડિત્ સિવાયનો સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. ચિ ધાતુને પરસ્મૈપદમાં અદ્યતનીનો દિ [ત્] પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજદ્યતન્યામ્ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. 'સ:સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈં. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ચિ ના ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અચૈષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે ભેગું કર્યું. પરસ્મૈ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના જ વિષયમાં સમાન સ્વરાન્ત ધાતુના સ્વરને; તેની પરમાં ડિત્ સિવાયનો સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી ચ્યુ ધાતુને આત્મનેપદના વિષયમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત ની પૂર્વે સિચ્. સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦'થી ટ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ચ્યુ ધાતુના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અચ્ચોષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ભ્રષ્ટ થયો. અહીં આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી ડ ને વૃદ્ધિ થતી નથી.

સમાનસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં સમાન સ્વરાન્ત જ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને તેની પરમાં ડિત્ સિવાયનો સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી 'કર્તુ: ક્વિપ્ ૩-૪-૨૫'થી ગૌરિવાચારીત્ આ અર્થમાં ગો નામને આચારાર્થક ક્વિપ્ [૦] પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગો ધાતુને અદ્યતનીનો પરસ્મૈપદમાં દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. તેની પરમાં ઈં. 'સ્તાદ્યજિતો ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની પૂર્વે ઈટ્. 'ઈટ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ. અ + ગો

+ ડ + ઈ + ત્ આ અવસ્થામાં 'ઓદૌં ૧-૨-૨૪'થી ઓ ને અવ્ આદેશાદિ. કાર્ય થવાથી અગવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયની જોમ આચરાણ કર્યું. અહીં ગો ધાતુ સમાન સ્વરાન્ત ન હોવાથી તેના અન્ત્યસ્વર ઓ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી.

અડિતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં સમાન સ્વરાન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને; તેનાથી પરમાં ડિત્ સિવાયનો જ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. તેથી નિ + નૂ [ણૂત્ સ્તવને ૧૪૨૯] ધાતુને પરસ્મૈપદનો અઘતનીમાં દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. તેની પરમાં ઈ અને પૂર્વે ઇટ્. નિ + અ + નૂ + ડ + સ્ + ઈ + ત્ આ અવસ્થામાં સિચ્ પ્રત્યયને 'કુટાદેં ૪-૩-૧૭'થી ડિદ્વદ્ ભાવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ નો લોપ. 'ધાતોરિવં ૨-૧-૫૦'થી નૂ ધાતુના ઝ ને ઝવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યુવિત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ડિત્ સિચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી નૂ ધાતુના ઝ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - તોણે સ્તુતિ કરી. ॥૪૪॥

વ્યજ્જનાનામનિટિ ૪૧૩૧૪૫॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાન્ત ધાતુના સમાન સ્વરને; તેની પરમાં અનિટ્ [ઇટ્ રહિત] સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. રજ્ઞ ધાતુને અઘતનીમાં પરસ્મૈપદનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે

‘સિજઘં ૩-૪-૫૩’થી સિચ્ પ્રત્યય. ‘સઃસિજં ૪-૩-૬૫’થી સિચ્ ની પરમાં ઈં. આ સૂત્રથી વ્યજ્ઞનાન્ત રજ્ઞ ધાતુના સમાન સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’થી જ્ ને ગ્ આદેશ. ‘અઘોષે ૧-૩-૫૦’થી ગ્ ને ક્ આદેશ. ‘નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫’થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અરાઙ્ક્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે રંગ કર્યો. સમાનસ્યેત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુના સમાન જ સ્વરને; તેની પરમાં પરસ્મૈપદના વિષયભૂત અનિદ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી ઉદ + વહ ધાતુને અદ્યતનીનો તામ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તામ્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. ઉદ + અ + વહ + સ્ + તામ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વહ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘ધુઙ્ -હસ્વાં ૪-૩-૭૦’થી સિચ્ નો લોપ. ‘હો, ધુટ્ ૨-૧-૮૨’થી હ ને ઢ્ આદેશ. ‘અધશ્ચં ૨-૧-૭૮’થી તામ્ ના ત્ ને ધ્ આદેશ. ધ્ ને ‘તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦’થી ઢ્ આદેશ. ઉદ + વાઢ્ + ઢામ્ આ અવસ્થામાં ‘સહિ-વહેં ૧-૩-૪૩’થી પ્રથમ ઢ્ નો લોપ અને વા ના આ ને ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદવોઢામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી વહ ધાતુના અસમાન સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - તે બંનેએ લગ્ન કર્યા.

અનિટીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં; વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુના સમાન સ્વરને; તેની પરમાં અનિદ્ જ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી તક્ષ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. તક્ષ ધાતુની પરમાં ‘સ્તાઘણિં ૪-૪-૩૨’થી ઇટ્. ‘સઃ સિજં ૪-૩-૬૫’થી સિચ્ ની પરમાં ઈં. ‘ઇટ્ ઈંતિ ૪-૩-૭૧’થી સિચ્ નો લોપ....વગેરે કાર્ય થવાથી અતક્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તક્ષ ધાતુના

અ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - તેણે પતવું કર્યું. આ સૂત્રમાં વ્યञ्जनानाम્ આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી વ્યञ्જનાન્ત ધાતુના વ્યञ્જન અને સમાન સ્વરની વચ્ચે વ્યञ્જનનું વ્યવધાન હોય તો પાણ આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી અતાર્પ્સીત્ [તૃપ્] ની જેમ અરાઙ્ક્ષીત્ પાણ પ્રયોગ આ સૂત્રથી સિદ્ધ છે. ॥૪૫॥

वौर्णगः सेटि ४।३।४६॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં ડ્રુણ્ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. પ્ર + ડ્રુણ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘત૦ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. 'સઃ સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈં. 'સ્તાઘશિત૦ ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની પૂર્વે ઈટ્. પ્ર + ડ્રુણ્ + ઙ + સ્ + ઈં + ત્ આ અવસ્થામાં ડ્રુણ્ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ઔ ને 'ઓદૌ૦ ૧-૨-૨૪'થી આવ્ આદેશ. 'સ્વરાદે૦ ૪-૪-૩૧'થી ડ્રુણ્ ધાતુના આઘસ્વર ડ્ર ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'ઈટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રૌર્ણાવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ડ્રુણ્ ધાતુના અન્ત્ય સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઉ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રૌર્ણાવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે અને જ્યારે 'વૌર્ણોઃ

૪-૩-૧૯'થી ઇટ્ ને ડિદ્વદ ભાવ થાય ત્યારે ઝૂર્ણુ ધાતુના ઉ ને 'સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨'થી ઉવ્ આદેશ થવાથી પ્રૌર્ણુવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે ઢાંક્યું. સેટિ આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ; આ સૂત્રમાં ઉપયોગી ન હોવા છતાં આગળના સૂત્ર માટે છે. ॥૪૬॥

વ્યજ્જનાદે વૌપાન્ત્યસ્યાઽતઃ ૪૧૩।૪૭।

પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાદિ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. કળ્ ધાતુને પરસ્મૈપદમાં અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. 'સઃ સિજઘં ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈ. 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્. આ સૂત્રથી વ્યજ્જનાદિ કળ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અકાળીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અ ને વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે અકાળીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે અવાજ કર્યો. વ્યજ્જનાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાદિ જ ધાતુના [ધાતુ માત્રના નહિ] ઉપાન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી 'મા ભવાન્ અતીત્' અહીં સ્વરાદિ અદ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. અહીં માઙ્ અવ્યયના યોગમાં 'સ્વરાદેઃ

૪-૪-૩૧'થી અટ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ થતી નથી, શેષ પ્રક્રિયા ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અકાળીત્ ની જેમ સમજવી. અર્થ - આપ ન ફરો.

ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાદિ ધાતુના ઉપાન્ત્ય જ અ ને [અન્ત્ય પાણ અ ને નહિ]; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી હન્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'અઘતન્યાં ૪-૪-૨૨'થી હન્ ધાતુને વધ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દિ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્. તેની પરમાં અને પૂર્વમાં અનુક્રમે ઈ અને ઙ. 'અતઃ ૪-૩-૮૨'થી વધ ના અન્ત્ય અ નો લોપ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ, સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અવધીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી વ્યજ્જનાદિ ધાતુ વધ ના અન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - તોળે માર્યો.

અત્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાદિ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને જ [સ્વરમાત્રને નહિ.]; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી દિવ્ ધાતુને પરસ્મૈપદનો અઘતનીમાં દિ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી અદેવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્યજ્જનાદિ દિવ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતી નથી. પરન્તુ 'લઘોરુ ૪-૩-૪'થી ગુણ ઇ આદેશ થાય છે. અર્થ - તોળે કીડા કરી. સેટીત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના વિષયમાં વ્યજ્જનાદિ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં સેટ્ જ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી દહ ધાતુને પરસ્મૈપદનો અઘતનીમાં દિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દિ ની પૂર્વે સિચ્. તેની પરમાં ઈ. 'વ્યજ્જનાનામનિટિ ૪-૩-૪૫'થી દહ ધાતુના અ ને નિત્ય વૃદ્ધિ આ આદેશ. અદાહ + સીત્ આ

અવસ્થામાં 'ભ્વાદે૦ ૨-૧-૮૩'થી હ ને ઘ્ આદેશ. 'ગડદબા૦ ૨-૧-૭૭'થી દ ને ધ્ આદેશ. 'અઘોષે૦ ૧-૩-૫૦'થી ઘ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્થા૦ ૨-૩-૧૫'થી સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઘાક્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા દહ ના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષમાં અઘાક્ષીત્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અર્થ - દ્વેગે બાળ્યું. અહીં દહ + સિચ્ + ઈ + ત્ આ અવસ્થામાં 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇટ્ નો 'એકસ્વ૦ ૪-૪-૫૬'થી નિષેધ થાય છે. ॥૪૭॥

વદ - વ્રજ - લઃ ૪૩૧૪૮॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં વદ અને વ્રજ્ ધાતુના તેમજ લ્ અથવા ર્ જોના અન્તે છે - એવા [લકારાન્ત અને રેફાન્ત] ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. વદ વ્રજ્ જ્વલ્ [લન્ત] અને ક્ષર્ [રન્ત] ધાતુને પરસ્મૈપદનો અઘતનીમાં દિ પ્રત્યય. 'સિજઘા૦ ૩-૪-૫૩'થી દિ ની પૂર્વે સિચ્. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. 'સઃ સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈ. આ સૂત્રથી વદ વ્રજ્ જ્વલ્ અને ક્ષર્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અવાદીત્ અબ્રાજીત્ અજ્વાલીત્ અને અક્ષારીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ - તે બોલ્યો. તે ગયો. તે પ્રજ્વલિત થયો. તે ટપક્યો. ॥૪૮॥

ન શ્ચિ - જાગૃ - શસ્ - ક્ષણ - હમ્યેદિતઃ ૪૧૩૧૪૯૧॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં શ્ચિ જાગૃ શસ્ ક્ષણ ધાતુના તેમજ હ મ્ અથવા ચ્ જ્ઞેના અન્તે છે - તે [હાન્ત માન્ત અથવા યાન્ત] ધાતુના અને એદિત્ [એ જ્ઞેમાં ઇત્ છે તે] ધાતુના સ્વરને; તેની પરમાં સેટ્ - સિચ્ પ્રત્યય લોપ તો વૃદ્ધિ થતી નથી. શ્ચિ ધાતુને પરસ્મૈપદનો અઘતનીમાં દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘ૦ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ ની પરમાં 'સઃ૦ સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી ઈ. 'સ્તાઘશિત૦ ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્. શ્ચિ ધાતુના ઇને 'સિચિ પરસ્મૈ૦ ૪-૩-૪૪'થી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ. તેથી 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી તે ઇને ગુણ એ આદેશ. એને 'એદૈત૦ ૧-૨-૨૩'થી અચ્ આદેશ. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વચીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગયો. જાગૃ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તેની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ બાદ અજાગરીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે જગ્યો. શસ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પત્ત અ + શસ્ + ઇ + સ્ + ઈ + ત્ આ અવસ્થામાં 'વ્યજ્જનાદ૦ ૪-૩-૪૭'થી પ્રાપ્ત; શસ્ ધાતુના

ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અજ્ઞાસીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે હિંસા કરી. આવી જ રીતે ક્ષણ્; ગ્રહ્ [હાન્ત]; વમ્ [માન્ત] અને હય્ [યાન્ત ૩૧૭] ધાતુને તેમજ એદિત્ કમ્ [૧૧૮૧] ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી અક્ષણીત્ અગ્રહીત્ [અહીં 'ગૃહ્ણોઃ ૪-૪-૩૪'થી ઇટ્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ; અધિક સમજવો] અવમીત્ અહયીત્ અને અકગીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણે હિંસા કરી. તેણે ગ્રહણ કર્યું. તેણે ઉલટી કરી. તે ગયો. તેણે કર્યું. ॥૪૧॥

જિતિ ૪૩૫૦૥

જિત્ [જ્ જ્ઞેમાં ઇત્ છે તે] અથવા ણિત્ [જ્ જ્ઞેમાં ઇત્ છે તે] પ્રત્યય પરમાં હોય; તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ થાય છે. પચ્ ધાતુને 'ભાવાઽકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ક્તેઽનિટઃ ૪-૧-૧૧૧'થી પચ્ ધાતુના ચ્ ને ક્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પાકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાંધવું તે. પચ્ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ [અ] પ્રત્યય. 'દ્વિ ધાતુઃ ૪-૧-૧'થી પચ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યાઃ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં ચ્ નો લોપ. પપચ્ + ણવ્ આ અવસ્થામાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પપાચ આવો પ્રયોગ થાય છે.

નામિનોડકલિ - હલે: ૪૩૫૧॥

નામી સ્વર જેના અન્તે છે એવા ધાતુના [નામ્યન્ત - ધાતુના] અથવા નામના [નામ્યન્ત નામના] અન્ત્ય નામી સ્વરને; તેની પરમાં જિત્ અથવા ણિત્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ કલિ અને હલિ નામના અન્ત્ય સ્વરને વૃદ્ધિ થતી નથી. આ સૂત્રમાં અકલિ - હલે: આવો નિર્દેશ હોવાથી ધાતુની જેમ કલિ અને હલિ નામથી ભિન્ન તાદૃશ [નામ્યન્ત] નામના પાણ અન્ત્ય સ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. ચિ ધાતુને કર્મમાં અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય. ત ની પૂર્વે 'ભાવકર્મણો: ૩-૪-૬૮' થી જિચ્ [ઈ] અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી ચિ ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અચાચિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ભેગું કરાયું. કૃ ધાતુને 'ણક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮' થી ણક [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃ ધાતુના અન્ત્ય નામી સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ આર આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી કારક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરનાર. પદુમાખ્યત્ આ અર્થમાં પદુ નામને 'ણિજ્ બહુલં નામ્ન:૦ ૩-૪-૪૨' થી ણિચ્ [ઈ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પદુ નામના અન્ત્યનામી સ્વર ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વ૦ ૭-૪-૪૩' થી ઔ નો લોપ. પટિ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. 'ણિ - શ્રિ - ટ્વ૦ ૩-૪-૫૮' થી દિ ની પૂર્વે ડ [અ] પ્રત્યય. અપટિ

+ અ + ત્ આ અવસ્થામાં 'દ્વિ ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી પદ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જન૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં દ્ નો લોપ. 'અસમાન૦ ૪-૧-૬૩'થી અભ્યાસને સન્વદ્ ભાવ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. તેને 'લઘો૦ ૪-૧-૬૪'થી દીર્ઘ ઙ આદેશ. અપીપટિ + અ + ત્ આ અવસ્થામાં 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩'થી ઙ નો [ણિચ્ નો] લોપ થવાથી અપીપટત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પટ્ટને કહ્યું.

કલિહલિવર્જનં કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નામ્યન્ત ધાતુના અથવા કલિ અને હલિ નામથી ભિન્ન જ નામ્યન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; તેની પરમાં જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી કલિમાખ્યાતવાન્ અને હલિમાખ્યાતવાન્ આ અર્થમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કલિ અને હલિ નામને ણિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કલિ અને હલિ નામના અન્ત્ય નામી સ્વર ઙ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ [સૂ.નં. ૭-૪-૪૩] અન્ત્ય ઙ નો લોપ. જેથી કલિ અને હલિ ધાતુ સમાનલોપી [જેમાં સમાન સ્વરનો લોપ થયો છે - તેવો] ધાતુ બને છે. તેને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દિ ની પૂર્વે ઙ [અ] પ્રત્યય. કલ્ અને હલ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્જન લ્ નો લોપ. 'કઙ્કચઙ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩'થી ણિચ્ [ઙ] નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અચકલત્ અને અજહલત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કલિને કહ્યું. હલિને કહ્યું. કલિં હલિં વાઙ્મહીત્ આ અર્થમાં પાણ અચકલત્ અને અજહલત્ આવો પ્રયોગ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થાય છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રમાં કલિ અને હલિ નું વર્જન કર્યું ન હોત તો તેના અન્ત્ય નામી સ્વર ઙ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ એ આદેશ થયત બાદ

તેનો લોપ થાત અને તેથી કલ્પિ તથા હલ્પિ ધાતુ અસમાનલોપી બનત.. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અભ્યાસને સન્વદ ભાવાદિ કાર્યથી અચીકલત્ અને અજીહલત્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ આવત. ॥૫૧॥

જાગુર્જિ - ણવિ ૪૩૫૨॥

જિ [ઙ] અથવા ણવ્ [અ] પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા જાગૃ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. સામાન્યતઃ 'નામિનો ૪-૩-૫૧'થી આ સૂત્રના વિષયમાં વૃદ્ધિ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ આ રીતે વ્યર્થ બનીને આ સૂત્ર નિયમ કરે છે કે જાગૃ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને; તેની પરમાં જિ કે ણવ્ પ્રત્યય જ હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે સૂ.નં. ૪-૩-૫૧ના અર્થમાં આ સૂત્રથી જાગૃ ધાત્વતિરિક્તત્વ રૂપે સંકોચ થાય છે. જાગૃ ધાતુને અદ્યતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. 'ભાવ - કર્મણોઃ ૩-૪-૬૮'થી ત ની પૂર્વે જિચ્ [ઙ] પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી જાગૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અજાગારિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે જાગ્યો. જાગૃ ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. 'આદ્યોઽણં ૪-૧-૨'થી જાગૃ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઞ્જનનો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. આ સૂત્રથી જાગૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ થવાથી અજાગાર આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે જાગ્યો.

જિ - ણવીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિ કે ણવ્ પ્રત્યય જ [જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય માત્ર નહિ] પરમાં હોય તો જ તેની પૂર્વે રહેલા જાગૃ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી જાગૃ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃ ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ક્ર ને ગુગ અર્ આદેશથી નિષ્પન્ન જાગરિ ધાતુને વર્તમાનામાં તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી જાગરયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ણિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વે રહેલા જાગૃ ધાતુના ક્ર ને 'નામિનો ૪-૩-૫૧'થી વૃદ્ધિ થતી નથી. અર્થ - તે જગાડે છે. ॥૫૨॥

આત એઃ કૃઙ્ઞૌ ૪૩૫૩॥

આ જ્ઞેના અન્તે છે એવા [આદન્ત] ધાતુના અન્ત્ય આ ને; તેની પરમાં જિત્ અથવા ણિત્ એવો કૃત્ પ્રત્યય હોય અથવા જિ પ્રત્યય હોય તો એ આદેશ થાય છે. દા ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘઙ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આકારાન્ત દા ધાતુના અન્ત્ય આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપવું તે. દા ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી ળક [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દા ધાતુના આ ને એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દાયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપનાર. દા ધાતુને અદ્યતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. 'ભાવ - કર્મણોઃ ૩-૪-૬૮'થી ત ની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી દા ધાતુના આ

ને જે આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અદાચિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - અપાયું.

કૃદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃત્
જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા આદન્ત
ધાતુના અન્ત્ય આ ને જે આદેશ થાય છે. તેથી દા ધાતુને પરોક્ષાનો
ણ્વ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી દા ધાતુને દ્વિત્વ. 'હસ્વઃ
૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. અહીં ણિત્
પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તે કૃત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી દા ધાતુના
આ ને જે આદેશ થતો નથી. તેથી 'આતો૦ ૪-૨-૧૨૦'થી ણ્વ
પ્રત્યયને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દદૌ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - આપ્યું. ॥૫૩॥

ન જન્ - બધઃ ૪૩૧૫૪॥

જિત્ કે ણિત્ એવો કૃત્ પ્રત્યય અને જિ પ્રત્યય પરમાં હોય
તો; તેની પૂર્વે રહેલા જન્ અને બધ્ [૭૪૬] ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને
વૃદ્ધિ થતી નથી. પ્ર + જન્ અને બધ્ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ
૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦'થી જન્ અને બધ્
ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે
કાર્ય થવાથી પ્રજનઃ અને બધઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ - ઉત્પન્ન કરવું. બાંધવું. જન્ અને બધ્ ધાતુને 'ઋવર્ણ૦
૫-૧-૧૭'થી ઘ્યણ્ [ય] પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ જન્ અને

બધ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ...વગેરે કાર્ય
 થવાથી જન્યઃ અને બઘ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય જન્ય અનિત્ય. બાંધવા યોગ્ય. જન્
 અને બધ્ ધાતુને અદ્યતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. 'ભાવકર્મણોઃ
 ૩-૪-૬૮'થી ત ની પૂર્વે જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. ઉપર
 જાણાવ્યા મુજબ જન્ અને બધ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી
 વૃદ્ધિનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અજનિ અને અબધિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઉત્પન્ન થવાયું. બંધાયું. ॥૫૪॥

મોઽકમિ - યમિ - રમિ - નમિ - ગમિ -
 વમાઽઽચમઃ ૪૩૧૫૫॥

કમ્ યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ વમ્ અને આ + ચમ્ ધાતુને છોડીને
 અન્ય મન્ત [મ્ જેના અન્તે છે તે મકારાન્ત] ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને;
 તેની પરમાં કૃત્ - જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય હોય અથવા જિ પ્રત્યય હોય
 તો વૃદ્ધિ થતી નથી. શમ્ ધાતુને ભાવમાં 'ભાવાઽકર્ત્રોઃ
 ૫-૩-૧૮'થી ઘઙ્ [અ] પ્રત્યય. શમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને
 'જિતિ ૪-૩-૫૦'થી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે
 કાર્ય થવાથી શમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્તિ. શમ્ ધાતુને
 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી ળક [અક] પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ આ સૂત્રથી શમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ વગેરે
 કાર્ય થવાથી શમકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્ત થનાર.

શમ્ ધાતુને અદ્યતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ભાવકર્મણોઃ ૩-૪-૬૮'થી જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી શમ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી અજામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્ત થવાયું.

કમ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃત્ - જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય અથવા જિ પ્રત્યય પરમાં હોય; તો તેની પૂર્વે રહેલા; કમ્ યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ વમ્ અને આ + ચમ્ ધાતુથી ભિન્ન જ માન્ત ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ થાય છે. તેથી કામઃ કામુકઃ અકામિ અહીં કમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને તેમજ યામઃ રામઃ નામઃ અગામિ વામઃ અને આચામકઃ અહીં અનુક્રમે યમ્ રમ્ નમ્ ગમ્ વમ્ અને આ + ચમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થતો નથી. તેથી સર્વત્ર 'જિગિતિ ૪-૩-૫૦'થી ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થયો છે. અહીં કમ્ ધાતુને 'શૃ - કમં ૫-૨-૪૦'થી ઉકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કામુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. શેષ પ્રક્રિયા ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ - ઈચ્છાઃ ઈચ્છા કરનાર. ઈચ્છા કરાઈ. કાલવિશેષ. એક દેવ અથવા વાટિકા. નમવું. જવાયું. વમન કરવું. આયમન કરનાર. ॥૫૫॥

વિશ્રમે વર્ત ૪૩૫૬૧

વિ + શ્રમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને તેની પરમાં કૃત્ - જિત્ કે
ણિત્ પ્રત્યય અથવા જિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થાય
છે. વિ + શ્રમ્ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘઙ્ પ્રત્યય અને
'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી ળક [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વિ +
શ્રમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી
અનુક્રમે વિશ્રામઃ અને વિશ્રામકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી અ ને વૃદ્ધિ ન
થાય ત્યારે અનુક્રમે વિશ્રમઃ અને વિશ્રમકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થક્રમશઃ - આરામ. આરામ કરનાર. વિ + શ્રમ્ ધાતુને
અઘતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ભાવકર્મણોઃ
૩-૪-૬૮'થી જિચ્ પ્રત્યય; અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી વિ +
શ્રમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી
વ્યશ્રામિ અને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે
વ્યશ્રામિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આરામ કરાવો. ૧૫૬૧

ઉદ્યમોપરમૌ ઠાઠાપાઠા

ઉદ્ + યમ્ અને ઉપ + રમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં ઘજ્ [અ] પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. ઉદ્ + યમ્ અને ઉપ + રમ્ ધાતુને ‘ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮’થી ઘજ્ પ્રત્યય. યમ્ અને રમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’થી વૃદ્ધિ આ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદ્યમઃ અને ઉપરમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પ્રયત્ન. વિરામ. ॥૫૭॥

ણિદ્વાડન્ત્યો ણવ્ ઠાઠાપાઠા

પરોક્ષા વિભક્તિના ઉત્તમ [પ્રથમ] પુરુષના ણવ્ [અ] પ્રત્યયને વિકલ્પથી ણિદ્વદ્ ભાવ થાય છે. ચિ ધાતુને પરોક્ષામાં ઉત્તમ પુરુષનો [અન્ત્ય] ણવ્ પ્રત્યય. ચિ ધાતુને ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી દ્વિત્વ. આ સૂત્રથી ણવ્ પ્રત્યયને ણિદ્વદ્ ભાવ. ણવ્ ની પૂર્વેના ચિ ધાતુના અન્ત્ય ઙ ને ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧’ થી વૃદ્ધિ એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ચિચાય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ણવ્ ને ણિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ઙ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ ન થવાથી ‘નામિનો ૦ ૪-૩-૧’ થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિચય આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ - મેં ભેગું કર્યું. કુટ્ ધાતુને પરોક્ષામાં ઉત્તમપુરુષનો ણવ્ પ્રત્યય.
 ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી તેને ણિદ્વદ્ ભાવ. કુટ્ ધાતુને
 દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્જનનો 'વ્યજ્જન૦ ૪-૧-૪૪' થી
 લોપ. 'કઙ્ઙચઙ્ ૪-૧-૪૬' થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ.
 'લઘોં ૪-૩-૪' થી કુટ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ
 થવાથી ચુકોટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 ણવ્ પ્રત્યયને ણિદ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ણવ્ ને 'કુટાદેં
 ૪-૩-૧૭' થી કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી કુટ્ ધાતુના ડ ને ગુણ થતો
 નથી. જેથી ચુકુટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મેં કુટિલતા કરી.
 અન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરોક્ષા ના
 અન્ત્ય જ [પ્રથમ નહિ] ણવ્ પ્રત્યયને વિકલ્પથી ણિદ્વદ્ ભાવ થાય
 છે. તેથી પચ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ણવ્ [તૃતીય પુરુષનો ણવ્] પ્રત્યય.
 ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પચ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં
 અનાદિવ્યજ્જનનો લોપ. અહીં પ્રથમ ણવ્ પ્રત્યય નિત્ય જ ણિદ્
 હોવાથી 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી પચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને વૃદ્ધિ
 આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ પપાચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં
 આ સૂત્રથી પ્રથમ ણવ્ ને વિકલ્પથી ણિદ્વદ્ ભાવ થતો નથી.
 અન્યથા સ પપાચ આવો ગુણ પ્રયોગ થાત. અર્થ - તોગે
 રાંધ્યું. ॥૫૮॥

उत और्विति व्यञ्जने ऽद्वेः ४।३।५९॥

જેને દ્વિત્વ થયું નથી એવા [અદ્વયુક્ત] ઉકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને; તેની પરમાં વ્યજ્જનથી શરૂ થતો વિત્ [વ્ જેમાં] હતો છે તે] પ્રત્યય હોય તો ઔ આદેશ થાય છે. યુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યુ ધાતુના ઉ ને ઔ આદેશ થવાથી યૌતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે મિશ્રાણ કરે છે. ઉત્ત ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદ્વ્યુક્ત ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને જ; તેની પરમાં વ્યજ્જનથી શરૂ થતો વિત્ પ્રત્યય હોય તો ઔ આદેશ થાય છે. તેથી ઇ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ઇ ને ઔ આદેશ ન થવાથી 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઇ ને ગુણ એ આદેશ થાય છે. જેથી ણિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાય છે.

धातोर्त्विगेव = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
વ્યંજનાદિવિત્ પ્રત્યય પશમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા અદ્યવ્યુક્ત
ઉકારાન્ત ધાતુના જ અન્ત્ય ઉ ને [ઉ માત્રને નહિ] ઔ આદેશ થાય
છે. તેથી સુનોતિ અહીં નુ વિકરાણ પ્રત્યયના અન્ત્ય ઉ ને આ સૂત્રથી
ઔ આદેશ થતો નથી. સુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તિવ ની
પૂર્વે 'સ્વાદેઃ૦ ૩-૪-૭૫' થી શ્નુ [નુ] પ્રત્યય. 'ઉ-શ્નોઃ ૪-૩-૨'
થી નુ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સુનોતિ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રસ કાઢે છે.

વિતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યજ્ઞનાદિ વિત્ ન પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અદ્યુક્ત ઉકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ડ ને ઔ આદેશ થાય છે. તેથી રુ ધાતુને વર્તમાનાનો તસ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન રુતઃ આ પ્રયોગમાં તસ્ પ્રત્યય વિત્ ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ઉકારાન્ત રુ

ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને આ સૂત્રથી ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેઓ બે અવાજ કરે છે.

વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યઞ્જનાદિ જ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા અદ્યુક્ત ઉકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ઔ આદેશ થાય છે. તેથી સ્તુ ધાતુને પશ્ચમીનો [આજ્ઞાર્થ] આનિવ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી સ્તુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તવાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ઉકારાન્ત સ્તુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને આ સૂત્રથી ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થ - હું સ્તવું.

અદ્વેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યઞ્જનાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દિત્વ નહિ થયેલા - અદ્યુક્ત જ ઉકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ઔ આદેશ થાય છે. તેથી હુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨' થી હુ ધાતુને દિત્વ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી જુહુ ના અન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જુહોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી દ્યુક્ત હુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે હોમ કરે છે. ॥૫૧॥

વોળ્ગોઃ ૪૩૬૦૥

અદ્વ્યુક્ત-ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને તેની પરમાં વ્યઞ્જનાદિ વિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી ઔ આદેશ થાય છે. પ્ર+ઝર્ણુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પ્ર+ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોળ્ગોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ડ ને ઔ આદેશ ન થાય ત્યારે 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી એ ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોળ્ગોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તે ઢાકે છે. અદ્વેરિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યઞ્જનાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અદ્વ્યુક્ત જ ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને વિકલ્પથી ઔ આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર+ઝર્ણુ ધાતુને 'અદ્યર્તિં ૩-૪-૧૦' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૪' થી યઙ્ નો લોપ. 'સ્વરાદેં ૪-૧-૪' થી ઝર્ણુ ધાતુના નુ ને ક્તિવ. પ્ર+ઝર્ણુ+નુ આ અવસ્થામાં પ્રથમ નુ ના ડ ને 'આગું ૪-૧-૪૮' થી ગુણ ઓ આદેશ. 'સ્પૃવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી પ્રથમ નુ ના ન્ ને ણ્ આદેશ. 'હાંદર્હં ૧-૩-૩૧' થી ણ્ ને ક્તિવ...વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રોળ્ગોતિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી નુ ના અન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોળ્ગોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વ્યુક્ત ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને આ સૂત્રથી ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે વારંવાર ઢાકે છે. ॥૬૦૥

ન દિ સ્યો: ૪૧૩૬૧॥

ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને; તેની પરમાં દિવ્ અને સિવ્ [હ્યસ્તની] પ્રત્યય હોય તો ઔ આદેશ થતો નથી. પ્ર+ઝર્ણુ ધાતુને હ્યસ્તની માં દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઝર્ણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને 'વોર્ણો: ૪-૩-૬૦' થી પ્રાપ્ત ઔ આદેશનો નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'સ્વરાદે ૪-૪-૩૧' થી ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રૌર્ણોત્ અને પ્રૌર્ણો: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તોગે ઢાંઝું. તે ઢાંઝું. ॥૬૧॥

તૃહ: જ્ઞાદીત્ ૪૧૩૬૨॥

વ્યજ્ઞનાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા તૃહ ધાતુની પરમાં રહેલા જ્ઞ [ન] પ્રત્યયની પરમાં ઈત્ [ઈ] થાય છે. તૃહ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. હ ની પૂર્વે 'રુધાં સ્વરાં ૩-૪-૮૨' થી જ્ઞ [ન] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જ્ઞ ની પરમાં ઈત્ [ઈ]. 'રષ્ટવં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ. તૃણેહ+તિ આ અવસ્થામાં 'હો ધુટ્ ૨-૧-૮૨' થી હ ને ઢ્ આદેશ. 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૯' થી ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦' થી ધ્ ને ઢ્ આદેશ. 'ઢસ્તઙ્ઢે

૧-૩-૪૨' થી પ્રથમ ઢ નો લોપ થવાથી તૃણેઢિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે હિંસા કરે છે. ॥૬૨॥

બ્રૂતઃ પરાદિઃ ૪૩૬૩॥

વ્યઙ્ગનાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા બ્રૂ ધાતુના ઙ ની પરમાં ઈત્ થાય છે. તે પરાદિ એટલે પ્રત્યયનો અવયવ મનાય છે. બ્રૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી બ્રૂ ધાતુના ઙ ની પરમાં ઈત્ [ઈ]. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઙ ને ગુણ ઓ આદેશ...વગેરે 'કાર્ય થવાથી બ્રૂવિત્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -તે બોલે છે. ઋત્ ઇતિ કિમ્ ?=આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યઙ્ગનાદિ વિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા બ્રૂ ધાતુની ઙ ની જ પરમાં [વાર્ણમાત્રની પરમાં નહિ] પરાદિ ઈત્ [ઈ] થાય છે. તેથી બ્રૂ ધાતુને સિવ્ પ્રત્યય. 'બ્રૂઃ પઞ્ચાનાં ૪-૨-૧૧૮' થી સિવ્ પ્રત્યયને થ આદેશ; અને બ્રૂ ને આહ આદેશ. 'નહાહો ૨-૧-૮૫' થી હ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આત્થ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બ્રૂ ધાતુના અન્ત્યવાર્ણની પરમાં આ સૂત્રથી પરાદિ ઈત્ થતો નથી. અર્થ - તું બોલે છે. ॥૬૩॥

યઙ્ - તુ - રુ - સ્તો બહુલમ્ ૪૩૬૪૥

વ્યઙ્નાદિ ચિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા યઙ્ લુબન્ત [જેનાથી પરમાં રહેલા યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે - તે] ધાતુની પરમાં તેમ જ અદ્યુક્ત તુ રુ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં; પરાદિ ईत् [ई] બલુલતયા થાય છે; અર્થાત્ કોઈ સ્થાને વિકલ્પથી થાય છે; કોઈ સ્થાને થતો નથી. ભૂ ધાતુને 'વ્યઙ્જનાં ૩-૪-૮' થી યઙ્ [य] પ્રત્યય. 'બહુલં ૩-૪-૧૪' થી યઙ્ નો લોપ. 'સન્ય ૪-૧-૩' થી ભૂ ને દ્વિત્વ. 'આગુણાં ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'દ્વિતીય ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ભૂ ને વ્ આદેશ. યઙ્ લુબન્ત બોધૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વે અને બોધૂ ની પરમાં ईत् [ई]. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ભૂ ના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બોધવીતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી પરાદિ ईत् બલુલતયા થતો હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં ईत् ન થાય ત્યારે બોધોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વૃત્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યઙ્ પ્રત્યય. યઙ્ નો લોપ. વૃત્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જનસ્યાં ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮' થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. 'સિરૌચ ૪-૧-૫૬' થી અભ્યાસના અન્તે ર નો આગમ. યઙ્લુબન્ત વર્વૃત્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. અહીં આ સૂત્રથી પરાદિ ईत् બલુલાધિકારના કારણે થતો નથી. તેથી વર્વૃત્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - વારંવાર થાય છે. વારંવાર વર્તે છે.

તુ રુ અને સ્તુ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તિવ્ ની પૂર્વે ईत्. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી અન્ય ઉ ને ગુણ ઓ

આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તવીતિ સ્વીતિ અને સ્તવીતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. બહુવાધિકારના કારણે આ સૂત્રથી પરાદિ ईत् ન થાય ત્યારે ‘उत् औ० ४-३-५८’ થી ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ઔ આદેશ થવાથી તૌતિ રૌતિ અને સ્તૌતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- જાય છે. અવાજ કરે છે. સ્તવના કરે છે.

अद्वैरित्येव=આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વ્યજ્ઞનાદિ વित् પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા યજ્ઞબન્ત ધાતુની પરમાં તેમ જ અદ્યુક્ત જ તુ રુ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં બહુવતયા પરાદિ ईत् થાય છે. તેથી તુતોથ અને તુષ્ઠોથ અહીં દ્યુક્ત તુ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં આ સૂત્રથી પરાદિ ईत् થતો નથી. તુ અને સ્તુ ધાતુને પરીક્ષાનો થક્ પ્રત્યય. ‘द्वि धातुः० ४-१-१’ થી તુ અને સ્તુ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘अघोषे० ४-१-४५’ થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. ‘नामिनो० ४-३-१’ થી તુ અને સ્તુ ધાતુના અન્ત્ય ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. ‘नाम्यन्तस्था० २-३-१५’ થી સ્ ને ષ્ આદેશ. ‘तवर्गस्य० १-३-६०’ થી ષ્ ના યોગમાં ત્ ને ટ્ આદેશ થવાથી તુતોથ અને તુષ્ઠોથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- તું ગયો. તે સ્તવના કરી. સૂત્રમાં યજ્ઞ આ પ્રમાણે સામાન્યથી ગ્રહણ હોવા છતાં અહીં યજ્ઞ બુબન્તનું જ ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે યજ્ઞ પ્રત્યયાન્ત ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી વ્યજ્ઞનાદિ વित् પ્રત્યયનો ત્યાં સંભવ નથી. ॥૬૪॥

સ: સિજસ્તે દિ-સ્યો: ૪૧૩૬૫૥

દિ અને સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા સિચ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુના અને અસ્ ધાતુના સ્ ની પરમાં પરાદિ [પ્રત્યયના અવયવભૂત] ईत् થાય છે. કૃ ધાતુને અઘતનીનો દિ અને સિ પ્રત્યય. 'સિજઘં ૩-૪-૫૩' થી દિ [ત્] અને સિ [સ્] પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દિ અને સિ ની પૂર્વે અને સિચ્ ની પરમાં ईत् [ई]. 'સિચિ પરં ૪-૩-૪૪' થી કૃ ધાતુના ક્ર ને વૃદ્ધિ આર આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫' થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અકાર્ષીત્ અને અકાર્ષી: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તેણે કર્યું. તેં કર્યું. અસ્ ધાતુને હ્યસ્તનીમાં દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય. 'एत्यस् ૪-૪-૩૦' થી અસ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી દિવ્ [ત્] અને સિવ્ [સ્] ની પૂર્વે ईत् [ई]...વગેરે કાર્ય થવાથી આસીત્ અને આસી: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તે હતો. તું હતો.

સ इति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યયાન્ત અને અસ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુના સ્ ની જ પરમાં [વાર્ણમાત્રની પરમાં નહિ]; તેની પરમાં દિ અને સિ પ્રત્યય હોય તો પરાદિ ईत् થાય છે. તેથી અદાત્ અહીં લુપ્તસિચ્ પ્રત્યયાન્ત દા ધાતુની પરમાં દિ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી ईत् થતો નથી. પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૩-૬૬. અર્થ - તેણે આપ્યું. ॥૬૫॥

પિબૈતિ - દા - ભૂ - સ્થ: સિચો લુપ્ પરસ્મૈ ન ચેટ્
૪૧૩૬૬૥

પા [ર]; ઇ [૧૦૭૪, ૧૦૭૫]; દા સંજક; ભૂ અને સ્થા
ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં લુપ્ [લોપ] થાય
છે, અને ત્યારે સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨' થી
યથાપ્રાપ્ત ઇટ્ [ઇ] થતો નથી. પા; ઇ [ઇણ] અધિ+ઇ [ઇક]; દા
અને ધા [દા સંજક]; ભૂ તથા સ્થા ધાતુને અદ્યતનીનો દિ [ત્]
પ્રત્યય. 'સિજદ્યં ૩-૪-૫૩' થી દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય.
'ઇણિકોં ૪-૪-૨૩' થી બંને ઇ ધાતુને ગા આદેશ. આ સૂત્રથી
સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે અપાત્ અગાત્
અધ્યગાત્ અદાત્ અધાત્ અભૂત્ અને અસ્થાત્ આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થક્રમશઃ- તોણે પીધું. તે ગયો. તોણે જાણ્યું. તોણે આપ્યું. તોણે
ધારણ કર્યું. તે થયો. તે ઉભો રહ્યો. પરસ્મૈ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી
ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પદ ઇ દા સંજક ભૂ અને સ્થા ધાતુની પરમાં
રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં જ લોપ થાય છે - અને ત્યારે
સિચ્ ની પૂર્વે યથાપ્રાપ્ત ઇટ્ થતો નથી. તેથી અપાસત પયાંસિ તૈ:
અહીં પા ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો આત્મનેપદમાં આ
સૂત્રથી લોપ થતો નથી. પા ધાતુને અદ્યતનીનો કર્મમાં અન્ત પ્રત્યય.
ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પા ધાતુની પરમાં સિચ્ પ્રત્યય. 'અન્તોં
૪-૨-૧૧૪' થી અન્ત્ ને અત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપાસત
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ વડે પાણી પીવાયું. ॥૬૬॥

દ્ધે - ઘ્રા - શા - છા - સો વા ૪૩૬૭૥

દ્ધે [૨૮]; ઘ્રા [૩]; શા [૧૧૪૭]; છા [૧૧૪૮] અને સા [૧૧૫૦, ૪૪] ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પથી લુપ્ [લોપ] થાય છે અને ત્યારે સિચ્ ની પૂર્વે યથાપ્રાપ્ત પાણ ફટ થતો નથી. ધે, ઘ્રા, શો, છો અને સો અથવા સૈ ધાતુને અદ્યતનીનો પરસ્મૈપદમાં દિ [ત્] પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧'થી ધાતુના સન્ધ્યક્ષર ઇ ઓ અને એ ને આ આદેશ. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સિજઘં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે અઘાત્ અઘ્રાત્ અશાત્ અચ્છાત્ અને અસાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે 'સઃસિજં ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં પરાદિ ઈત્ [ઈ] થવાથી અનુક્રમે અધાસીત્ અઘ્રાસીત્ અશાસીત્ અચ્છાસીત્ અને અસાસીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-તોણે પાન કર્યું. તોણે સુંઘ્યું. તોણે પતલું કર્યું. તોણે કાપ્યું. તોણે નાશ કર્યો અથવા તે નાશ પામ્યો. ॥૬૭૥

તન્મ્યો વા ત-થાસિ ન્-ળોશ્ચ ૪૩૬૮૥

તનાદિ ગાણના [૧૪૮૮ થી ૧૫૦૭] ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો; તેની પરમાં ત અથવા થાસ્ પ્રત્યય લોપ તો; વિકલ્પથી લોપ થાય છે; અને ત્યારે ધાતુના ન્ અને ણ્ નો લોપ થાય

છે; તેમજ સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તન્ ધાતુને
 અદ્યતનીનો ત અને થાસ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘં
 ૩-૪-પં૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો અને તન્
 ધાતુના ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અતત અને અતથા: આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે
 કાર્ય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્
 થવાથી નિષ્પન્ન અ + તન્ + ઇ + સ્ + ત અને અ + તન્ + ઇ +
 સ્ + થાસ્ આ અવસ્થામાં 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સિચ્
 પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦'થી
 ત પ્રત્યયના ત્ ને દ્ આદેશ અને થાસ્ ના થ્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય
 થવાથી અત્તનિષ્ઠ અને અત્તનિષ્ઠા: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશ: - તેણે ફેલાવ્યું. તેં ફેલાવ્યું. ષળ્ [૧૫૦૦] ધાતુને અર્થાત્
 સન્ ['ષ: સોં ૨-૩-૮૮'થી ષળ્ ના ષ્ ને સ્ આદેશ થવાથી ષ્ ના
 કારણે થયેલ ણ્ ની નિવૃત્તિથી નિષ્પન્ન] ધાતુને ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ અદ્યતનીમાં ત અને થાસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અસત અને
 અસથા:; અસનિષ્ઠ અને અસનિષ્ઠા: આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશ: - તેણે આપ્યું. તેં આપ્યું. આ સૂત્રમાં થાસ્ પ્રત્યયનું
 ગ્રહણ હોવાથી પરસ્મૈપદ ની નિવૃત્તિ થાય છે. થાસ્ ના સાહચર્યથી
 'સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ [ગ્રહણમ્] - આ ન્યાયના બલે ત પ્રત્યય
 પણ આત્મનેપદનો જ ગૃહીત છે. તેથી પરસ્મૈપદમાં અત્તનિષ્ઠ
 [દ્વિ.પુ.બ.વ.] આવો જ પ્રયોગ થાય છે. ॥૬૮॥

सनस्तत्राऽऽवा ४।३।६९॥

सन् धातु [१५००]ना स्वरने; तेनाथी परमां रહેवा सिच् प्रत्ययनो; तेमज धातुना न् नो लोप थाय त्तारे विकल्पथी आ आदेश थाय છે. सू.નં. ૪-૩-૬૮ માં જાણાવ્યા મુજબ સન્ ધાતુને અદ્યતનીમાં ત અને થાસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અ + સ + ત અને અ + સ + થાસ્ આ અવસ્થામાં સ ના અ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થવાથી અસાત અને અસાથા: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ આદેશ ન થાય ત્તારે અસત અને અસથા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તેણે આપ્યું. તેં આપ્યું. તત્રેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ધાતુની પરમાં રહેવા સિચ્ નો તેમજ ધાતુના ન્ નો લોપ થયો હોય ત્તારે જ તેના સ્વરને વિકલ્પથી આ આદેશ થાય છે. તેથી સૂ.નં. ૪-૩-૬૮માં જાણાવ્યા મુજબ નિષ્પન્ન અસનિષ્ઠ અહીં સન્ ધાતુના અ ને આ સૂત્રથી આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તેણે આપ્યું. ॥૬૯॥

ધુઢ -હસ્વાલ્લુગનિટસ્તથો: ૪।૩।૭૦॥

ત્ અથવા થ્ છે આદિમાં જેના એવો તાદિ અથવા થાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેવા ધુઢ વાર્ગાન્ત અને -હસ્વ-સ્વરાન્ત ધાતુની પરમાં રહેવા અનિઢ સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ભિદ્ ધાતુને તેમજ કૃ ધાતુને અદ્યતનીનો ત અને થાસ્ પ્રત્યય.
 'સિજઘત૦-૩-૪-૫૩'થી ત અને થાસ્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય.
 આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અભિત્ત અને
 અભિત્થાઃ; તથા અકૃત અને અકૃથાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - તેણે ભેદ્યું. તેં ભેદ્યું. તેણે કર્યું. તેં કર્યું.

અનિટ્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 તાદિ અથવા થાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધ્રુદ્
 વાર્ણાન્ત અને -હસ્વસ્વરાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા અનિટ્ જ સિચ્
 પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી વ્યઘોતિષ્ટ અહીં સિચ્ ની પૂર્વે
 'સ્તાઘશિત૦ ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ થયો હોવાથી સેટ્ સિચ્ નો આ
 સૂત્રથી લોપ થયો નથી. વિ + ઘૃત્ ધાતુને અદ્યતનીનો ત પ્રત્યય.
 તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. તેના સ્ને 'નામ્યન્ત૦
 ૨-૩-૧૫'થી ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત પ્રત્યયના ત્ ને 'તવર્ગ૦
 ૧-૩-૬૦'થી ટ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યઘોતિષ્ટ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે પ્રકાશિત થયો.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂ.નં. ૪-૩-૬૬થી લુપ્ નો
 અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં લુક્ નું ગ્રહણ
 'સ્થાનિવદ્ભાવ' માટે છે. તેથી સિચ્ નો લોપ થયા બાદ પાણ
 અવાતામ્ [વસ્ + તામ્] ઈત્યાદિ સ્થળે સિચ્ પ્રત્યયના કારણે થતી
 વૃદ્ધિ સિચ્ પ્રત્યયના લોપ પછી પાણ થાય છે. સૂ.નં. ૪-૩-૬૮થી
 તથાસિ નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં તથ નું ગ્રહણ
 વ્યાપ્તિ માટે છે. તેથી પરસ્મૈપદ કે આત્મનેપદ સમ્બન્ધી પાણ
 તાદશ પ્રત્યય ગૃહીત છે. 'તથોઃ' આ પ્રમાણે સૂત્રમાં દિવચનનો
 નિર્દેશ ધ્રુદ્ વાર્ણાન્ત અને -હસ્વસ્વરાન્ત ધાતુની સાથે યથાસંખ્ય
 અન્વય નિવારવા માટે છે. વ્યઘોતિષ્ટ અહીં ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને
 'લઘોરુપા૦ ૪-૩-૪'થી ગુણ ઓ આદેશ થાય છે.
 અચ્ચોષ્ટ....ઈત્યાદિ સ્થળે 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી વિહિત ગુણ

નિત્ય હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પર એવું પાગ આ સૂત્રથી વિહિત
 સિચ્ - લુક્ સ્વરૂપ કાર્ય થવા પૂર્વે ગુણ થવાથી પછી સિચ્ લુક્ ની
 પ્રાપ્તિ થતી નથી....ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું
 જોઈએ.... ॥૭૦॥

ઇટ્ ઇતિ ૪।૩।૭૧॥

ઇટ્ થી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો; તેની પરમાં ઇત્ હોય તો
 લોપ થાય છે. લૂ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે
 'સિજઘત૦ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે
 'સ્તાઘશિત૦ ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ [ઇ]. 'સઃ સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી
 સિચ્ ની પરમાં ઇત્. 'સિચિ પરસ્મૈ૦ ૪-૩-૪૪'થી લૂ ધાતુના ઋ
 ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 અલવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે કાપ્યું. ઇટ્ ઇતિ
 કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇટ્ થી જ પરમાં
 રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો તેની પરમાં ઇત્ હોય તો લોપ થાય છે. તેથી
 અકાર્ષીત્ અહીં સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્ ન હોવાથી સિચ્ નો આ સૂત્રથી
 લોપ થતો નથી. કૃ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ તેની પૂર્વે સિચ્. તેની પરમાં ઇત્. કૃ ધાતુના ઋ ને વૃદ્ધિ
 આર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ['સ્તાઘશિ૦ ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત
 ઇટ્ નો 'એકસ્વ૦ ૪-૪-૫૬'થી નિષેધ.] અકાર્ષીત્ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ - તેણે કર્યું. ઇતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર

જાણાયા મુજબ ઇટ્ થી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયનો; તેની પરમાં
 ઈત્ જ હોય તો લોપ થાય છે. તેથી અભણિષમ્ અહીં સિચ્ પ્રત્યય
 ઇટ્ થી પરમાં હોવા છતાં તેની પરમાં ઈત્ ન હોવાથી સિચ્ પ્રત્યયનો
 આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - હું બોલ્યો. ॥૭૧॥

સો ધિ વા ૪૩૧૭૨॥

ધાતુથી વિહિત ધકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે
 રહેલા સ્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. આ સૂત્રમાં સિચ્ ની
 અનુવૃત્તિ હોવા છતાં સ્ નું ગ્રહણ સામાન્ય સ્ ના ગ્રહણ માટે છે.
 ચકાસ્ ધાતુને પચ્ચમીનો હિ પ્રત્યય. 'હુ ધુદો હે ધિઃ ૪-૨-૮૩'થી
 હિ ને ધિ આદેશ. આ સૂત્રથી ચકાસ્ ના સ્ નો લોપ થવાથી
 ચકાધિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સ્ નો
 લોપ ન થાય ત્યારે 'તૃતીય૦ ૧-૩-૪૯'થી સ્ ને દ્ આદેશ થવાથી
 ચકાદધિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું પ્રકાશિત થા. લૂ ધાતુને
 અઘતનીમાં ધ્વમ્ પ્રત્યય. ધ્વમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સિજઘ૦
 ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. 'સ્તાઘણિત૦ ૪-૪-૩૨'થી સિચ્ ની
 પૂર્વે ઇટ્. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી લૂ ધાતુના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ.
 આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અલ્પધ્વમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ ન થાય
 ત્યારે 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ને 'તૃતીય૦
 ૧-૩-૪૯'થી ઙ્ આદેશ. 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦'થી ધ્ ને દ્

આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અલવિદ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - તમે કાપ્યું. ॥૭૨॥

અસ્તે: સિ હસ્ત્વેતિ ૪૧૩૧૭૩૧।

સકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અસ્ ધાતુના સ્ નો લોપ થાય છે અને એ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અસ્ ધાતુના સ્ ને હ આદેશ થાય છે. અસ્ ધાતુને વર્તમાનાનો સિવ્ [સિ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુના સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અસિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિ + અતિ + અસ્ ધાતુને ક્રિયાવ્યતિહારમાં 'ક્રિયાવ્યતિ ૩-૩-૨૩'થી આત્મનેપદનો વર્તમાનામાં સે પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુના સ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યતિસે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તું છે. તું પરસ્પર છે. વિ + અતિ + અસ્ ધાતુને ઉપર જાગ્યા મુજબ આત્મનેપદમાં વર્તમાનાનો એ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુના સ્ ને હ આદેશ. અસ્ ધાતુના અ નો 'જ્ઞાસ્ત્યો ૪-૨-૮૦'થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વ્યતિહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હું પરસ્પર છું. ભૂ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃ ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ભાવિ ધાતુને પરીક્ષામાં એ [ઈગિતઃ ૩-૩-૮૫]ની સહાયથી]પ્રત્યય. 'ધાતોરને ૩-૪-૪૬'થી પરીક્ષાના એ પ્રત્યયના સ્થાને આમ્ આદેશ અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ. ભાવિ + આમ્ + અસ્ + એ આ અવસ્થામાં 'આમન્તા ૪-૩-૮૫'થી આમ્ ની

પૂર્વેના ઙ ને [ણિન્ ને] અય્ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી અસ્
 ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ.
 'અસ્યાદે૦ ૪-૧-૬૮'થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ...વગેરે
 કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ભાવયામ્ + આસ્ + એ આ અવસ્થામાં આ
 સૂત્રથી સ્ ને હ આદેશ થવાથી ભાવયામાહે આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - મેં ઉત્પન્ન કર્યું. ॥૭૩॥

દુહ - દિહ - લિહ - ગુહો દન્ત્યાત્મને વા સક્ઃ
 ૪૧૩૧૭૪॥

દુહ દિહ લિહ અને ગુહ ધાતુની પરમાં રહેલા સક્ પ્રત્યયનો
 તેની પરમાં દન્ત્યવાર્ણ છે આદિમાં જોના એવો આત્મનેપદનો પ્રત્યય
 હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. દુહ અને દિહ ધાતુને
 આત્મનેપદનો અઘતનીમાં ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'હ શિટો નામ્યુ૦
 ૩-૪-૫૫'થી સક્ [સ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યયનો લોપ.
 અદુહ + ત, અદિહ + ત આ અવસ્થામાં 'ભ્વાદેર્દા૦ ૨-૧-૮૩'થી
 હ ને ઘ્ આદેશ. 'અઘશ્ચ૦ ૨-૧-૭૮'થી ત્ ને ધ્ આદેશ.
 'તૃતીય૦ ૧-૩-૪૮'થી ઘ્ ને ગ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અદુઘ અને
 અદિઘ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સક્
 પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે અદુહ+સ+ત અને અદિહ+સ+ત આ
 અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હ ને ઘ્ આદેશ. 'ગઙદલા૦
 ૨-૧-૭૭'થી દ્ ને ધ્ આદેશ. 'અઘોષે૦ ૧-૩-૫૦'થી ઘ્ ને ક્

આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અધુક્ષત અને અધિક્ષત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તેણે દોહ્યું. તે લિપ્ત થયો. લિહ્ ધાતુને અદ્યતનીમાં થાસ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થાસ્ ની પૂર્વે સક્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેનો લોપ. અલિહ્ + થાસ્ આ અવસ્થામાં 'હો ધુદ્-પદાન્તે ૨-૧-૮૨'થી હ ને દ્ આદેશ. 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૯'થી થાસ્ ના થ્ ને ધ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ધ્ ને દ્ આદેશ. 'દસ્તઙ્ઠે ૧-૩-૪૨'થી લિદ્ ના દ્ નો લોપ અને ઙ્ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અલીઢાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે અલિહ્ + સ + થાસ્ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હ ને દ્ આદેશ. 'ષઢોઃ કસ્સિ ૨-૧-૬૨'થી દ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સ્ ને ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અલિક્ષથાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેં ચાટ્યું. નિ+ગુહ્ ધાતુને અદ્યતનીમાં આત્મનેપદનો વહિ પ્રત્યય. [વ્ નું સ્થાન દન્તૌષ્ઠ હોવાથી વહિ પ્રત્યય દન્ત્યાદિ છે.] વહિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સક્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યગુહ્વહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે નિગુહ્+સ+વહિ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હ ને દ્ આદેશ. 'ગડદં ૨-૧-૭૭'થી ગ્ ને ઘ્ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્ ને ક્ આદેશ. સ્ ને ષ્ આદેશ. 'મવ્યસ્યાઃ ૪-૨-૧૧૩'થી સક્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી ન્યઘુક્ષાવહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બેએ ગુપ્ત રાખ્યું.

દન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દુહ્ દિહ્ લિહ્ અને ગુહ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સક્ પ્રત્યયનો તેની પરમાં દન્ત્યાદિ જ આત્મનેપદનો પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે.

તેથી દુહ્ ધાતુને આત્મનેપદનો અઘતનીમાં મહિ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મહિ પ્રત્યયની પૂર્વે સક્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હ ને ઘ્ આદેશ. દ ને ધ્ આદેશ. ઘ્ ને ક્ આદેશ. સ્ ને ષ્ આદેશ. સક્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધુક્ષામહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સક્ પ્રત્યયની પરમાં દન્ત્યાદિ પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો લોપ થતો નથી. અર્થ - અમે દોહ્યું. ॥૭૪॥

સ્વરે ડ તઃ ૪૩૧૭૫॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના સક્ પ્રત્યયના અ નો લોપ થાય છે. દુહ્ ધાતુને અઘતનીનો આતામ્ પ્રત્યય. ‘હ-શિટોં ૩-૪-૫૫’ થી આતામ્ ની પૂર્વે સક્ પ્રત્યય. ‘ભ્વાદેર્દાદિં ૨-૧-૮૩’ થી હ ને ઘ્ આદેશ. ‘ગડદબાં ૨-૧-૭૭’ થી દુહ્ ધાતુના દ ને ધ્ આદેશ. ‘અઘોષેં ૧-૩-૫૦’ થી ઘ્ ને ક્ આદેશ. ‘નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫’ થી સક્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધુક્ષાતામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે જાણાએ દોહ્યું. અધુક્ષન્ત [અ+દુહ્+સ+અન્ત] અહીં આ સૂત્રથી સક્ ના અ નો લોપ થયા પછી તેના સ્થાનિવદ્ ભાવ ના કારણે ‘અન્તોં ૪-૨-૧૧૪’ થી અન્ત ને અત્ આદેશ થતો નથી - એ યાદ રાખવું. ॥૭૫॥

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ४।३।७६॥

अद्यतनीना विषयमां दरिद्रा धातुना अन्त्य आ नो विकल्पथी लोप थाय छे. दरिद्रा धातुने अद्यतनीनो दि प्रत्यय. आ सूत्रथी आ नो लोप. 'सिजद्य० ३-४-५३' थी दि प्रत्ययनी पूर्वे सिच् प्रत्यय. 'स्ताद्यशि० ४-४-३२' थी सिच् नी पूर्वे इट्. 'सः सिज० ४-३-६५' थी सिच् नी परमां ईत्. 'इट ईति ४-३-७१' थी सिच् नो लोप... वगेरे कार्य थवाथी अदरिद्रीत् आवो प्रयोग थाय छे. आ सूत्रथी विकल्पपक्षमां दरिद्रा धातुना अन्त्य आ नो लोप न थाय त्यारे अदरिद्रा + स् + ई + त् आ अवस्थामां स् नी पूर्वे 'यमि - रमि० ४-४-८६' थी इट् अने धातुना अन्ते स् नो आगम. उपर ङागुाव्या मुग्ग सिच् नो लोप वगेरे कार्य थवाथी अदरिद्रासीत् आवो प्रयोग थाय छे: अर्थ - ते दरिद्र थयो. ॥७६॥

अशित्यस्सन् - णकज् - णकाऽनटि ४।३।७७॥

सादि सन् प्रत्यय; णकच् णक अने अनट् प्रत्ययने छोडीने अन्य अशित् प्रत्यय परमां लोप तो तेनी पूर्वे रलेवा दरिद्रा धातुना अन्त्य आ नो लोप थाय छे. दुर + दरिद्रा धातुने 'दुःस्वीषतः० ५-३-१३९' थी खल् [अ] प्रत्यय. आ सूत्रथी दरिद्रा धातुना अन्त्य आ नो लोप... वगेरे कार्य थवाथी दुर्दरिद्रम्

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દુઃખદાયક દારિદ્ર્ય.

અશિતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સાદિસન્ પ્રત્યય, ણકચ્ ણક અને અનટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન અશિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા દરિદ્રા ધાતુના આ નો લોપ થાય છે. તેથી દરિદ્રાતિ અહીં તિવ્-શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વેના દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - તે દરિદ્ર થાય છે.

સન્નાદિવર્જનં કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સાદિ સન્ પ્રત્યય, ણકચ્ ણક અને અનટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ થાય છે. તેથી દિદરિદ્રાસતિ દરિદ્રાયકો યાતિ દરિદ્રાયકઃ અને દરિદ્રાણમ્ અહીં અનુક્રમે સાદિ સન્ પ્રત્યય, ણકચ્ પ્રત્યય, ણક પ્રત્યય અને અનટ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા દરિદ્રા ધાતુના અન્ત્ય આ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. દરિદ્રા ધાતુને ‘તુમર્હાં ૩-૪-૨૧’ થી સન્ [સ] પ્રત્યય. ‘સન્યઙ્ ૪-૧-૩’ થી દ્ર ને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્ગનં ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં આદિવ્યઙ્ગનનો શેષ. ‘સન્યસ્ય ૪-૧-૫૧’ થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી દિદરિદ્રાસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર થવાને ઈચ્છે છે. દરિદ્રા ધાતુને ‘ક્રિયાયાં ૫-૩-૧૩’ થી ણકચ્ [અક] પ્રત્યય. ‘આત એઃ ૪-૩-૫૩’ થી આ ને એ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી દરિદ્રાયકો યાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર થવાને જાય છે. દરિદ્રા ધાતુને ‘જક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮’ થી ણક [અક] પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દરિદ્રાયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર. દરિદ્રા ધાતુને ‘અનટ્ ૫-૩-૧૨૪’ થી અનટ્ [અન] પ્રત્યય. ‘ષ્ઠવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી અનટ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દરિદ્રાણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર થવું તે.

આ સૂત્રમાં અક સામાન્યના ગ્રહણથી ૯૪ ણકચ્ અને ણક પ્રત્યય ઉભયનું ગ્રહણ શક્ય હોવા છતાં અક સામાન્યના ગ્રહણથી 'આશિષ્યકન્ ૫-૧-૭૦' થી આશિષ્ અર્થમાં વિહિત અકન્ નું ગ્રહણ થઈ જત તેથી તેના નિવારણ માટે અક આ પ્રમાણે સામાન્યનું ઉપાદાન કર્યું નથી. ॥૭૭॥

व्यञ्जनाद् देः सश्च दः ४।३।७८॥

व्यञ्जनान्त धातुनी परमां रહેલા दि प्रत्ययनो लोप थाय છે; અને ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને દ્ આદેશ થાય છે. ચકાસ્ ધાતુને ત્વસ્તનીનો દિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ, અને ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અચકાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે પ્રકાશિત થયો. જાગૃ ધાતુને ત્વસ્તનીમાં દિવ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અજાગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે જાગ્યો. ભૃ ધાતુને હ્યસ્તનીમાં દિવ્ પ્રત્યય. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨' થી ભ્ર ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં 'વ્યજ્જન ૪-૧-૪૪' થી ર નો લોપ. 'દ્વિતીય ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ભ્ર ને બ્ આદેશ. 'પૃ - ભૃ - મા ૪-૧-૫૮' થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ્ આદેશ. આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અભિભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે પોષણ કર્યું. અનુ + શાસ્ ધાતુને હ્યસ્તનીમાં દિવ્ પ્રત્યય. આ

સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ, તેમ જ ધાતુના સ્ ને દ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી: અન્વયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે અનુશાસન કર્યું.

વ્યજ્ઞનાદિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યજ્ઞનાન્ત જ ધાતુની પરમાં રહેલા દિવ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી અયાત્ અહીં આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા દિવ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - તે ગયો. ॥૭૮॥

સે: સ્ - દ - ધાં ચ રુ વાં ઠાઠાઠા

વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા સિવ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને ત્યારે ધાતુની અન્તે રહેલા સ્ દ અને ધ્ ને વિકલ્પથી રુ આદેશ થાય છે. પૂર્વ સૂત્રમાં દિ પ્રત્યયના નિર્દેશથી; આ સૂત્રમાં સિ પ્રત્યય સામાન્યનું ઉપાદાન હોવા છતાં હ્યસ્તનીનો જ સિવ્ પ્રત્યય અહીં વિવક્ષિત છે. વર્તમાનાનો સિવ્ પ્રત્યય અહીં વિવક્ષિત નથી - એ યાદ રાખવું. ચકાસ્ ધાતુને હ્યસ્તનીમાં સિવ્ [સ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિવ્ પ્રત્યયનો લોપ; અને ચકાસ્ ના સ્ ને રુ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી અચકાસ્ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સ્ ને રુ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘ધુદસ્તૃતીય: ૨-૧-૭૬’ થી સ્ ને દ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અચકાત્ ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું પ્રકાશિત થયો. મિદ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો સિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિવ્ નો લોપ; અને

ધાતુના અન્ત્ય દ્વ ને રુ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અભિનસ્ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વ ને રુ આદેશ ન થાય ત્યારે દ્વ ને ‘અઘોષેઽં ૧-૩-૫૦’ થી ત્ આદેશ થવાથી અભિનત્ ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. [‘રુધાંઽં ૩-૪-૮૨’ થી જ્ઞન વિકરાગ] અર્થ - તેં ભેદ્યું. રુધ્ ધાતુને હ્યસ્તનીનો સિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિવ્ નો લોપ. અને ધાતુના અન્ત્ય ધ્વ ને રુ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અરુણસ્ત્વમ્ [‘રુધાંઽં ૩-૪-૮૨’ થી જ્ઞન વિકરાગ પ્રત્યયાદિ કાર્ય] આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ધ્વ ને રુ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધ્વ ને દ્વ અને દ્વ ને ત્ આદેશ થવાથી અરુણત્ ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેં ઘેરો નાંખ્યો. અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુના અન્ત્ય સ્ દ્વ અને ધ્વ ને રુ આદેશ [ર્ નહિ] થતો હોવાથી અભિનોઽજ્ઞ અહીં ‘અતોઽં ૧-૩-૨૦’ થી રુ ને ડ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. ૥૭૧॥

યોડશિતિ ઠા૩૧૮૦॥

વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ય્ ને; તેની પરમાં અશિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. ગમ્ ધાતુને ‘ગત્યર્થાત્ ૩-૪-૧૧’ થી યઙ્ [ય] પ્રત્યય. ‘સન્યઙ્ ૪-૧-૩’ થી ગમ્ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યાં ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ઞ આદેશ. ‘મુરતોઽનુનાં ૪-૧-૫૧’ થી અભ્યાસના અન્તે મુ.[મ્] નો

આગમ. 'તૌ મુ-મૌં ૧-૩-૧૪' થી મુ ના મ્ ને ઙ્ આદેશ.
 જડ્ગમ્ય ધાતુને શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય. 'સ્તાઘણિતોં ૪-૪-૩૨'
 થી તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ય ના અ નો લોપ.
 આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થવાથી જડ્ગમિતા આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - કુટિલ રીતે જશે. વ્યઙ્ગનાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર
 જાણાવ્યા મુજબ વ્યઙ્ગનાન્ત જ ધાતુથી પરમાં રહેલા ય્ નો તેની
 પરમાં અશિત્ પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે. તેથી સ્વરાન્ત લૂ ધાતુને
 'વ્યઙ્ગનાં ૩-૪-૯' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્યઙ્ચ ૪-૧-૩' થી લૂ
 ધાતુને દ્વિત્વ. 'આ-ગુણાં ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં ઙ્ ને ગુણ
 ઓ આદેશ. લોલૂય ધાતુને શ્વસ્તનીમાં તા પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્. ય ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 લોલૂયિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાન્ત ધાતુની પરમાં
 રહેલા ય્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - વારંવાર કાપશે.
 અણિતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 વ્યઙ્ગનાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા ય્ નો તેની પરમાં અશિત્ જ
 પ્રત્યય હોય તો લોપ થાય છે, તેથી બેભિચતે અહીં શિત્ વર્તમાનાના
 તે પ્રત્યયની પૂર્વેના ય્ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. ભિદ્ ધાતુને
 'વ્યઙ્ગનાં ૩-૪-૯' થી યઙ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભિદ્
 ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનાનો લોપ. અભ્યાસમાં ઙ્
 ને ગુણ એ આદેશ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ભ્ ને બ્
 આદેશ. બેભિચ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કર્ત્તર્યં
 ૩-૪-૭૧' થી શ્વ [અ] પ્રત્યય. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી ય ના
 અ નો લોપ થવાથી બેભિચતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર
 ભેદે છે. ॥૮૦॥

ક્યો વા ૪૩૧૮૧૧

ધાતુના; વ્યંજનથી પરમાં રહેલા ક્ય પ્રત્યય સમ્બન્ધી ય્ નો તેનાથી પરમાં અણિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. દ્વિતીયાન્ત સમિધ્ નામને સમિધમિચ્છતિ આ અર્થમાં 'અમાવ્યયા ૩-૪-૨૩' થી ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સમિધ્ય ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યણિ ૪-૪-૩૨' થી ઇદ્. 'નામ્યન્તસ્થા ૨-૩-૧૫' થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ક્યન્ [ય] ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થવાથી સમિધિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ ન થાય ત્યારે સમિધિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - લાકડા વિશેષની ઈચ્છા કરશે, દૃષદિવાચરતિ આ અર્થમાં દૃષદ્ નામને 'ક્યઙ્ ૩-૪-૨૬' થી ક્યઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દૃષદ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતે પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તેની પૂર્વે ઇદ્. સ્યતે ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ય ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી ક્યઙ્ ના ય્ નો લોપ થવાથી દૃષદિષ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ ન થાય ત્યારે દૃષદિષ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પત્થરની જેમ આચરે છે. સૂત્રમાં ક્ય સામાન્યનો નિર્દેશ હોવાથી ક્યન્ અને ક્યઙ્ નું ગ્રહણ થાય છે. વ્યંજનથી પરમાં ક્યઙ્ નો સંભવ ન હોવાથી તેનું ગ્રહણ થતું નથી... ઈત્યાદિ અન્યત્રથી જાણવું. ॥૮૧॥

અકારાન્ત ધાતુથી વિહિત અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે. કથ ધાતુને ‘ચુરાદિભ્યો ણિચ્ ૩-૪-૧૭’ થી ણિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કથ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન કથિ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કથયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે કહે છે. વિહિતવિશેષણં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી અકારાન્ત ધાતુથી વિહિત જ [અકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલો નહિ] અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે. તેથી ગમ્ ધાતુને ‘ગત્યર્થાં ૫-૧-૧૧’ થી ક્ત્તિમાં અશિત્ ક્ત પ્રત્યય. ‘યમિ રમિં ૪-૨-૫૫’ થી ગમ્ ધાતુના અન્ત્ય મ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી ગતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્યજ્જનાન્ત ગમ્ ધાતુથી વિહિત અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી; ગન્ત આ અવસ્થામાં અકારાન્ત ધાતુની પરમાં અશિત્ પ્રત્યય હોવા છતાં ગ ના અ નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અન્યથા લોપ થાત - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - ગયો. ચિકીર્ષ્યતે ચિકીર્ષ્યાત્...ઈત્યાદિ સ્થળે ચિકીર્ષ ધાતુથી વિહિત અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિહિત લોપ વિધિ બલવાન્ હોવાથી ‘દીર્ઘશ્ચિવં ૪-૩-૧૦૮’ થી પર પાગ દીર્ઘ વિધિ થતો નથી. અથવા આ સૂત્રથી અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થવાથી ‘દીર્ઘં ૪-૩-૧૦૮’ થી અ ને દીર્ઘ આ આદેશની પ્રાપ્તિ નથી. ॥૮૨॥

ખેરનિટિ ૪૧૩૮૩૧

અનિદ્ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો [અનિદ્ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં પાગુ] તેની પૂર્વે રહેલા ણિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તક્ષ ધાતુને ‘પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦’ થી ણિગ્ પ્રત્યય. તક્ષિ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ‘ણિ-શ્રિં ૩-૪-૫૮’ થી દિ ની પૂર્વે ઙ્ [અ] પ્રત્યય. ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧’ થી તક્ષ ધાતુને ક્તિવ. ‘વ્યજ્ઞનં ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્જનનો લોપ. અતતક્ષ+ણિગ્+અ+ત્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અતતક્ષત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પતલું કરાવ્યું. ચિત્ ધાતુને ‘ચુરાદિભ્યો ૩-૪-૧૭’ થી ણિચ્ [ઇ] પ્રત્યય. ‘લઘોરૂપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪’ થી ચિત્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઙ્ ને ગુણ એ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન ચેતિ ધાતુને ‘ઙ્ઙિગિતો ૫-૨-૪૪’ થી વિહિત અશિત્ અન પ્રત્યયના વિષયમાં ચેતિ ધાતુના ણિચ્ નો [ઇ નો] આ સૂત્રથી લોપ. ત્યારબાદ અન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચેતનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આત્મા. અનિદીતિ કિમ્ ?=આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનિદ્ જ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ણિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કારિ ધાતુને શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય. ‘સ્તાદ્યં ૪-૪-૩૨’ થી તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્. કારિ+ઇ+તા આ અવસ્થામાં સેદ્ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ણિગ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી કારિ ના ઙ્ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારયિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરાવશે. ૧૧૮૩૧

સેટ્કયો: ૪૧૩।૮૪।

સેટ્ [ઈટ્ સહિત] ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ણિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. કૃ ધાતુને 'પ્રયોક્ત૦ ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કારિ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત [ત] પ્રત્યય. 'સ્તાદ્યશિ૦ ૪-૪-૩૨' થી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઈટ્. આ સૂત્રથી ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી કારિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરાવ્યો. ગણ ધાતુને 'ચુરાદિ૦ ૩-૪-૧૭' થી ણિચ્ પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. ગણિ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્તવતુ [તવત્] પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઈટ્. આ સૂત્રથી ણિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગણિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગણ્યું. ॥૮૪॥

આમન્તાઽઽલ્વા ઽઽય્યેત્નાવય્ ૪૧૩।૮૫।

આમ્ અન્ત આલુ આય્ય અને ઈલુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ણિ ને અય્ આદેશ થાય છે. કારિ [કૃ+ણિગ્] ધાતુને પરીક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. 'ધાતોર૦ ૩-૪-૪૬' થી ણવ્ ના સ્થાને આમ્ આદેશ અને ણવ્ પ્રત્યયાન્ત કૃ ધાતુનો [ચકાર નો] કારિ+આમ્+ચકાર આ અવસ્થામાં કારિ ધાતુના ઇ ને [ણિગ્ ને]

આ સૂત્રથી અય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કારયાઞ્ચકાર આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરાવ્યું. ગણ્ડિ [ગણ્ડ+ણિગ્] ધાતુને ઉણાદિ નો અન્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ગણ્ડિ ધાતુના ઇ ને [ણિગ્ ને] અય્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ગણ્ડયન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગણ્ડરોગ કરે એમ ઈચ્છનાર. સ્પૃહિ [સ્પૃહ+ણિચ્] ધાતુને 'શીઙ્-શ્રદ્ધાં ૫-૨-૩૭' થી આલુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્પૃહિ ધાતુના અન્ત્ય ઇ [ણિચ્] ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્પૃહયાલુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્પૃહા કરનાર. મહિ [મહ+ણિચ્] ધાતુને ઉણાદિ નો આય્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મહિ ધાતુના ઇ [ણિચ્] ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મહયાય્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જ્યાં દેવતા ગુરુ પૂજાય છે - તે સ્થાન વિશેષ. સ્તનિ [સ્તન+ણિચ્] ધાતુને ઉણાદિ નો ઇત્તુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્તનિ ધાતુના ઇ [ણિચ્] ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તનયિત્તુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મેદ. ૥૮૫૥

લઘો યપિ ૪૩૧૮૬૥

લઘુવાર્ણથી પરમાં રહેલા ણિ પ્રત્યયને; તેની પરમાં યપ્ પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશ થાય છે. પ્ર+શમ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ [ઈ] પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦' થી શમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ ને 'અમોઽકમ્યં ૪-૨-૨૬' થી -હસ્વ અ આદેશ. પ્રશમિ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા

પ્રત્યય. ‘અન૦ ૩-૨-૧૫૪’થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી શમિ ધાતુનાં ઇ ને [ણિગ્ ને] અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રશ્નમચ્ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્ત કરીને. લઘોરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ લઘુ વાર્ગથી જ પરમાં રહેલા ણિ પ્રત્યયને; તેની પરમાં યપ્ [ય] પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રતિપાદિ [પ્રતિ+પદ+ણિગ્] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા પ્રત્યયને યપ્ આદેશ. ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી પ્રતિપાદિ ધાતુનાં ઇ નો [ણિગ્ નો] લોપ થવાથી પ્રતિપાદ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પ્રતિપાદિ ધાતુનો ણિ પ્રત્યય; દીર્ઘ આ થી પરમાં હોવાથી તેને આ સૂત્રથી અય્ આદેશ થતો નથી. યદ્યપિ પ્રશમિ અને પ્રતિપાદિ બંને ધાતુનો ણિ પ્રત્યય વ્યજ્જન મ્ અને દ્ થી પરમાં છે લઘુ કે દીર્ઘ વાર્ગથી પરમાં નથી પરન્તુ લઘુવાર્ગ અને ણિ પ્રત્યય એ બેની વચ્ચે એક વાર્ગ [વ્યજ્જન]નું વ્યવધાન અહીં ગ્રાહ્ય હોવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉદાહરણાદિ સંગત છે. અન્યથા આ સૂત્રથી વિહિત અય્ સાર્થક નહીં બને. અર્થ - આપીને. ॥૮૬॥

વાઽઽપ્નોઃ ૪૧૩૧૮૭૥

આપ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ણિ ને તેની પરમાં યપ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી અય્ આદેશ થાય છે. પ્રાપિ [પ્ર+આપ્+ણિગ્] ધાતુને ‘પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘અનજઃ૦ ૩-૨-૧૫૪’થી

ક્ત્વા પ્રત્યયને યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ણિગ્ [ઇ] ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાપ્ત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણિગ્ પ્રત્યયને અય્ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ થવાથી પ્રાપ્ત્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કરાવીને. આપ્નોરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આપ્ [૧૩૦૭] ધાતુથી જ પરમાં [આપ્ શબ્દમાત્રથી પરમાં નહિ] રહેલા ણિ પ્રત્યયને; તેનાથી પરમાં યપ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી અય્ આદેશ થાય છે. તેથી અધિ+ઇ ધાતુને ‘પ્રયોક્તું ૩-૪-૨૦’ થી ણિગ્ પ્રત્યય. ‘જૈ ક્રીં ૪-૨-૧૦’ થી ઇ ધાતુને આ આદેશ. તેની પરમાં ‘અર્તિ-રીં ૪-૨-૨૧’ થી પુ [પ] નો આગમ. અધ્યાપિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. ણિગ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યાપ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિવક્ષિત આપ્ ધાતુ ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા ણિગ્ [ઇ] ને આ સૂત્રથી અય્ આદેશ થયો નથી. અર્થ - ભાણાવીને. ॥૮૭॥

મેડો વા મિત્ ૪૩૧૮૮॥

યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા મેઙ્ [૬૦૩] ધાતુને વિકલ્પથી મિત્ આદેશ થાય છે. અપ+મે ધાતુના એ ને ‘આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧’ થી આ આદેશ. ‘પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’ થી ક્ત્વા પ્રત્યયને યપ્ આદેશ. આ

સૂત્રથી મેઙ્ [મા] ધાતુને મિત્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી
અપમિત્ય-આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ - પક્ષમાં આ સૂત્રથી મિત્
આદેશ ન થાય ત્યારે અપમાય આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - બદલામાં આપીને. ॥૮૮॥

ક્ષે: ક્ષી: ૪૩૧૮૯॥

યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્ષિ ધાતુને ક્ષી
આદેશ થાય છે. પ્ર+ક્ષિ [૧૦] ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭' થી
ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનઙ:૦ ૩-૨-૧૫૪' થી ક્ત્વા પ્રત્યયને યપ્
આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ષિ ધાતુને ક્ષી આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રક્ષીય
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નષ્ટ થઈને. સૂત્રમાં નિરનુબન્ધ ક્ષિ
ધાતુનું ગ્રહણ હોવાથી 'નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધસ્ય' આ
ન્યાયના બલે ક્ષિંષ્ણ હિંસાયામ્ [૧૫૪૧] આ ક્ષિ ધાતુનું આ
સૂત્રમાં ઉપાદાન નથી. ॥૮૯॥

ક્ષય્ય - જય્યૌ શક્તૌ ૪૧૩૧૦૥

શક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ક્ષિ અને જિ ધાતુના અન્ત્ય ઙ ને; તેની પરમાં ય પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. ક્ષેતું શક્ય: અને જેતું શક્ય: આ અર્થમાં 'ય ઇચ્છાત: ૫-૧-૨૮' થી ક્ષિ અને જિ ધાતુને ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ષિ અને જિ ધાતુના અન્ત્ય ઙ ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષય્યો વ્યાધિ: અને જય્ય: શત્રુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- નષ્ટ કરી શકાય એવો રોગ. જિતી શકાય એવો શત્રુ. શક્તાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શક્તિ અર્થ જ ગમ્યમાન હોય તો ક્ષિ અને જિ ધાતુના અન્ત્ય ઙ ને; તેની પરમાં ય પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. તેથી. ક્ષિ+ય અને જિ+ય આ અવસ્થામાં અર્હ અર્થની વિવક્ષામાં ક્ષિ અને જિ ધાતુના ઙ ને આ સૂત્રથી અય્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ઙ ને ગુણુ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષેયં પાપમ્ અને જેયં મન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- નાશ કરવા યોગ્ય પાપ અને જિતવા યોગ્ય મન. અહીં 'શક્તાર્હે ૫-૪-૩૫' ની સહાયથી ય પ્રત્યય શક્ત અને અર્હ અર્થમાં વિહિત છે. ॥૧૦૥

ક્રય્યઃ ક્રયાર્થે ઠાઠા૧૧૧॥

ખરીદવા માટે વસ્તુ પ્રસારિત - મૂકેલી હોય તો; ક્રી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને; તેની પરમાં ય પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. ક્રી ધાતુને 'ય ઇચ્છાતઃ ૫-૧-૨૮' થી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્રી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને અય્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રય્યો ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખરીદવા માટે બજારમાં મૂકેલો બળદ. ક્રયાર્થ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્રયાર્થ જાણાવવાનું તાત્પર્ય હોય તો જ ક્રી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને; તેની પરમાં ય પ્રત્યય હોય તો અય્ આદેશ થાય છે. તેથી ક્રેયં તે ધાન્યં ન ચાડસ્તિ પ્રસારિતમ્ અહીં ક્રી+ય આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્રયાર્થ વિવક્ષિત ન હોવાથી ક્રી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને આ સૂત્રથી અય્ આદેશ થતો નથી. જેથી ઈં ને 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તારું અનાજ ખરીદવા યોગ્ય છે પણ તે બજારમાં મુકાએલું નથી. ॥૧૧॥

સ્ છે અન્તે જેના એવા સન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને; અશિત્ સાદિ [સ્ થી શરૂ થતો] પ્રત્યયના વિષયમાં [તાદૃશ પ્રત્યયના વિધાન પ્રસંગે] ત્ આદેશ થાય છે. વસ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી માં સકારાદિ સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ત વસ્ ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને ત્ આદેશ થવાથી વત્સ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રહેશે. સ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સકારાન્ત જ ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને; અશિત્ સાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં ત્ આદેશ થાય છે. તેથી યજ્ ધાતુને અશિત્ આશિષ્નો સીષ્ટ પ્રત્યય. ‘યજસૃજ૦ ૨-૧-૮૭’ થી જ્ ને ષ્ આદેશ. ‘ષઢો:૦ ૨-૧-૬૨’ થી ષ્ ને ક્ આદેશ. ‘નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫’ થી સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી યક્ષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યજ્ ધાતુના જ્ ને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે યજ્ કરે. સીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અશિત્ સકારાદિ જ પ્રત્યયના વિષયમાં સન્ત ધાતુના અન્ત્ય સ્ ને ત્ આદેશ થાય છે. તેથી વસ્ ધાતુને આશિષ્ માં સીષ્ટ પ્રત્યય. ‘સ્તાદ્યશિ૦ ૪-૪-૩૨’ થી સીષ્ટ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. ‘નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫’ થી સીષ્ટ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી વસિષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઇટ્ ના કારણે સાદિ પ્રત્યય સ્વરાદિ થવાથી તેની પૂર્વેના સન્ત ધાતુના સ્ ને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે ઢાંકે. અવાતામ્ ઈત્યાદિ સ્થળે સિચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે જ વસ્ ધાતુના સ્ ને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થાય છે... ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. ॥૧૨॥

दीय् दीङः क्ङिति स्वरे ४।३।१३॥

अशित् स्वरादि-क्ति के डित् प्रत्यय પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દીઙ્ ધાતુને દીય્ આદેશ થાય છે. ઉપ+દી ધાતુને પરોક્ષાનો આતે પ્રત્યય. 'ઇન્ધ્ય૦ ૪-૩-૨૧' થી આતે પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ. ઉપ + દી + આતે આ અવસ્થામાં 'દ્વિ ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧' થી દી ધાતુને દ્વિત્વ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૧' થી અભ્યાસમાં ઈં ને -હસ્વ ઙ્ આદેશ. આ સૂત્રથી દી ધાતુને દીય્ આદેશ થવાથી ઉપદિદીયાતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે નજીકમાં નષ્ટ થયા. ક્વિંતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અશિત્ સ્વરાદિ કિત્-ડિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા દીઙ્ ધાતુને દીય્ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપ+દી ધાતુને 'અનદ્ ૫-૩-૧૨૪' થી અનદ્ પ્રત્યય. તે પ્રત્યય સ્વરાદિ અશિત્ હોવા છતાં કિત્ કે ડિત્ જ હોવાથી આ સૂત્રથી દી ધાતુને દીય્ આદેશ થતો નથી. જેથી 'યબક્વિંતિ ૪-૨-૭' થી દી ધાતુના ઈં ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપંદાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ક્ષય. સ્વર ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિત્ કે ડિત્ અશિત્ સ્વરાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દીઙ્ ધાતુને દીય્ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપ+દી ધાતુને 'વ્યઙ્જના૦ ૩-૪-૧' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્યઙ્ઙચ ૪-૧-૩' થી દી ને દ્વિત્વ. 'આ-ગુણા૦ ૪-૩-૪૮' થી અભ્યાસમાં દી ના ઈં ને ગુણ એ આદેશ. ઉપદેદીય ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપદેદીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યઙ્ પ્રત્યય અશિત્ ડિત્ હોવા છતાં સ્વરાદિ ન હોવાથી દી ધાતુને આ સૂત્રથી દીય્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - વારંવાર નાશ પામે છે. ॥૧૩॥

इडेत्-पुसि चाऽऽतो लुक् ४।३।९४।।

स्वरादि कित् કે डित् अशित् प्रत्यય પરમાં હોય તેમ જ ઇદ્
 એ અને પુસ્ [उस्] પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા આકારાન્ત
 ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ થાય છે. પા ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્
 પ્રત્યય. ‘इन्ध्य० ४-३-२१’ થી ઉસ્ પ્રત્યયને કિદ્વદ ભાવ.
 ‘द्विधातुः परो० ४-१-१’ થી પા ધાતુને દિત્વ. ‘-ह्रस्वः ४-१-३९’
 થી અભ્યાસમાં પા ધાતુના આ ને અ આદેશ. આ સૂત્રથી પા ધાતુના
 આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પપુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -
 તેઓએ પીધું. ધે ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. ‘आत् सन्ध्य०
 ४-२-१’ થી ધે ધાતુના એ ને આ આદેશ. ‘दृधे श्रेष्वा ३-४-५९’ થી
 દિ ની પૂર્વે ઙ પ્રત્યય. ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ધા ને દિત્વ.
 અભ્યાસમાં આ ને -હ્રસ્વ અ આદેશ. ‘द्वितीय०, ४-१-४२’ થી
 અભ્યાસમાં ધ્ ને દ આદેશ. આ સૂત્રથી ધા ધાતુના આ નો [તેની
 પરમાં અશિત્ સ્વરાદિ કિત્ ઙ (अ) પ્રત્યય હોવાથી] લોપ વગેરે
 કાર્ય થવાથી અદ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે પીધું. પા
 ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. ઉપર જાગાવ્યા મુજબ પા ધાતુને
 દિત્વ. પા ના આ ને અભ્યાસમાં -હ્રસ્વ અ આદેશ. થવ્ પ્રત્યયની
 પૂર્વે ‘स्क्रसृ-वृ० ४-४-८१’ થી ઇદ્. આ સૂત્રથી પા ધાતુના આ નો
 લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પપિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે
 પીધું. વિ+અતિ+રા ધાતુને ‘क्रियाव्यति० ३-३-२३’ થી
 આત્મનેપદનો વર્તમાનામાં એ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રા ધાતુના અન્ત્ય
 આ નો લોપ થવાથી વ્યતિરે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પરસ્પર
 આપું છું. દા ધાતુને અદ્યતની નો અન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘सिजद्य०
 ३-४-५३’ થી સિચ્ પ્રત્યય. ‘सिज् विदो० ४-२-९२’ થી અન્ ને
 પુસ્ આદેશ. ‘पिबैतिदा० ४-३-६६’ થી સિચ્ નો લોપ. આ

સૂત્રથી દા ધાતુના અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અદુઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓએ આપ્યું. ॥૧૪॥

સંયોગાદે વર્ઽઽશિષ્યેઃ ૪।૩।૧૫॥

સંયુક્ત વ્યઞ્જન જેની શરૂઆતમાં છે એવા આકારાન્ત ધાતુના [સંયોગાદિ-આદન્તધાતુના] અન્ત્ય આ ને; તેની પરમાં આશિષ્ નો કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી એ આદેશ થાય છે. ગ્લૈ ધાતુના એ ને અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં 'આત્ સન્ધ્યઃ ૪-૨-૧' થી આ આદેશ. ત્યારબાદ આશિષ્ નો ક્યાત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ગ્લા ધાતુના આ ને એ આદેશ થવાથી ગ્લેયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ ને એ આદેશ ન થાય ત્યારે ગ્લાયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગ્લાનિ પામે.

સંયોગાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સંયોગાદિ [સંયુક્તવ્યઞ્જનાદિ] જ આકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય આ ને; તેની પરમાં આશિષ્નો કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી એ આદેશ થાય છે. તેથી યા ધાતુને આશિષ્નો ક્યાત્ પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન યાયાત્ અહીં યા ધાતુ સંયોગાદિ ન હોવાથી તેના અન્ત્ય આ ને આ સૂત્રથી એ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે જાય. ક્વિડીત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિત્ કે ડિત્ જ આશિષ્નો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા આકારાન્ત સંયોગાદિ ધાતુના અન્ત્ય આ ને વિકલ્પથી એ આદેશ થાય છે. તેથી

ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગ્લૈ ધાતુના એ ને આ આદેશ. ત્યારબાદ આશિષ્નો સીષ્ટ પ્રત્યય. તે કિત્ કે કિત્ ન હોવાથી ગ્લા ના આ ને આ સૂત્રથી એ આદેશ ન થવાથી ગ્લાસીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગ્લાનિ પામે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે અપચ્છાયાદ [અપ+છા+યાત્(ક્યાત્)] અહીં 'સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦' થી છા ધાતુના છ ને દ્વિત્વાદિ કાર્ય થવાથી ધાતુ સંયોગાદિ બનવા છતાં તાદૃશ ધાતુના અન્ત્ય આ ને આ સૂત્રથી એ આદેશ થતો નથી. કારણ કે અહીં સંયોગ લાક્ષણિક [સૂત્ર - નિઘ્નત્ર] છે. સ્વાભાવિક નથી. 'લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્' આ ન્યાયના બળે લાક્ષણિક અને સ્વાભાવિક - એ બેના સંભવમાં સ્વાભાવિકનું જ ગ્રહણ થાય છે. લાક્ષણિકનું નહીં... ઈત્યાદિ ભાગાવનાર પાસેથી ગમ્ય છે. ॥૧૫॥

ગા-પા-સ્થા-સા-દા-મા-હાક: ૪૧૩૧૬॥

ગા પા સ્થા સા દા મા અને હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને; તેનાથી પરમાં આશિષ્ નો કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય હોય તો એ આદેશ થાય છે. આ સૂત્રમાં ગા અને સ્થા આ બે ધાતુની [ભ્વાદિ - ૧લા ગાણના ધાતુની] વચ્ચે પા ધાતુનો પાઠ હોવાથી પા ધાતુ ભ્વાદિ ગાણના જ [૨ અને ૪૭] લેવાના છે. સા થી [ધાતુ પા. નં. ૪૪ અને ૧૧૫૦] સા સ્વરૂપવાળા ધાતુનું ગ્રહણ છે. અને દા ધાતુથી દા

સંજ્ઞક ધાતુઓનું ગ્રહણ છે. ગા [ગૈ]; પા [પૈ અને પા]; સ્થા; અવ+સા [સૈ અને ષો]; દા; ધા; મા અને હા ધાતુને આશિષ્ નો ક્યાત્ [યાત્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્યાત્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય આ ને એ આદેશ થવાથી અનુક્રમે ગેયાત્; પેયાત્; સ્થેયાત્; અવસેયાત્; દેયાત્; ધેયાત્; મેયાત્ અને હેયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ તે ગીત ગાય. તે પીએ અથવા સુકાય. તે ઊભો રહે. તે સમજે. તે આપે. તે ધારાગ કરે. તે માપે. તે ત્યાગ કરે. અહીં 'આત્ સન્ધ્યં ૪-૨-૧' થી ગૈ વગેરે ધાતુના સન્ધ્યક્ષરને આ આદેશ થયો છે. ॥૧૬॥

ई वर्जने ऽ यपि ४।३।१७॥

પૂર્વસૂત્રમાં જાણાવેલા ગા પા સ્થા સા દા મા અને હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને; તેની પરમાં યપ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય કિત્ કે કિત્ એવો વ્યજ્જનાદિ અશિત્ પ્રત્યય હોય તો ઈ આદેશ થાય છે. ગા [ગૈ]; પા [પૈ;પા]; સ્થા; અવ + સા [સો, સૈ]; દા; ધા અને મા ધાતુને ભાવમાં તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે 'ક્યઃ ણિતિ ૩-૪-૭૦' થી ક્ય[ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ય ની પૂર્વે રહેલા ગા... વગેરે ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઈ આદેશ થવાથી ગીયતે; પીયતે; સ્થીયતે; અવસીયતે; દીયતે; ધીયતે અને મીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગવાય છે. પીવાય છે.. ઊભા રહેવાય છે. સમજાય છે... અપાય છે. ધારાગ કરાય છે. મપાય છે. હા ધાતુને 'ક્તક્તવત્

૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ફં આદેશ. 'સૂયત્યાં ૪-૨-૭૦' થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી હીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ત્યજેલો. ગા [ગૈ] ધાતુને 'વ્યજ્ઞનાં ૩-૪-૯' થી યજ્ [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ગા ના આ ને ફં આદેશ. 'સન્યઙ્ઙશ્ચ ૪-૧-૩' થી ગી ને દ્વિત્વ. 'આ-ગુણાં ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં ફં ને ગુણુ એ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશથી નિષ્પત્તિ જેગીય ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જેગીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ગાય છે.

વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યપ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય કિત્ કે કિત્ એવો અશિત્ વ્યજ્ઞનાદિ જ [સ્વરાદિ નહિ] પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ગા પા સ્થા સા દા મા અને હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ફં આદેશ થાય છે. તેથી સ્થા ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી સ્થા ધાતુને દ્વિત્વ. 'અઘોષે ૦ ૪-૧-૪૫' થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯' થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'દ્વિતીયં ૦ ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં થ્ ને ત્ આદેશ. તસ્થા+ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'ઇન્ધ્યસં ૦ ૪-૩-૨૧' થી ઉસ્ પ્રત્યયને કિદ્વદ્ ભાવ થવાથી સ્વરાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સ્થા ધાતુના આ ને ફં આદેશ થતો નથી. જેથી 'ઇડેત્પુસિં ૦ ૪-૩-૯૪' થી આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તસ્થુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ ઊભા રહ્યા.

અયપીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યપ્ પ્રત્યયને છોડીને જ અન્ય વ્યજ્ઞનાદિ કિત્ કે કિત્ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ગા પા સ્થા સા દા મા અને હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ફં આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર+ગા [ગૈ] ધાતુને 'પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭' થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા પ્રત્યયને 'અન્નજઃ ૦

૩-૨-૧૫૪' થી યપ્ આદેશ. અહીં યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા ગા ધાતુના અન્ત્ય આ ને આ સૂત્રથી ઈ આદેશ ન થવાથી પ્રગાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયીને.

અહીં યાદ રાખવું કે - 'ફડેત્ ૪-૩-૧૪' થી સ્વરાદિ તાદશ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા આકારાન્ત ધાતુના અન્ત્ય આ ના લોપનું વિધાન હોવાથી; આ સૂત્રમાં 'વ્યજ્ઞને' આ પ્રમાણે નિર્દેશ ન હોય તો પાણ તદર્થ પ્રતીત થતો હોવા છતાં તાદશ નિર્દેશ સાક્ષાત્ વ્યજ્ઞનની પ્રતિપત્તિ માટે છે. તેથી જ્યાં ક્વિપ્ વગેરે વ્યજ્ઞનાદિ પ્રત્યયના વિધિ બાદ તેનો લોપ થાય છે, ત્યાં તેના સ્થાનિવદ્ભાવને આશ્રયીને આ સૂત્રથી શંસ્થા: પુમાન્... ઈત્યાદિ સ્થળે ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઈ આદેશ થતો નથી. ક્ત્વા પ્રત્યયના સ્થાને થયેલ યપ્ આદેશ કિત્ મનાય છે પરન્તુ તાદિ મનાતો નથી - એ અધ્યાપકે જિજ્ઞાસુઓને સમજાવવું જોઈએ. ॥૧૭॥

ગ્રા-ધ્મો યંકિ ૪।૩।૧૮॥

ગ્રા અને ધ્મા ધાતુના આ ને; તેની પરમાં યઙ્ પ્રત્યય હોય તો ઈ આદેશ થાય છે. ગ્રા અને ધ્મા ધાતુને 'વ્યજ્ઞનાં ૩-૪-૯' થી યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ગ્રા અને ધ્મા ધાતુના આ ને ઈ આદેશ. 'સન્ યઙ્ ૪-૧-૩' થી ઘ્રી અને ધ્મી ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્ઞનસ્યાં ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. ધ્ ને દ્ આદેશ.

‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ.
 ‘આ - ગુણાં ૪-૧-૪૮’ થી અભ્યાસમાં ઙ્ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે
 કાર્ય થવાથી જેઘ્નીયતે અને દેઘ્મીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ:- વારંવાર મુંઘે છે. વારંવાર તપાવે છે. ॥૧૮॥

હનો ઘ્ની વંધે ૪।૩।૧૧॥

વધાર્થક હન્ ધાતુને; તેની પરમાં યડ્ પ્રત્યય હોય તો ઘ્ની
 આદેશ થાય છે. હન્ ધાતુને ‘વ્યજ્ઞનાં ૩-૪-૯’ થી યડ્ પ્રત્યય.
 આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને ઘ્ની આદેશ. ‘સન્ યડ્શ્ચ ૪-૧-૩’ થી ઘ્ની ને
 દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનસ્યાં ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો
 લોપ. ‘દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨’ થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ.
 ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી ગ્ ને જ્ આદેશ. ‘આગુણાં ૪-૧-૪૮’
 થી અભ્યાસમાં ઙ્ ને ગુણ એ આદેશ. જેઘ્નીય ધાતુને વર્તમાનાનો તે
 પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જેઘ્નીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - વારંવાર હિંસા કરે છે - હાણે છે. વધ ઇતિ કિમ્? = ગતૌ
 જડ્ઘન્યતે = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વધાર્થક જ્ હન્
 ધાતુને; તેની પરમાં યડ્ પ્રત્યય હોય તો ઘ્ની આદેશ થાય છે. તેથી
 ગત્યર્થક હન્ ધાતુને યડ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન જડ્ઘન્યતે આ
 પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને ઘ્ની આદેશ થતો નથી. હન્ ધાતુને
 ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો
 લોપ. હ્ ને અભ્યાસમાં જ્ આદેશ. ‘અહેહિં ૪-૨-૩૪’ થી હન્

ધાતુના હ્ ને ઘ્ આદેશ. 'મુરતોં ૪-૧-૫૧' થી અભ્યાસના અન્તે મુ નો આગમ. 'તૌ મુમૌં ૧-૩-૧૪' થી મુ ના મ્ ને ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જઙ્ઘન્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર જાય છે. ॥૧૧॥

ઙિતિ ઘાત્ ૪૩૧૦૦॥

જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ થાય છે. હન્ ધાતુને 'ભાવાકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮' થી ઘઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઘાત્: આવો પ્રયોગ થાય છે. હન્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૌં ૩-૪-૨૦' થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને ઘાત્ આદેશ. ઘાતિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘાતયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- હાણવું અથવા જવું. હાણાવે છે અથવા મોકલે છે.

જિ - ણવિ ઘન્ ૪૩૧૧૦૧॥

જિ અને ણવ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશ થાય છે. હન્ ધાતુને અઘતનીનો ભાવમાં ત પ્રત્યય. ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'ભાવકર્મણોઃ ૩-૪-૬૮' થી જિચ્ [ઙ] પ્રત્યય અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશ. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ઘન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અઘાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મરાયું. હન્ ધાતુને પરોક્ષાનો ણવ્ પ્રત્યય. હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઘન્ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી ઘન્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગન ૦ ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનનો લોપ. 'દ્વિતીય ૦ ૪-૧-૪૨' થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. ગ્ ને 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી જ્ આદેશ. ઘન્ ના અં ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી જઘાન આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માર્યો. ॥૧૦૧॥

નશ્ નેશ્ વાઙ્ ૪૩૧૧૦૨॥

અઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નશ્ ધાતુને વિકલ્પથી નેશ્ આદેશ થાય છે. નશ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'લૃદિદ ૦ ૩-૪-૬૪' થી દિ પ્રત્યયની પૂર્વે અઙ્ [અ] પ્રત્યય. [નશ્

ધાતુ પુષ્યાદિ છે. જુઓ ૧૨૦૨] આ સૂત્રથી નશ્ ધાતુને નેશ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અનેશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી નશ્ ધાતુને નેશ્ આદેશ ન થાય ત્યારે અનશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નષ્ થયો. ॥૧૦૨॥

શ્વયત્યસૂ - વચ - પતઃ શ્વાઽસ્થ - વોચ - પત્તમ્

૪૧૩૧૦૩૧

અઙ્ [અ] પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા શ્ચિ ધાતુને શ્ચ; અસૂ [૧૧૧૮] ધાતુને અસ્થ્; વચ્ ધાતુને વોચ્ અને પત્ ધાતુને પત્ આદેશ થાય છે. શ્ચિ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ઋદિચ્છિવિં ૩-૪-૬૫' થી અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શ્ચિ ધાતુને શ્ચ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. 'શાસ્ત્યસૂં ૩-૪-૬૦' થી દિ પ્રત્યયની પૂર્વે અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુને અસ્થ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્થત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વચ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'શાસ્ત્યસૂં ૩-૪-૬૦' થી અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વચ્ ધાતુને વોચ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અવોચત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. પત્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'લૃદિદ્ ૩-૪-૬૪' થી અઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પત્ ધાતુને પત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- તે વધ્યો. તે દુઃખી થયો અથવા તેણે

નિંદા કરી. તે બોલ્યો. તે પડ્યો. ॥૧૦૩॥

શીઙ્ઘ એ શિતિ ૪૧૩।૧૦૪॥

શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને એ આદેશ થાય છે. શી ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શી ધાતુના અન્ત્ય ઈં ને એ આદેશ થવાથી જોતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ઉઘે છે. ॥૧૦૪॥

કિઙ્ઘિતિ યિ શય્ ૪૧૩।૧૦૫॥

ય્ થી શરૂ થતો કિત્ કે ઙિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શી ધાતુને શય્ આદેશ થાય છે. શી ધાતુને ભાવમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે 'ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦' થી ક્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શી ધાતુને શય્ આદેશ થવાથી શય્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉઘાય છે. શી ધાતુને 'વ્યજ્ઞનાં ૩-૪-૮' થી યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શી ધાતુને શય્ આદેશ.

‘સન્-યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩’ થી શય્ ને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્જનસ્યા૦ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. ‘આ-ગુણા૦ ૪-૩-૪૮’ થી અભ્યાસમાં શ ના અ ને આ આદેશ. શાશય્ય ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શાશય્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર ઉઘે છે. કિંકીતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શી ધાતુને તેની પરમાં યાદિ કિત્ કે કિત્ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો શય્ આદેશ થાય છે. તેથી શી ધાતુને ‘ય એચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮’ થી ય પ્રત્યય. ‘નામિનો૦ ૪-૩-૧’ થી શી ધાતુના ઈ ને ગુણુ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શેચમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ય પ્રત્યય કિત્ અથવા કિત્ ન હોવાથી તેનાથી પૂર્વે રહેલા શી ધાતુને આ સૂત્રથી શય્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ઉઘવું જોઈએ. ॥૧૦૫॥

ઉપસર્ગાદૂહો -હસ્વઃ ૪।૩।૧૦૬॥

યાદિ કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા; ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઝહ ધાતુના ઝ ને -હસ્વ ડ આદેશ થાય છે. સમ્+ઝહ ધાતુને ભાવમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦’ થી ક્ય [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઝહ ધાતુના ઝ ને -હસ્વ ડ આદેશ થવાથી સમુહ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેગા થવાય છે. ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા જ ઝહ ધાતુના ઝ

ને; તેની પરમાં યાદિ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ ડ આદેશ થાય છે. તેથી અનુપસર્ગક ઝહ ધાતુને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ભાવમાં તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પત્ત ઝહ્યતે આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી ઝહ ધાતુના ઝ ને -હસ્વ ડ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તર્ક ક્રાય છે. યીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઝહ ધાતુના ઝ ને; તેની પરમાં યાદિ જ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ ડ આદેશ થાય છે. તેથી સમ્+ઝહ ધાતુને 'ક્ત-ક્ત્વતૂ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત [ત] પ્રત્યય. ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સમૂહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેગા થવાયું. અહીં યાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી ઝહ ધાતુના ઝ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ ડ આદેશ થતો નથી.

ઝ ઝહ ઇતિ પ્રશ્લેષઃ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઝહ ધાતુના ઝ ને જ [સ્વરમાત્રને નહિ]; તેની પરમાં યાદિ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ ડ આદેશ થાય છે. આશય એ છે કે - સૂત્રમાંનું ઝહ પદ સામાન્યથી ઝહ ધાતુના સ્વરને સમજાવે છે. પરન્તુ ઝ ઝહ આ પ્રમાણે તેને વિગૃહીત કરવાથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ સૂત્રાર્થ.તાત્પર્યનો વિષય બને છે. આ આશયથી પ્રશ્લેષઃ કિમ્?...આ પ્રશ્ન છે. તેના જવાબમાં આ ઝહ્યતે ઓહ્યતે...ઈત્યાદિ ગ્રન્થ છે. આશય એ છે કે પ્રશ્લેષ વિના સામાન્યથી ઝહ ધાતુના સ્વરમાત્રને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ -હસ્વ આદેશનું વિધાન માનીએ તો સમોહ્યતે અહીં પાગ ઝહ ધાતુના ઓ ને સમ્+ઓહ્યતે આ અવસ્થામાં -હસ્વ ડ આદેશ કરવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે. અર્થ - થોડો અથવા અધિક તર્ક કરે છે. ॥૧૦૬॥

આશિષીણઃ ૪૩૧૧૦૭૥

ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઇન્ ધાતુના ઈં ને; તેની પરમાં યાદિ કિત્ અથવા કિત્ આશિષ્ વિભક્તિનો પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ ઇ આદેશ થાય છે. ઉદ્+ઇન્ [ઇ] ધાતુને આશિષ્નો ક્યાત્ પ્રત્યય. 'દીર્ઘશ્ચિવ ૦ ૪-૩-૧૦૮' થી ઇ ને દીર્ઘ ઈં આદેશ. આ સૂત્રથી ઈં ને -હસ્વ ઇ આદેશ થવાથી ઉદિયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ઉદય પામે. ઈં ઇન્ ઇતિ પ્રશ્નેષઃ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી પાણ પૂર્વ સૂત્રમાં જાણાવ્યા મુજબ પ્રશ્નેષના કારણે ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ઇન્ ધાતુના ઈં ને જ [સ્વર સામાન્યને નહિ]; તેની પરમાં યાદિ કિત્ કે કિત્ આશિષ્નો પ્રત્યય હોય તો -હસ્વ ઇ આદેશ થાય છે. તેથી આ ઈંયાત્ ઈંયાત્; સમ્+ઈયાત્ સમેયાત્ અહીં ઇન્ ધાતુના ઈ ને આ સૂત્રથી -હસ્વ ઇ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તે આવે. ૥૧૧૦૭૥

દીર્ઘશ્ચિવ - યઙ્ - યક્ - ક્યેષુ ચ ૪૩૧૧૦૮૥

ચ્ચિ [૦]; યઙ્ [ય]; યક્ [ય]; ક્ય [ક્ય; ક્યન્; અને ક્યઙ્] પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા યાદિ કિત્ કે કિત્ આશિષ્ વિભક્તિનો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સ્વરને દીર્ઘ સ્વરાદેશ થાય છે. અશુચિં શુચિં કરોતિ આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત

શુચિ નામને ‘કૃ-શ્વસ્તિભ્યાં ૭-૨-૧૨૬’ થી ચ્વિ [૦] પ્રત્યય. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી દ્વિતીયાનો લોપ. શુચિ+કરોતિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી શુચિ નામના અન્ત્ય ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શુચીકરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અપવિત્રને પવિત્ર કરે છે.

યઙ્ :- સ્તુ ધાતુને ‘વ્યઙ્જનાદે ૩-૪-૯’ થી યઙ્ પ્રત્યય. સ્તુ ધાતુને ‘સન્-યઙ્જ ૪-૧-૩’ થી દ્વિત્વ. ‘અઘોષે ૪-૧-૪૫’ થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. ‘આ-ગુણાં ૪-૩-૪૮’ થી અભ્યાસમાં ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. ‘નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫’ થી સ્તુ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ‘તવર્ગ ૧-૩-૬૦’ થી ત્ ને દ આદેશ. આ સૂત્રથી સ્તુ ધાતુના ડ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ. તોષ્ટ્ય ધાતુને તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તોષ્ટ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર સ્તવના કરે છે. યક્ :- મન્તુ [૧૧૧૬] ધાતુને તિવ્ પ્રત્યય. તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ધાતોઃ કણ્ઙવાદે યક્ ૩-૪-૮’ થી યક્ [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મન્તુ ધાતુના ડ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ થવાથી મન્તૂયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે અપરાધ કરે છે.

ક્ય :- દધિ ઇચ્છતિ; અભૃશો ભૃશોભવતિ -અને અલોહિતો લોહિતો ભવતિ આ અર્થમાં દધિ નામને ‘અમાઘ્યં ૩-૪-૨૩’ થી ક્યન્ [ય] પ્રત્યય; ભૃશ નામને ‘ચ્વ્યર્થે ભૃશાં ૩-૪-૨૯’ થી ક્યઙ્ [ય] પ્રત્યય; અને લોહિત નામને ‘ડાઙ્-લોહિં ૩-૪-૩૦’ થી ક્યઙ્ષ [ય] પ્રત્યય. ‘એકાર્થ્યે ૩-૨-૮’ થી સ્પ્રાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી દધિ નામના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ તેમ જ ભૃશ અને લોહિત નામના અન્ત્ય ઙ ને દીર્ઘ ઙ આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી દધીયતિ ભૃશાયતે અને લોહિતાયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- દહીંને ઈચ્છે છે. અલ્પ ધાગું થાય છે. અરક્ત રક્ત [લાલ] થાય છે. સ્તુ ધાતુને ભાવમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦’ થી ક્ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી

સ્તુ ધાતુના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્તૂયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્તવાય છે.

યાદિ કિત્ ડિત્ આશિષ્:- ઇ ધાતુને આશિષ્ નો ક્યાત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી ઈયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે જાય. ॥૧૦૮॥

ઋતોરી: ૪૧૩૧૦૯૧॥

ચ્વિ યઙ્ યક્ અને ક્ય [ક્યન્ ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ] પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઋ ને રી આદેશ થાય છે. અપિતા પિતા સ્યાત્ આ અર્થમાં પિતૃનામને 'કૃષ્વસ્તિ૦ ૭-૨-૧૨૬' થી ચ્વિ [૦] પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પિતૃનામના ઋ ને રી આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પિત્રીસ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિતાથી ભિન્ન પિતા થાય.

કૃ ધાતુને 'વ્યજ્જનાદે૦ ૩-૪-૯' થી યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃના ઋ ને રી આદેશ. 'સન્યઙ્ ૪-૧-૩' થી ક્રી ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જન૦ ૪-૧-૪૪' થી દ્વિત્વના પૂર્વભાગના ર નો લોપ. 'કઙ્ચ ૪-૧-૪૬' થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. 'આગુણા૦ ૪-૧-૪૮' થી અભ્યાસમાં ઈ ને ગુણ એ આદેશ. ચેક્રી ધાતુને તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચેક્રીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર કરે છે.

માતેવાચરતિ અને પિતેવાચરતિ આ અર્થમાં માતૃ અને પિતૃ

નામને 'ક્યઙ્ ૩-૪-૨૬' થી ક્યઙ્ [ય] પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી માતૃ અને પિતૃ નામના અન્ત્ય ક્ર ને રી આદેશ. માત્રીય અને પિત્રીય ધાતુને તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી માત્રીયતે અને પિત્રીયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- માતાની જોમ આયરે છે. પિતાની જોમ આયરે છે.

ક્રત્વ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ચ્વિ યઙ્ યક્ અને ક્ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્ર ને જ રી આદેશ થાય છે. તેથી કૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દીર્ઘ ક્ર ને રી આદેશ ન થવાથી 'કૃતાં ૪-૪-૧૧૬' થી ક્ર ને ઙ્ આદેશ. 'ભ્વાદેર્નામિ ૨-૧-૬૩' થી ઙ્ ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી [ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કીર્ ને દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય થવાથી] ચેકીર્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વારંવાર વિખેરે છે. ॥૧૦૧॥

રિઃ શ-ક્યાડ્ડ શીર્યે ૪ા૩ા૧૧૦ા

શ ક્ય અને ય થી શઙ્ થતો [યાદિ] આશિષ્ સમ્બન્ધી પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઋકારાન્ત ધાતુના ક્ર ને રિ આદેશ થાય છે. વિ+આ+પૃ [૧૪૬૫] ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે 'તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી શ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પૃ ધાતુના ક્ર ને રિ આદેશ. વિ+આ+પ્રિ+અ+તે આ-અવસ્થામાં 'ધાતોરિ ૨-૧-૫૦' થી પ્રિ ના ઙ ને ઙ્ આદેશ

થવાથી વ્યાપ્રિયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તદ્દીન થાય છે. કૃ
 ધાતુને ભાવમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. 'ક્યઃ ણિતિ ૩-૪-૭૦' થી
 તે પ્રત્યયની પૂર્વે ક્ય [ય] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃ ધાતુના ઋ ને રિ
 આદેશ થવાથી ક્રિયતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરાય છે. હ
 ધાતુને આશિષ્ નો ક્યાત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હ ના ઋ ને રિ આદેશ
 થવાથી હિયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હરાણ કરે. હિયાત્
 વગેરે સ્થાને રિ ના ઙ ને 'દીર્ઘશ્ચિવં ૪-૩-૧૦૮' થી દીર્ઘ આદેશ
 થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રથી રિ નું વિધાન કર્યું ન હોત. ॥૧૧૦॥

ईश्च्चाववर्णस्या ऽ नव्ययस्य ४।३।१११॥

ચ્ચિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા; અવ્યયને
 છોડીને અન્ય નામના અ વાગુને [અ, આ ને] ઈ આદેશ થાય છે.
 અશુક્લઃ શુક્લઃ સ્યાત્ અને અમાલા માલા સ્યાત્ આ અર્થમાં શુક્લ
 અને માલા નામને 'કૃ-શ્વસ્તિ ૭-૨-૧૨૬' થી ચ્ચિ પ્રત્યય.
 'એકાઠ્યે ૩-૨-૮' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ચ્ચિ પ્રત્યયની
 પૂર્વેના અ ને અને આ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી
 શુક્લીસ્યાત્ અને માલીસ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -
 અશુક્લ શુક્લ થાય. જે માળા નથી તે માળા થાય. અનવ્યયસ્યેતિ
 કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવ્યયથી ભિન્ન જ
 નામના અન્ય અ વાગુને; તેની પરમાં ચ્ચિ પ્રત્યય હોય તો ઈ આદેશ
 થાય છે. તેથી અદિવા દિવાભૂતા આ અર્થમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ

દિવા અવ્યયને ચ્વિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દિવાભૂતા રાત્રિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાત, દિવસ જોવી થઈ, અહીં અવ્યયના અન્ત્ય આ ને આ સૂત્રથી ઈ આદેશ થતો નથી. ॥૧૧૧॥

ક્યનિ ઠાઝા૧૧૨॥

ક્યન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અવાગ્નિ નામના અન્ત્ય અ વાગ્નિ ઈ આદેશ થાય છે. પુત્રમિચ્છતિ અને માલામિચ્છતિ આ અર્થમાં 'અમાવ્યયાઽ ૩-૪-૨૩' થી પુત્ર અને માલા નામને ક્યન્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી દ્વિતીયાનો લોપ. આ સૂત્રથી પુત્ર નામના અન્ત્ય અ ને તેમ જ માલા નામના અન્ત્ય આ ને આ સૂત્રથી ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુત્રીયતિ અને માલીયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- પુત્રને ઈચ્છે છે. માળાને ઈચ્છે છે. ॥૧૧૨॥

ક્ષુત્ - તૃઙ્ - ગર્હ્યે ડ ણનાયોદન્ય - ધનાયમ્ ૪૩૧૧૩૧

ક્ષુધા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે અણન નામના અન્ત્ય અ ને;
તૃષા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે ઉદક નામને અને ગર્દ્યા અર્થ
ગમ્યમાન હોય ત્યારે ધન નામના અન્ત્ય અ ને; તેની પરમાં ક્યન્
પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે આ આદેશનું; ઉદન્ આદેશનું અને આ
આદેશનું નિપાતન કરાય છે. ક્ષુધા અણનમિચ્છતિ; તૃષા
ઉદકમિચ્છતિ અને ગર્દ્યા ધનમિચ્છતિ આ અર્થમાં અણન ઉદક
અને ધન નામને ‘અમાવ્યયા૦ ૩-૪-૨૩’ થી ક્યન્ પ્રત્યય.
‘ઐકાર્યે ૩-૨-૮’ થી અમ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી અણન અને ધન
નામના અન્ત્ય અ ને આ આદેશ. ઉદક નામને ઉદન્ આદેશ.
અણનાય ઉદન્ય અને ધનાય ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય...વગેરે
કાર્ય થવાથી અણનાયતિ ઉદન્યતિ અને ધનાયતિ આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થક્રમશઃ :- ભૂખથી ભોજનને ઈચ્છે છે. તૃષાથી પાણીને ઈચ્છે
છે. આસક્તિથી ધનને ઈચ્છે છે.

ક્ષુદાદાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
ક્ષુધા-તૃષા અને ગર્દ્યા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ; અણન
નામના અન્ત્ય અ ને; ઉદક નામને અને ધન નામના અન્ત્ય અ ને
અનુક્રમે આ ઉદન્ અને આ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. તેથી ક્ષુધા
તૃષા અને ગર્દ્યા અર્થ ગમ્યમાન ન હોય ત્યારે અણનમિચ્છતિ
ઉદકમિચ્છતિ અને ધનમિચ્છતિ આ અર્થમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
અણન ઉદક અને ધન નામને ક્યન્ પ્રત્યય. અમ્ નો લોપ. ‘ક્યનિ
૪-૩-૧૧૨’ થી ક્યન્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય અ ને ઈ આદેશ વગેરે
કાર્ય થવાથી અણનીયતિ ઉદકીયતિ અને ધનીયતિ ધાતુમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ :- આપવા માટે ભોજન ઈચ્છે છે.

આપવા માટે પાણી ઈચ્છે છે. આપવા માટે ધન ઈચ્છે છે. ॥૧૧૩॥

વૃષાઽશ્વાન મૈથુને સ્સોઽન્તઃ ૪।૩।૧૧૪॥

મૈથુન અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે વૃષ અને અશ્વ નામના અન્તે; તેની પરમાં ક્યન્ પ્રત્યય હોય તો સ્ નો [સ નો] આગમ થાય છે. બે સં કારનો [સ્ નો] પાઠ; આ સૂત્રથી વિહિત એ સ્ ને 'નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫' થી ષ્ આદેશ ન થાય - એ માટે છે. તેથી 'અસ્ ચ લૌત્યે ૪-૩-૧૧૫' થી વિહિત સ્ આગમના સ્ ને ષ્ આદેશ ન થવાથી દધિસ્યતિ...વગેરે પ્રયોગ થાય છે. વૃષમિચ્છતિ ગૌઃ અને અશ્વમિચ્છતિ વડવા આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત વૃષ અને અશ્વ નામને 'અમાવ્યયાં ૩-૪-૨૩' થી ક્યન્ [ય] પ્રત્યય. અમ્ નો 'એકાઠ્યે ૩-૨-૮' થી લોપ. આ સૂત્રથી વૃષ અને અશ્વ નામના અન્તે સ્ નો આગમ. વૃષસ્ય અને અશ્વસ્ય ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃષસ્યતિ ગૌઃ અને અશ્વસ્યતિ વડવા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- ગાય બળદને ઈચ્છે છે. ઘોડી ઘોડાને ઈચ્છે છે. મૈથુન ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ મૈથુન અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ વૃષ અને અશ્વ નામના અન્તે; તેની પરમાં ક્યન્ પ્રત્યય હોય તો સ્ [સ્] નો આગમ થાય છે. તેથી વૃષમિચ્છતિ બ્રાહ્મણી અને અશ્વમિચ્છતિ બ્રાહ્મણી આ અર્થમાં વૃષ અને અશ્વ નામને ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી તેમ જ 'ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨' થી ક્યન્ પ્રત્યયની પૂર્વેના

અન્ટ્ય અ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વૃષીયતિ બ્રાહ્મણી અને અશ્વીયતિ બ્રાહ્મણી આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૈથુન અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી વૃષ અને અશ્વ નામના અન્તે સ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ:- બ્રાહ્મણી બળદને ઈચ્છે છે. બ્રાહ્મણી ઘોડાને ઈચ્છે છે. ॥૧૧૪॥

અસ્ ચ લૌલ્યે ઠાઠા૧૧૫॥

ભોગેચ્છાના અતિરેકને લૌલ્ય કહેવાય છે. લૌલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો; નામના અન્તે; તેની પરમાં ક્યન્ પ્રત્યય હોય તો સ્ [સ્] નો અને અસ્ નો આગમ થાય છે. દધિ ભક્ષિતુમિચ્છતિ આ અર્થમાં દધિ નામને ‘અમાલ્ય ૦ ૩-૪-૨૩’ થી ક્યન્ પ્રત્યય. ‘ઐકાર્ય ૩-૨-૮’ થી દ્વિતીયાનો લોપ. આ સૂત્રથી દધિ નામના અન્તે સ્ નો [સ્ નો] આગમ. દધિસ્ય ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દધિસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી દધિ નામના અન્તે અસ્ નો આગમ. દધ્યસ્ય ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દધ્યસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હહીં ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા કરે છે. લૌલ્ય ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી લૌલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્યન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વેના નામના અન્તે સ્ અને અસ્ નો આગમ થાય છે. તેથી ક્ષીરં દાતુમિચ્છતિ આ અર્થમાં ક્ષીર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને ‘ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨’ થી ક્ષીર નામના

અ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીરીયતિ દાતુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં લૌલ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ક્ષીર નામના અન્તે સ્સ્ અને અસ્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - આપવા માટે દુધને ઈચ્છે છે.॥૧૧૫॥

કર્ણ ચ સિન્ધુરાજં ચ.....યુદ્ધમાં દુર્લભ એવા કાર્ગ [કર્નાટકનો રાજા] અને સિન્ધરાજ [સિન્ધ દેશનો રાજા] ને જીતીને શ્રી ભીમરાજાએ પ્રકારાન્તરથી મહાભારત કર્યું. પૂર્વે પાંડવોને કાર્ગ અને સિન્ધરાજ જયદ્રથે જીત્યા હતા; જ્યારે હાલમાં આ ભીમરાજાએ બંનેને જીતીને મહાભારત અન્યથા કર્યું છે.

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासन
लघुवृत्तिविवरणे चतुर्थेऽध्याये तृतीयः पादः।

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम्।

व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता॥

અથ પ્રારમ્ભ્યતે ચતુર્થે ડ ધ્યાયે ચતુર્થઃ પાદઃ ।

અસ્તિ - બ્રુવોર્મ્ - વચાવશિતિ ઠાઠાશ્ન।

અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં [તાદૃશ પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે]
અસ્ [૧૧૦૨] ધાતુને ભૂ અને બ્રૂ ધાતુને વચ્ આદેશ થાય છે. 'ય
એચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮' થી સ્વરાન્ત ધાતુથી વિહિત ય પ્રત્યયના
વિષયમાં અસ્ ધાતુને ભૂ આદેશ આ સૂત્રથી થયા બાદ ય પ્રત્યય.
'નામિનો ૪-૩-૧' થી ભૂ ના ડ ને ગુગ ઓ આદેશ. 'ઘ્યક્ષ્યે
૧-૨-૨૫' થી ઓ ને અવ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ભવ્યમ્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થવું જોઈએ. બ્રૂ ધાતુને અઘતનીનો દિ
[ત્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી બ્રૂ ધાતુને વચ્ આદેશ. 'શાસ્ત્યસૂ ૦
૪-૩-૬૦' થી 'દિ પ્રત્યયની પૂર્વે અઙ્ [અ] પ્રત્યય. 'શ્વયત્ય ૦
૪-૩-૧૦૩' થી વચ્ ને વોચ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવોચત્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે બોલ્યો. અશિતીતિ કિમ્ ? = આ
સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ અશિત્ જ પ્રત્યયના વિષયમાં અસ્
ધાતુને ભૂ આદેશ અને બ્રૂ ધાતુને વચ્ આદેશ થાય છે. તેથી અસ્
ધાતુને સપ્તમીનો [શિત્] યાત્ પ્રત્યય. અસ્ ધાતુના અ નો
'જ્ઞાસ્ત્યો ૦ ૪-૨-૮૦' થી લોપ થવાથી સ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય
છે. બ્રૂ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય થવાથી બ્રૂતે આવો પ્રયોગ થાય
છે. અહીં શિત્ પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અસ્ ધાતુને ભૂ આદેશ અને
બ્રૂ ધાતુને વચ્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - હોય. તે
કહે છે. યદ્યપિ ભૂ અને વચ્ ધાતુ પૃથગ્ હોવાથી ભવ્યમ્ અને
અવોચત્ ઈત્યાદિ પ્રયોગો આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ અસ્
અને બ્રૂ ધાતુને ભૂ અને વચ્ આદેશનું વિધાન કર્યા વિના પાણ થઈ

શકે છે; પરન્તુ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં અસ્ અને બ્રૂ ધાતુનું સ્વરૂપ ન પ્રયોજ્ય - અર્થાત્ તેના રૂપાન્તરનો પ્રયોગ ન થાય- એ માટે આ સૂત્રથી ભૂ અને વચ્ચે આદેશનું વિધાન છે. ચકાસામાસ ઈત્યાદિ સ્થળે અસ્ ધાતુના અનુપ્રયોગનું વિધાન હોવાથી ત્યાં અશિત્ પ્રત્યયનો વિષય હોવા છતાં આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુને ભૂ આદેશ થતો નથી...ઈત્યાદિ યાદ રાખવું. ॥૧॥

અઘઞ્ક્યબલચ્ચજેર્વી ૪૧૪૧૨॥

ઘજ્ [અ], ક્યપ્ [ય]; અલ્ [અ] અને અચ્ [અ] પ્રત્યયને છોડીને અન્ય અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં અજ્ ધાતુને વીં [વી] આદેશ થાય છે. 'ય ઇચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮'થી ય પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે પ્ર + અજ્ ધાતુના અજ્ ને આ સૂત્રથી વીં આદેશ બાદ ય પ્રત્યય. વીં ના ઈં ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ એ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જવું જોઈએ. અઘઞ્ક્યબલચીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘજ્ ક્યપ્ અલ્ અને અચ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં અજ્ ધાતુને વીં આદેશ થાય છે. તેથી સમ્ + અજ્ ધાતુને 'ભાવાકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. 'ઙિણિ ૪-૩-૫૦'થી અજ્ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સમાજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - લોકોનો સમુદાય. સમ્ + અજ્ ધાતુને 'સમજ ૫-૩-૮૮'થી ક્યપ્ [ય] પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮'થી સમજ્ય નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમજ્યા

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સભા. ઉદ્ + અજ્ ધાતુને 'સમુદોઽજઃ૦ ૫-૩-૩૦'થી અલ્ [અ] પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉદજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પશુઓનો સમુદાય. અજ્ ધાતુને 'અચ્ ૫-૧-૪૮'થી અચ્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અજઃ પશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પશુ. અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઘજ્ ક્યપ્ અલ્ અને અચ્ પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી અજ્ ધાતુને વીં [વી] આદેશ થતો નથી. અહીં વીં આ પ્રમાણે અનુસ્વારેત્ આદેશનું વિધાન હોવાથી યથાપ્રાપ્ત તેની પરમાં ઇદ્ નહિ થાય. ॥૨૧॥

ત્રને વા ૪૧૪૩૧॥

તૃ અને અન પ્રત્યયના વિષયમાં અજ્ ધાતુને વીં [વી] આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પ્ર+અજ્ ધાતુને 'ળક-તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી તૃ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અજ્ ધાતુને વી આદેશ. વી ના ઈં ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવેત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અજ્ ધાતુને વીં આદેશ ન થાય ત્યારે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨' થી તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાજિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જનાર. પ્ર + અજ્ ધાતુને 'કરણાધારે ૫-૩-૧૨૮'થી અનદ્ [અન] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અજ્ ધાતુને વી આદેશ. વી ધાતુના ઈં ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ એ આદેશ. 'દૈતો ૧-૨-૨૩'થી એ ને અચ્ આદેશ. અનદ્ પ્રત્યયના ન્ ને 'સ્વરાત્ ૨-૩-૮૫'થી ણ્ આદેશ

વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રવચન: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અજ્ઞાતાને વી આદેશ ન થાય ત્યારે પ્રાજન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દંડ. ॥૩॥

ચક્ષો વાચિ ક્ષાંગ્-ખ્યાંગ્ ૪૧૪૧૪૧

અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં બોલવું - આ અર્થવાળા ચક્ષુ ધાતુને ક્ષાંગ્ [ક્ષા] અને ખ્યાંગ્ [ખ્યા] આદેશ થાય છે. આ + ચક્ષુ ધાતુને ભવિષ્યન્તી ના વિષયમાં આ સૂત્રથી ક્ષાંગ્ અને ખ્યાંગ્ આદેશ. તે બંને ગિત્ હોવાથી 'ઈગિત: ૩-૩-૮૫'થી આત્મનેપદનો સ્યતે પ્રત્યય; અને 'શેષાત્ ૩-૩-૧૦૦'થી પરસ્મૈપદનો સ્યતિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આક્ષાસ્યતે આક્ષાસ્યતિ અને આખ્યાસ્યતે આખ્યાસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બોલે છે. 'ય ઇચ્ચાત: ૫-૧-૨૮'થી વિહિત અશિત્ ય પ્રત્યયના વિષયમાં આ + ચક્ષુ ધાતુના ચક્ષુ ને આ સૂત્રથી ક્ષાંગ્ અને ખ્યાંગ્ આદેશ થવાથી ય પ્રત્યય અને તેના યોગમાં ક્ષા અને ખ્યા ધાતુના આ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આક્ષેયમ્ અને આખ્યેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કહેવું જોઈએ.

વાચીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર ૪૧૪૧૪૧ મુજબ બોલવું - આ ૪૧ અર્થવાળા ચક્ષુ ધાતુને; અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં ક્ષાંગ્ અને ખ્યાંગ્ આદેશ થાય છે. તેથી વિ + ચક્ષુ ધાતુને; તે બોલવું - આ અર્થવાળો ન હોવાથી [બોધાર્થક હોવાથી] 'નન્દ્યાદિં

૫-૧-૫૨'થી વિહિત અન પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી ક્ષાંગ્ અને ણ્યાંગ્ આદેશ થતો નથી. જેથી વિચક્ષણ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાણકાર. ॥૪૧॥

નવા પરીક્ષાયામ્ ૪૧૪૫૫

બોલવું - આ અર્થવાળા ચક્ષ્ ધાતુને પરીક્ષાના વિષયમાં વિકલ્પથી ક્ષાંગ્ અને ણ્યાંગ્ આદેશ થાય છે. આ + ચક્ષ્ ધાતુના ચક્ષ્ ને પરીક્ષાના ણવ્ પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી ક્ષાંગ્ અને ણ્યાંગ્ આદેશ. આ + ક્ષા + ણવ્ અને આ + ણ્યા + ણવ્ આ અવસ્થામાં 'આતો ણવ્ ઔ: ૪-૨-૧૨૦'થી ણવ્ ને ઔ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી ક્ષા અને ણ્યા ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યા ૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્જનનો લોપ. '-હસ્વ: ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'દ્વિતીય ૦ ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ણ્ ને ક્ આદેશ. 'કઙ્ઙચઙ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી આચક્ષૌ અને આચક્ષ્યૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં ચક્ષ્ ધાતુને ક્ષાંગ્ અને ણ્યાંગ્ આદેશ ન થાય ત્યારે આ + ચક્ષ્ ધાતુને પરીક્ષાનો એ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આચક્ષે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે કહ્યું. ॥૫૫॥

ભૂજો ભર્જ ૪૧૪૬।।

ભ્રસ્જ્ ધાતુને અણિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં વિકલ્પથી ભર્જ્ આદેશ થાય છે. ભ્રસ્જ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ભ્રસ્જ્ ધાતુને ભર્જ્ આદેશ. 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭'થી ભર્જ્ ધાતુના જ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને ઢ્ આદેશ થવાથી ભ્રષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ભ્રસ્જ્ ધાતુને ભર્જ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ભ્રસ્જ્ + તા આ અવસ્થામાં 'સંયોગં ૨-૧-૮૮'થી સ્ નો લોપ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભ્રષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભુંજશે. ॥૬૧॥

પ્રાદ્ દાગસૃત્ત આરમ્ભે ક્તે ૪૧૪૭।।

ક્ત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા આરંભકાલીન દાનાર્થક દા ધાતુને વિકલ્પથી ક્ત્ આદેશ થાય છે. પ્ર + દા ધાતુને 'આરમ્ભે ૫-૧-૧૦'થી ક્ત [ત] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દા ધાતુને ક્ત્ આદેશ. 'ધૃટો ધૃટિં ૧-૩-૪૮'થી ક્ત્ ના અન્ત્ય ત્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દા ધાતુને ક્ત્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'દત્ ૪-૪-૧૦'થી દા ધાતુને દત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રદત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દાન આપવાની શરૂઆત કરી. પ્રાદિત્

કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા પ્ર ઉપસર્ગથી જ પરમાં રહેલા આરંભકાલીન દાનાર્થક દા ધાતુને વિકલ્પથી ત્ આદેશ થાય છે. તેથી પરિ + દા + ત આ અવસ્થામાં પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દા ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પે ત્ આદેશ થતો નથી. જેથી ‘સ્વરાદુઃ ૪-૪-૯’થી દા ધાતુને નિત્ય ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરીત્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘દસ્તિ ૩-૨-૮૮’થી પરિ ઉપસર્ગના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ થાય છે. ‘ધુટો ધુટિઃ ૧-૩-૪૮’ ના વિકલ્પપક્ષમાં પ્રત્તઃ...ઈત્યાદિ પાણ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આપવાની શરૂઆત કરી. ॥૭૭॥

નિ-વિ-સ્વન્વવાત્ ૪૧૪૮॥

નિ વિ સુ અનુ અને અવ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દા ધાતુને; તેની પરમાં ક્ત પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી ત્ આદેશ થાય છે. નિ + દા; વિ + દા; સુ + દા; અનુ + દા અને અવ + દા ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪’થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દા ધાતુને ત્ આદેશ. ‘ધુટો ધુટિઃ ૧-૩-૪૮’થી ત્ ના અન્ત્ય ત્ નો લોપ. ‘દસ્તિ ૩-૨-૮૮’થી નિ અને વિ ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ. તેમજ સુ અને અનુ ના અન્ત્ય ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નીત્તમ્ વીત્તમ્ સૂત્તમ્ અનૂત્તમ્ અને અવત્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દા ધાતુને ત્ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘દત્

૪-૪-૧૦'થી દા ધાતુને દત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નિદત્તમ્
વિદત્તમ્ સુદત્તમ્ અનુદત્તમ્ અને અવદત્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - [બધાનો] - આખું. ॥૮॥

સ્વરાદુપસર્ગાદ દસ્તિ કિત્યધઃ ૪૧૪૧૧॥

સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા; ધા ધાતુથી ભિન્ન એવા દા
સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં ત્ થી શરૂ થતો [તાદિ] કિત્ પ્રત્યય
હોય તો નિત્ય ત્ આદેશ થાય છે. પ્ર + દા ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્
૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દા ધાતુને ત્ આદેશ. 'ધુટો
ધુટિં ૧-૩-૪૮'થી ત્ ના અન્ત્ય ત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
પ્રત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આખું. પરિ + દા ધાતુને
'ઙિવત્ત્ત્રિમકું ૫-૩-૮૪'થી ત્રિમક્ [ત્રિમ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
દા ધાતુને ત્ આદેશ. 'ધુટો ધુટિં ૧-૩-૪૮'થી ત્ ના અન્ત્ય ત્
નો લોપ. 'દસ્તિ ૩-૨-૮૮'થી પરિ ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશાદિ કાર્ય
થવાથી પરીત્ત્રિમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બધું આપવા વડે
બનાવેલું.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી જ [નામ માત્રથી નહિ] પરમાં રહેલા ધા
ધાતુથી ભિન્ન દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ-કિત્ પ્રત્યય
હોય તો ત્ આદેશ થાય છે. તેથી દધિ દત્તમ્ અહીં ઉપર જાણાવ્યા
મુજબ દા ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. 'દત્ ૪-૪-૧૦'થી દા ધાતુને દત્

આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. અહીં ઉપસર્ગ પૂર્વક દા ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી દા ધાતુને ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - દહીં આપ્યું.

સ્વરાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાન્ત જ [વ્યઙ્ગનાન્ત નહિ] ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા; ધા ધાતુથી ભિન્ન દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ-કિત્ પ્રત્યય હોય તો ત્ આદેશ થાય છે. તેથી નિર્ + દા ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિર્દત્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્યઙ્ગનાન્ત ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા દા ધાતુને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આપ્યું.

દ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા; ધા ધાતુથી ભિન્ન એવા દા સંજ્ઞાવાળા જ ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યય હોય તો ત્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર + દા [૧૦૭૦ દાંવ્ક્ લવને] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રદાતા વ્રીહયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દા ધાતુ દા સંજ્ઞક ન હોવાથી [જુઓ સૂ.ન.૩-૩-૫] આ સૂત્રથી તેને ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કાપેલા વ્રીહિ.

તીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ધા ધાતુથી ભિન્ન દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ જ કિત્ પ્રત્યય હોય તો ત્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર + દા ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનઞઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રદાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ક્ત્વા ના સ્થાને થયેલો યપ્ આદેશ કિત્ હોવા છતાં તાદિ ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા દા ધાતુને આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - આપીને.

અધ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા ધા ધાતુથી ભિન્ન જ દા સંજ્ઞાવાળા

ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યય હોય તો ત્ આદેશ થાય છે. તેથી નિ + ધા[૨૮] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધા ધાતુને ત્ આદેશ ન થવાથી 'ઈર્વ્યજ્જને૦ ૪-૩-૮૭'થી ધા ધાતુના આ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિધીતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પીધું. ॥૧૧॥

દત્ ૪૧૪૧૦૧

ધા ધાતુને છોડીને અન્ય દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યય હોય તો દત્ આદેશ થાય છે. દા ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય અને 'સ્ત્રિયાઙ્ક્તિઃ ૫-૩-૮૧'થી ક્તિ [તિ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દા ધાતુને દત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દત્તઃ અને દત્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આપ્યો. આપવું તે. અથ્ ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધા ધાતુથી ભિન્ન જ દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુને; તેની પરમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યય હોય તો દત્ આદેશ થાય છે. તેથી ધા[૨૮] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધા ધાતુને દત્ આદેશ ન થવાથી ધા ધાતુના આ ને 'ઈર્વ્યજ્જને૦ ૪-૩-૮૭'થી ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધીતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પીધું. ॥૧૦૧॥

દો-સો-મા-સ્થ-ઙ્ઃ ૪૧૪૧૧૧॥

તાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દો સો મા અને સ્થા ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ઙ્ આદેશ થાય છે. નિર્ + દો [૧૧૪૮] ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. સો [૧૧૫૦] ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. મા ધાતુને 'સ્ત્રિયાઙ્ક્તિઃ ૫-૩-૮૧'થી ક્તિ પ્રત્યય. સ્થા ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્તવતુ [તવત્] પ્રત્યય. 'આત્ ૪-૨-૧'થી દો અને સો ધાતુના ઓ ને આ આદેશ. આ સૂત્રથી ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી નિર્દિતઃ સિત્વા મિતિઃ અને સ્થિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તોડ્યું. નાશ કરીને. માપવું તે - તિથિ. ઉભો રહ્યો. સૂત્રમાં મા સામાન્યનું ગ્રહણ હોવાથી; 'ગા-મા-દાગ્રહણેષ્વવિશેષઃ' અર્થાદ્ ગા મા અને દા ના ગ્રહણમાં ત્રિવ સામાન્ય ગા મા અને દા સ્વરૂપવાળા ધાતુનું ગ્રહણ થાય છે. - આ ન્યાયના બળે મા સામાન્યનું [૬૦૩; ૧૦૭૩ અને ૧૧૩૭] ગ્રહણ છે. ॥૧૧૧॥

છા-શો વર્ગ ૪૧૪૧૨૧।

તાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા છો અને શો [૧૧૪૭] ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને વિકલ્પથી ઙ આદેશ થાય છે. અવ + છો અને નિ + શો ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧'થી ધાતુના ઓ ને આ આદેશ. આ ને આ સૂત્રથી ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અવચ્છિતઃ અને નિશિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ ને ઙ આદેશ ન થાય ત્યારે અવચ્છાતઃ અને નિશાતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કાપ્યું. તીક્ષ્ણ કૃયું. ॥૧૨॥

શો વ્રતે ૪૧૪૧૩૧।

વ્રતાર્થ ગમ્યમાન હોય તો શો ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને; તેની પરમાં ક્ત પ્રત્યય હોય તો નિત્ય ઙ આદેશ થાય છે. સમ્ + શો ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. 'આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧'થી ઓ ને આ આદેશ. આ સૂત્રથી આ ને ઙ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંશિતં વ્રતમ્ અને સંશિતઃ સાધુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કઠોર વ્રત. કઠોર વ્રતધારી સાધુ.

સૂત્રમાં તાદિ કિત્ પ્રત્યયનો અધિકાર હોવા છતાં વૃત્તિમાં ક્તે આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ; ક્ત ભિન્ન તાદિ-કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો

તેની પૂર્વેના જો ધાતુથી વ્રતાર્થ પ્રતીત થતો નથી - એ જાણાવે છે. ॥૧૩॥

હાકો હિઃ ક્ત્વિ ઠાઠા૧૪॥

તાદિ ક્ત્વા - આ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હા [૧૧૩૧] ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ થાય છે. હા ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા [ત્વા] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી હિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે; અર્થ - છોડીને. ક્ત્વીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તાદિ કિત્ પ્રત્યય સ્વરૂપ ક્ત્વા જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા હા ધાતુના અન્ત્ય આ ને ઙ આદેશ થાય છે. તેથી હા ધાતુને 'ક્ત-ક્ત્વતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આ ને ઙ આદેશ ન થવાથી 'ફર્વજ્જને ૦ ૪-૩-૮૭'થી આ ને ઙ આદેશ. 'સૂચત્યા ૦ ૪-૨-૭૦'થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છોડેલું. તીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તાદિ જ ક્ત્વા સ્વરૂપ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા હા ધાતુના આ ને ઙ આદેશ થાય છે. તેથી પ્ર + હા ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા પ્રત્યયને ય્પ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રહાય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તાદિ ક્ત્વા પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા

હા ધાતુના આ ને આ સૂત્રથી ડ આદેશ થતો નથી.
અર્થ - છોડીને. ॥૧૪॥

ધાગ: ૪૧૪૧૫॥

ધા ધાતુની પરમાં તાદિ - કિત્ પ્રત્યય હોય તો ધા ધાતુને હિ આદેશ થાય છે. વિ + ધા [૧૧૩૮] ધાતુને 'ક્ત-ક્ત્વતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. ધા ધાતુને આ સૂત્રથી હિ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી વિહિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ધા ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધા ધાતુને હિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - વિધાન કરેલ. ધારાગ કરીને. ॥૧૫॥

યપિ યાઽદો જગ્ધ્ ૪૧૪૧૬૧।

યપ્ અને તાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અદ્ ધાતુને જગ્ધ્ આદેશ થાય છે. અદ્ ધાતુને 'સ્ત્રિયાઙ્કિત્: ૫-૩-૯૧'થી તાદિ-કિત્ ક્તિ[તિ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને જગ્ધ્ આદેશ. 'અધશ્ચતુઃ ૨-૧-૭૯'થી ક્તિ પ્રત્યયના ત્ ને ધ્ આદેશ. 'ધુટો ધુટિઃ ૧-૩-૪૮'થી જગ્ધ્ ના ધ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જગ્ધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્ર + અદ્ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. 'અનઙ્ઃ ૩-૨-૧૫૪'થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને જગ્ધ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રજગ્ધ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખાવું તે. ખાઈને. ॥૧૬૧॥

ઘસ્લૃ સનઘતની-ઘજચલિ ૪૧૪૧૭૧।

અદ્ ધાતુને; તેની પરમાં સન્ અઘતની ઘજ્ અચ્ અને અલ્ પ્રત્યય હોય તો ઘસ્લૃ [ઘસ્] આદેશ થાય છે. અદ્ ધાતુને 'તુમર્હાઃ ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ. 'સન્-યઙ્શ્ચ ૪-૧-૩'થી ઘસ્ ને ક્તિવ. 'વ્યઙ્જનઃ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. 'દ્વિતીયઃ ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. ગ્ ને 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી જ્

આદેશ. અભ્યાસમાં અ ને 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી ડ આદેશ.
'સસ્તઃ સિ ૪-૩-૮૨'થી ઘસ્ ના સ્ ને ત્ આદેશ. જિઘત્સ ધાતુને
તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી જિઘત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - ખાવાની ઈચ્છા કરે છે.

અદ્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને
ઘસ્લ્ [ઘસ્] આદેશ. તે લૃદિત્ હોવાથી 'લૃદિદ્ ૦ ૩-૪-૬૪'થી
દિ ની પૂર્વે અઙ્ [અ] પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અઘસત્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાધું.

અદ્ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘઙ્ પ્રત્યય. આ
સૂત્રથી અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ. 'ઙ્ણિતિ ૪-૩-૫૦'થી ઘસ્ ના અ
ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઘાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - ખાવું તે. પ્રાપ્તિ આ અર્થમાં પ્ર+અદ્ ધાતુને 'અઙ્
૫-૧-૪૮'થી અઙ્ [અ] પ્રત્યય. તેમજ પ્રાદનમ્ આ અર્થમાં
'ભૂશ્ર્યદોડલ્ ૫-૩-૨૩'થી અલ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદ્
ધાતુને ઘસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રઘસઃ; પ્રઘસઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખાનાર. ખાવું તે. ॥૧૭॥

પરોક્ષાયાં નવા ૪૧૪૧૮॥

અદ્ ધાતુને; તેની પરમાં પરોક્ષાનો પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી
ઘસ્લ્ આદેશ થાય છે. અદ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી ઘસ્ ને દ્વિત્વાદિ

કાર્યથી નિષ્પત્તિ [જુઓ સૂ.નં.૪-૪-૧૭] જઘસ્ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં ઉપાન્ત્ય અ નો 'ગમ-હન૦ ૪-૨-૪૪'થી લોપ. 'અઘોષે૦ ૧-૩-૫૦'થી ઘ્ ને ક્ આદેશ. 'ઘસ્-વસઃ ૨-૩-૩૬'થી સ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી જક્ષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુને ઘસ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અદ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગન૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ગનનો લોપ. 'અસ્યાદે૦ ૪-૧-૬૮'થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આદુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાધું. ॥૧૮॥

વે વ્ય ૪૧૪૧૧૧

પરોક્ષાનો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા વે ધાતુને વિકલ્પથી વ્ય્ આદેશ થાય છે. વે[૧૧૨] ધાતુને પરોક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વે ધાતુને વ્ય્ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧' થી વ્ય્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો 'વ્યઙ્ગન૦ ૪-૧-૪૪' થી લોપ. 'યજાદિ૦ ૪-૧-૭૨' થી અભ્યાસમાં વ ને ણ આદેશ. ઉવ્ય્ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં 'યજાદિ૦ ૪-૧-૭૮'થી વ ને ણ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઋયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી વે ધાતુને વ્ય્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'આત્ સન્ધ્ય૦ ૪-૨-૧' થી વે ના એ ને આ આદેશ. વા ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૧' થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ

આદેશ. વવા+उस् आ अवस्थाभां 'इडेत् ४-३-९४' થી આ નો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી વવુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વીણું. વવુ: અહીં 'वेयः ४-१-७४' થી ચ્વૃત્ નો નિષેધ છે. ऊयु: અહીં ય્ ને 'न वयो य् ४-१-७३' થી ચ્વૃત્ નો નિષેધ છે. 'इन्ध्यसंयो ४-३-२१' થી उस् ને કિદવદ ભાવ વિહિત છે - એ યાદ રાખવું. ॥૧૧॥

ऋ: शृ-दृ -प्रः ४।४।२०॥

પરોક્ષા નો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શૃ દૃ અને પૃ ધાતુના અન્ત્ય કૃ ને -હસ્વ ઋ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. વિ + શૃ; વિ + દૃ અને નિ + પૃ ધાતુને પરોક્ષાનો અતુસ્ પ્રત્યય. તેને 'इन्ध्यसंयो ४-३-२१' થી કિદવદ ભાવ. આ સૂત્રથી ધાતુના અન્ત્ય કૃ ને -હસ્વ ઋ આદેશ. 'द्विधातुः ४-१-१' થી શૃ દૃ અને પૃ ધાતુને દ્વિત્વ. 'ऋतोऽत् ४-१-३८' થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિશશ્રતુ: વિદદ્રતુ: અને નિપપ્રતુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી કૃ ને ઋ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શૃ દૃ અને પૃ ધાતુને દ્વિત્વ. 'ह्रस्वः ४-१-३९' થી અભ્યાસમાં કૃ ને -હસ્વ ઋ આદેશ. તેને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અ આદેશ. 'स्कृच्छृ ४-३-८' થી કૃ ને ગુગ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિશશરતુ:; વિદદરતુ: અને નિપપરતુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તેઓ બે શીર્ણ થયા.

તે બેએ ફાડ્યું. તે બેએ પાલન પોષાણ કર્યું. ॥૨૦॥

હનો વધ આશિષ્યઞૌ ૪૧૪૧૨૧॥

આશિષ્ વિભક્તિના વિષયમાં હન્ ધાતુને; જિદ્ પ્રત્યયનો વિષય ન હોય ત્યારે વધ આદેશ થાય છે. હન્ ધાતુને આશિષ્ નો વ્યાત્ પ્રત્યય. ‘આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને વધ આદેશ. ‘અતઃ ૪-૩-૮૨’થી વધ ના અન્ત્ય અ નો લોપ થવાથી વધ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વધ કરે. અજાવિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આશિષ્ ના વિષયમાં હન્ ધાતુને; જિદ્ પ્રત્યયનો વિષય ન હોય ત્યારે જ વધ આદેશ થાય છે. તેથી હન્ ધાતુને ભાવમાં આશિષ્ નો સીષ્ટ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘સ્વર-ગ્રહ૦ ૩-૪-૬૯’ થી જિદ્ પ્રત્યય. જિદ્ ના વિષયમાં આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને વધ આદેશ ન થવાથી ‘જિ-ળવિ ઘન્ ૪-૩-૧૦૧’ થી હન્ ધાતુને ઘન્ આદેશ. ‘ઞિતિ ૪-૩-૫૦’થી ઘન્ ના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઘાનિષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘સ્વર-ગ્રહ૦ ૩-૪-૬૯’ ના વિકલ્પ પક્ષમાં જિદ્ નો વિષય ન હોય ત્યારે વધિષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વધ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થયા પછી પાણ સ્થાનિવદ્ભાવના કારણે વધ ધાતુ અનેકસ્વરી મનાય છે. તેથી વધ્ + સીષ્ટ આ અવસ્થામાં ‘સ્તાદિશિ૦ ૪-૪-૩૨’ થી સીષ્ટ પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્ થાય છે. અન્યથા ‘એકસ્વ૦ ૪-૪-૫૬’ થી તેનો નિષેધ થાત... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે.

અદ્યતન્યાં વા ત્વાત્મને ૪૧૪૧૨૧૧

અદ્યતની વિભક્તિના વિષયમાં હન્ ધાતુને વધ આદેશ થાય છે. પરંતુ આત્મનેપદના વિષયમાં એ વધ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. હન્ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી વધ આદેશ. 'સિજઘત૦ ૩-૪-૫૩' થી દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ ની પૂર્વે 'સ્તાઘણિ૦ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી વધ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'સઃ સિજ૦ ૪-૩-૬૫' થી દિ ની પૂર્વે ઈત્. 'ઈટ ઈતિ ૪-૩-૭૧' થી સિચ્ નો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી અવધીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માર્યું. આઙ્ + હન્ ધાતુને 'આઙો યમ૦ ૩-૩-૮૬' થી આત્મનેપદનો અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હન્ ધાતુને વધ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઇટ્. વધ ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫' થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦' થી ટ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી આવધિષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદના વિષયમાં વિકલ્પપક્ષમાં હન્ ધાતુને આ સૂત્રથી વધ આદેશ ન થાય ત્યારે આ + અ + હન્ + સ્ + ત્ આ અવસ્થામાં 'હનઃ સિચ્ ૪-૩-૩૮' થી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ. હન્ ધાતુના ન્ નો 'યમિ-રમિ૦ ૪-૨-૫૫' થી લોપ. 'ધુઙ્-હસ્વા૦ ૪-૩-૭૦' થી સિચ્ નો લોપ થવાથી આહત આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે માર ખાધો. ॥૨૨॥

इणिको गर्गः ४।४।२३॥

અદ્યતની ના વિષયમાં ઇણ્ અને ઇક્ ધાતુને ગા આદેશ થાય છે. ઇણ્[इ १०७५] ધાતુને તેમ જ અધિ + ઇક્ [इ १०७४] ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇણ્ અને ઇક્ ધાતુને ગા આદેશ. ‘સિજઘ્ ૩-૪-૫૩’ થી દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. ‘પિઘૈતિ ૪-૩-૬૬’ થી સિચ્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અગાત્ અને અધ્યગાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગયો. જાયું. ॥૨૩॥

णावज्ञाने गमुः ४।४।२४॥

જ્ઞાનાર્થને છોડીને અન્ય અર્થવાળા ઇણ્ અને ઇક્ ધાતુને; તેની પરમાં ણિ પ્રત્યય હોય તો ગમ્ [गम्] આદેશ થાય છે. ઇણ્ અને અધિ+ઇક્ ધાતુને ‘પ્રયોક્ત ૩-૪-૨૦’ થી ણિગ્ પ્રત્યય. આ

સૂત્રથી ઇળ્ અને ઇક્ ધાતુને ગમ્ [ગમ્] આદેશ. 'ઞિણિ ૪-૩-૫૦' થી ગમ્ ના ઉપાન્ત્ય અ ને પ્રાપ્તવૃદ્ધિનો 'મોઽકમિં ૪-૩-૫૫' થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી ગમયતિ અને અધિગમયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્વીકાર કરાવે છે. સમજાવે છે. અજ્ઞાન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા અજ્ઞાનાર્થક જ્ ઇળ્ ધાતુને અને ઇક્ ધાતુને ગમ્ આદેશ થાય છે. તેથી અર્થાન્ પ્રત્યાયયતિ અહીં જ્ઞાનાર્થક પ્રતિ + ઇળ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યાયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રત્યાયયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનાર્થક ઇળ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ગમ્ આદેશ થતો નથી. ઇક્ [૧૦૭૪] ધાતુ જ્ઞાનાર્થક હોવાથી અજ્ઞાનાર્થક ઇળ્ ધાતુ જ સમજાવો. અર્થ - અર્થને જાણાવે છે. ॥૨૪॥

સનીડશ્ચ ૪૧૪૧૨૫॥

સન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઇઙ્ ઇક્ અને અજ્ઞાનાર્થક ઇળ્ ધાતુને ગમ્ આદેશ થાય છે. અધિ + ઇઙ્ [૧૧૦૪] ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧' થી સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગમ્ [ગમ્] આદેશ. 'સન્-ચડશ્ચ ૪-૧-૩' થી ગમ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગનં ૪-૧-૪૪' થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૧' થી અભ્યાસમાં જ ના અ ને ઙ્ આદેશ. અધિજિગમ્ ના

ઉપાન્ત્ય અ ને 'સ્વર-હન૦ ૪-૧-૧૦૪' થી દીર્ઘ આ આદેશ. અધિજિગાંસ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અધિજિગાંસતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભાણવાની ઈચ્છા કરે છે. ઇણ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇણ્ ધાતુને ગમુ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગમ્ ને દ્વિત્વાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન જિગમ્ + સ આ અવસ્થામાં 'ગમોઽનાત્મને ૪-૪-૫૧' થી સન્ ની પૂર્વે ઇડ્. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. જિગમિષ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જિગમિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અધિ + ઇક્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇક્ ધાતુને ગમુ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધિજિગમિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગામ જવાની ઈચ્છા કરે છે. માતાનું સ્મરણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૨૫॥

ગા: પરોક્ષાયામ્ ૪।૪।૨૬॥

પરોક્ષાના વિષયમાં ઇડ્ [૧૧૦૪] ધાતુને ગા આદેશ થાય છે. અધિ + ઇડ્ ધાતુના ઇડ્ ને પરોક્ષાના વિષયમાં આ સૂત્રથી ગા આદેશ થયા બાદ પરોક્ષા નો એ પ્રત્યય. 'દ્વિ ધાતુ:૦ ૪-૧-૧' થી ગા ને દ્વિત્વ. '-હસ્વ: ૪-૧-૩૯' થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦' થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. 'ઇડેત્ ૦ ૪-૩-૯૪' થી ગા ના આ નો લોપ થવાથી અધિજગે આવો

જૌ સન્-હે વા ૪૧૪૨૭૥

સન્ અથવા હ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઇડ્ [૧૧૦૪] ધાતુને વિકલ્પથી ગા આદેશ થાય છે. અધિ+ઇ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃ ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. ણ્યન્ત [ણિગ્ -પ્રત્યયાન્ત] અધિ+ઇ ધાતુને 'તુમર્હાદિ ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. અધિ+ઇ+ઇ [ણિગ્]+સ આ. અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઇડ્ ધાતુને ગા આદેશ. ગા ના અન્તે 'અર્તિ-રી ૪-૨-૨૧'થી પુ [પ] નો આગમ. 'સન્-યદ્ઞચ ૪-૧-૩'થી ગાપ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જન ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઞ્જનનો લોપ. અભ્યાસમાં ગા ના આ ને '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી -હસ્વ અ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં ગા ના ગ્ ને જ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯'થી અભ્યાસમાં અ ને ઇ આદેશ. 'સ્તાદ્યશિ ૪-૪-૩૨'થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઇટ્ ની પૂર્વેના ઇ ને ગુગુ એ આદેશ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન અધિજિગાપયિષ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અધિજિગાપયિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અધિ+ઇડ્ ધાતુના ઇડ્ ને આ સૂત્રથી ગા આદેશ ન થાય ત્યારે અધિ + ઇ + ઇ + સ આ અવસ્થામાં 'જૌ ક્રી ૪-૨-૧૦'થી ઇડ્ ધાતુને આ આદેશ. તેના અન્તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી

અધ્યાપિપયિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પિ ને ક્તિવ થયું છે. અર્થ - ભાણાવવાની ઈચ્છા કરે છે.

અધિ + ઇઙ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય. અપ્યન્ત અધિ + ઇઙ્ ધાતુને અદ્યતનીમાં દિ પ્રત્યય. દિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ણિ-શ્રિં ૩-૪-૫૮'થી ઙ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગા આદેશ. તેના અન્તે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પુ નો આગમ. 'ઉપાન્ત્યસ્યાં ૪-૨-૩૫'થી ગાપ્ ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧'થી ગપ્ ને ક્તિવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યન્જનનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન અધ્ય + જગપ્ + ઇ + અ + ત્ આ અવસ્થામાં 'અસમાનં ૪-૧-૬૩'થી અભ્યાસ [જ] ને સન્વદ્ ભાવ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી જ ના અ ને ઇ આદેશ. તે ઇ ને 'લઘો દીર્ઘોં ૪-૧-૬૪'થી દીર્ઘ ઈં આદેશ. 'ઞેરનિટિ ૪-૩-૮૩'થી ણિ નો [ઇ નો] લોપ થવાથી અધ્યજીગપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગા આદેશ ન થાય ત્યારે અધિ + ઇ + ઇ + અત્ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇઙ્ ધાતુને આ આદેશ. તેના અન્તે પુ નો આગમ. પિ ને ક્તિવ વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યાપિપત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભાણાવું.

ળાવિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ અથવા ઙ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલો ણિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ તેની પૂર્વે રહેલા ઇઙ્ ધાતુને વિકલ્પથી ગા આદેશ થાય છે. તેથી અપ્યન્ત અધિ + ઇઙ્ ધાતુને સૂ.નં. ૪-૪-૨૫માં જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અધિજિગાંસતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ણિગ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી ઇઙ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પથી ગા આદેશ થતો નથી.

સન્-ઙ્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિ પ્રત્યયની પરમાં સન્ અને ઙ પ્રત્યય હોય તો જ ણિ પ્રત્યયની પૂર્વે

રહેલા ઇઙ્ ધાતુને વિકલ્પથી ગા આદેશ થાય છે. તેથી અધ્યાપયતિ અહીં સન્પરક કે ડપરક ણિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી માત્ર ણિ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ઇઙ્ ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પથી ગા આદેશ થતો નથી. પ્રક્રિયા ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - ભાણાવે છે. ॥૨૭॥

વાઽઘતની-ક્રિયાતિપત્ત્યો ગીઙ્ ૪૧૪૧૨૮॥

અઘતની અથવા ક્રિયાતિપત્તિ નો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઇઙ્ ધાતુને વિકલ્પથી ગીઙ્ [ગી] આદેશ થાય છે. ગીઙ્ આ પ્રમાણે ડિત્ નિર્દેશ; ગી ના ઈ ને યથાપ્રાપ્ત પાણ ગુણનો નિષેધ જાણાવવા માટે છે. અધિ + ઇઙ્ [ઇ] ધાતુને અઘતનીનો ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇ ધાતુને ગીઙ્ આદેશ. 'સિજઘત૦ ૩-૪-૫૩'થી ત પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦'થી ટ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યગીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં અધિ + ઇ + સ્ + ત આ અવસ્થામાં. આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગીઙ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઇ ને 'સ્વરાદે૦ ૪-૪-૩૧'થી વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી અધ્યૈષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભાણો.

અધિ + ઇઙ્ ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિનો સ્યત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગી આદેશ. 'અઙ્ ધાતો૦ ૪-૪-૨૮'થી ગીઙ્ ની પૂર્વે

અદ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્યત પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યગીષ્યત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇઙ્ ધાતુને ગીઙ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યગીષ્યત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભાગાવ્યું હોત તો, સારું ભાગત. ॥૨૮॥

અઙ્ ધાતોરાદિહ્યસ્તન્યાં ષાઙમાઙા ૪।૪।૨૧॥

માઙ્ નો યોગ ન હોય તો હ્યસ્તની અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ ના વિષયમાં ધાતુની આદિમાં અદ્ [અ] થાય છે. [જે, ધાતુનો આદ્ય અવયવ મનાય છે] યા ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યા ધાતુની પૂર્વે અદ્ [અ] થવાથી અયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગયો. યા ધાતુને અઘતની નો દિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યા ધાતુની પૂર્વે અદ્. દિ ની પૂર્વે 'સિજઘાં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્. 'સઃ સિજઃ ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈત્ થવાથી અયાસીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગયો. યા ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિ નો સ્યત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યા ધાતુની પૂર્વે અદ્ થવાથી અયાસ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ગયો હોત.

અમાઙેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ માઙ્ ના યોગમાં હ્યસ્તની અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ ના વિષયમાં ધાતુની પૂર્વે અદ્ નો આગમ થતો નથી. તેથી મા સ્મ કાર્ષીત્ અહીં માઙ્ ના યોગમાં સ્મ + કૃ ધાતુને અઘતનીનો દિ [ત્] પ્રત્યયાદિ

કાર્ય થવાથી સ્મ કાર્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી કૃ ધાતુની પૂર્વે અદ્ થતો નથી. ‘સસ્મે૦ ૫-૪-૪૦’થી કૃ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ ની પરમાં ઈત્ [ઈ]. ‘સિચિ પરસ્મૈ૦ ૪-૩-૪૪’થી કૃ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. ‘નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫’થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી કાર્ષીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે કરે નહિ.

ધાતોરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ માઙ્ નો યોગ ન હોય તો હ્યસ્તની અદ્યતની અને ક્રિયાતિપત્તિ ના વિષયમાં ધાતુની જ પૂર્વે [ઉપસર્ગની પૂર્વે નહિ] અદ્ થાય છે. તેથી પ્ર + યા ધાતુને હ્યસ્તની નો સિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ધાતુની પૂર્વે અદ્...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું ગયો.

આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હ્યસ્તની વગેરેના વિષયમાં અદ્ નું વિધાન હોવાથી ધાતુ અને હ્યસ્તની વગેરેના પ્રત્યયની વચ્ચે શવ્ વગેરે-પ્રત્યયાન્તરનું વ્યવધાન હોય તો પાણ ધાતુની પૂર્વે અદ્ થાય છે. અન્યથા હ્યસ્તની વગેરેના પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે જ અદ્ નું વિધાન હોત તો માત્ર અહન્ વગેરે સ્થળે જ તે શક્ય બનત. ॥૨૧॥

एत्यस्तेर्वृद्धिः ४।४।३०॥

माङ् नो योग न હોય તો ઇળ્ ઇક્ અને અસ્ [૧૧૦૨] ધાતુના આદ્યસ્વરની; હ્યસ્તની ના વિષયમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઇળ્ અને અધિ + ઇક્ ધાતુને હ્યસ્તની નો અન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇળ્ અને ઇક્ ધાતુના આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આચન્ અને અધ્યાચન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અસ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો તામ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુના આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી આસ્તામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેઓ ગયા. તેઓએ સ્મરાણ ક્યું. તેઓ બે હતા. અમાહેત્યેવ - આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ માઙ્ નો યોગ ન હોય તો જ હ્યસ્તની ના વિષયમાં ઇળ્ ઇક્ અને અસ્ ધાતુના આદ્ય સ્વરને વૃદ્ધિ આદેશ થાય છે. તેથી મા સ્મ તે ચન્ અહીં ઇળ્ ધાતુને 'સસ્મે ૫-૪-૪૦'ની સહાયથી હ્યસ્તની નો અન્ પ્રત્યય. માઙ્ ના યોગમાં અહીં આ સૂત્રથી ઇળ્ ધાતુના આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ન થવાથી 'હવિણોરપ્ ૪-૩-૧૫'થી ઇ ને ય્ આદેશ થવાથી ચન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ ન જાય.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇળ્ ઇક્ અને અસ્ ધાતુના આદ્યસ્વરને હ્યસ્તની ના વિષયમાં 'સ્વાદેસ્તાસુ ૪-૪-૩૦'થી વૃદ્ધિ સિદ્ધ જ છે. પરંતુ વૃદ્ધિ થવાની પૂર્વે જ ઇળ્ ધાતુના ઇ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ય્ અને 'જ્ઞાસ્ત્યો ૪-૨-૮૦'થી અસ્ ધાતુના અ નો લોપ થવાથી ધાતુ સ્વાદિ નહીં રહે. તે વખતે 'સ્વાદે ૪-૪-૩૦'થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન રહેવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે આ સૂત્રનું પ્રાગયન છે. યદ્યપિ 'સ્વાદે ૪-૪-૩૦'થી વિહિત વૃદ્ધિ સ્વરૂપ કાર્ય પાણ હ્યસ્તની આદિના વિષયમાં થતું હોવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ય્ અને અ - લોપ સ્વરૂપ કાર્યની પૂર્વે જ

વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રનું પ્રાગયન આવશ્યક નથી. પરંતુ અનાવશ્યક જાણાતું આ સૂત્ર વ્યર્થ થઈને જ્ઞાપન કરે છે કે 'કૃતેઽન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્ વૃદ્ધિસ્તદ્વાઘ્યોઽદ્' - અર્થાત્ 'સ્વરાદેઽં ૪-૪-૩૦' થી વિહિત વૃદ્ધિ સ્વરૂપ કાર્ય; ધાતુ - પ્રત્યય સમ્બન્ધી અન્યકાર્ય કરીને પછી જ કરાય છે અને અદ્ તો વૃદ્ધિની પાણ પછી કરાય છે. આથી ઋ [૧૧૩૫] ધાતુને હ્યસ્તનીમાં અન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ણરુઃ આ પ્રયોગ અને કૃ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરવાથી અઘતનીમાં અચીકરત્ આ પ્રયોગમાં 'લઘોઽં ૪-૧-૬૪' થી દીર્ઘ આદેશ થઈ શકે છે. અન્યથા ન્યાયના અનાશ્રયાણથી એ અનુપપન્ન બને છે...ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૩૦॥

સ્વરાદેસ્તાસુ ૪।૪।૩૧॥

સ્વરાદિ ધાતુના આઘ સ્વરને, હ્યસ્તની અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ ના વિષયમાં માઙ્ નો યોગ ન હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે. અદ્ ધાતુને અઘતની નો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે 'સિજઽં ૩-૪-૫૩' થી સિચ્ પ્રત્યય. 'સ્તાઘશિતોઽં ૪-૪-૩૨' થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇદ્. 'સઃ સિજઽં ૪-૩-૬૫' થી દિ ની પૂર્વે ઈત્. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧' થી સિચ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી અદ્ ધાતુના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આટીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ભટક્યો. ઇષ્ ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિ નો સ્યત્

પ્રત્યય. સ્યત્ ની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇદ્. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫' થી સ્યત્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઇષ્ ધાતુના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ થવાથી ણિષ્ણત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ઇચ્છા કરત. ઉજ્ઝ્ઞા ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. 'તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧' થી દિવ્ ની પૂર્વે શ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉજ્ઝ્ઞા ધાતુના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ થવાથી ઔજ્ઞાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - છોડ્યું.

અમઃકેત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ માઙ્ નો યોગ ન હોય તો જ; સ્વરાદિ ધાતુના આઘસ્વરને હ્યસ્તની અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ ના વિષયમાં વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી મા સોઽ ટીત્ અહીં માઙ્ ના યોગમાં અદ્ ધાતુના આઘ સ્વર અ ને અઘતનીના વિષયમાં વૃદ્ધિ ન થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અટીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ન ભટકે. ॥૩૧॥

સ્તાઘશિતોઽત્રોણાદેરિટ્ ૪૧૪૩૨૧॥

ત્ર તેમ જ ઉણાદિ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્ થી શરૂ થતો [સાદિ] અને ત્ થી શરૂ થતો [તાદિ] અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુની પરમાં ઇદ્ [ઇ] થાય છે. લૂ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય તેમ જ શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લૂ ધાતુની પરમાં ઇદ્. 'નામિનો ૪-૩-૧' થી લૂ ધાતુના ઙ ને ગુણ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી લવિષ્યતિ અને લવિતા

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- કાપશે. કાપશે. સ્તાદીતિ
 કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત્ર અને ડણાદિ
 પ્રત્યયથી ભિન્ન સાદિ અને તાદિ જ અશિત્ - પ્રત્યય પરમાં હોય તો
 તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુની પરમાં ઇદ્ થાય છે. તેથી ભૂ ધાતુને
 આશિષ્નો ક્યાત્ [યાત્] પ્રત્યય થવાથી ભૂયાત્ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અહીં સાદિ કે તાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી [યાદિ પ્રત્યય
 પરમાં હોવાથી] આ સૂત્રથી ભૂ ધાતુની પરમાં ઇદ્ થયો નથી. અર્થ
 - થાય. અજિત ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત્ર
 અને ડણાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન સાદિ કે તાદિ અશિત્ જ પ્રત્યય પરમાં
 હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુની પરમાં ઇદ્ થાય છે. તેથી આસ્
 ધાતુને વર્તમાનાનો શિત્ સે પ્રત્યય. અહીં આ સૂત્રથી આસ્ ધાતુની
 પરમાં ઇદ્ ન થવાથી આસ્સે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું બેસે
 છે. અત્રોણાદેરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત્ર
 અને ડણાદિ પ્રત્યયને છોડીને જ અન્ય સાદિ કે તાદિ અશિત્ પ્રત્યય
 પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ધાતુની પરમાં ઇદ્ થાય છે. તેથી શસ્
 ધાતુને 'ની-દાવ્-શસૂં ૫-૨-૮૮' થી ત્રદ્ [ત્ર] પ્રત્યય. અહીં
 તાદિ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી શસ્ ધાતુની
 પરમાં ઇદ્ થતો નથી. જેથી શસ્ત્ર નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી
 શસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શસ્ત્ર. વસ્ ધાતુને ડણાદિનો સ
 પ્રત્યય. તેમ જ હસ્ ધાતુને ડણાદિ નો ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ
 સૂત્રથી ઇદ્ ન થવાથી 'સસ્તઃ સિ ૪-૩-૧૨' થી વસ્ ના સ્ ને ત
 આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વત્સઃ અને હસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ:- વાછરડું. હાથ. ॥૩૨॥

તે ગ્રહાદિભ્યઃ ૪૧૪૩૩૧।

ગ્રહાદિ ગાગપાઠમાંના જ ધાતુની પરમાં તિ [ક્તિ અથવા તિક્] સ્વરૂપ અશિત્ પ્રત્યય હોય તો તેની પૂર્વે ઇટ્ [ઈ] થાય છે. નિ + ગ્રહ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ૦ ૫-૩-૧૧' થી ક્તિ [તિ] પ્રત્યય. 'ગ્રહ-વ્રસ્ચ ૦ ૪-૧-૮૪' થી ગ્રહ ના રને ક્ર આદેશ. આ સૂત્રથી તિ ની પૂર્વે ઇટ્. તે ઇ ને 'ગૃહ્ણો ૦ ૪-૪-૩૪' થી દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિગૃહીતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નિગ્રહ કરવો તે. અપ+સ્નિહ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્તિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અપસ્નિહિતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મિથ્યા સ્નેહ. ગ્રહાદિભ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગ્રહાદિ ગાગપાઠમાંના જ ધાતુની પરમાં; અશિત્ તિ પ્રત્યય હોય તો તેની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેથી શમ્ ધાતુને 'તિક્ કૃતૌ ૦ ૫-૧-૭૧' થી તિક્ [તિ] પ્રત્યય. 'અહન્ ૦ ૪-૧-૧૦૭' થી શમ્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞાન્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં શમ્ ધાતુ ગ્રહાદિ ગાગપાઠમાંનો ન હોવાથી તેની પરમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ થતો નથી. અર્થ- શાન્તિનાથ ભગવાન.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપર ઉદાહરણ અને પ્રત્યુદાહરણ બંને સ્થળે 'સ્તાદ્યશિતો ૦ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ સિદ્ધ હોવાથી 'સિદ્ધે સત્યારમ્ભો નિયમાર્થઃ' - આ ન્યાયના સામર્થ્યથી આ સૂત્ર નિયમ કરે છે કે - ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અશિત્ તિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે ગ્રહાદિ ગાગપાઠમાંના જ ધાતુની પરમાં ઇટ્ થાય. આ નિયમથી સૂ. નં. ૪-૪-૩૨ ના અર્થમાં અશિત્ તિ પ્રત્યયાતિરિક્તત્વેન સંકોચ થાય છે. તેથી શમ્ + તિ અથવા નિગ્રહ + તિ.... ઈત્યાદિ સ્થળે 'સ્તાદ્યશિ ૦ ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્ થતો નથી.

નિગ્રહ+તિ આ અવસ્થામાં[પ્રકૃત સૂત્રના ઉદાહરણોમાં] તો આ સૂત્રથી ઇદ્ થાય છે. અને શમ્ + તિ ઈત્યાદિ પ્રત્યુદાહરણોમાં આ સૂત્રથી કે પૂર્વસૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. “ગ્રહાદિ ગણપાઠમાંના ધાતુની પરમાં; અશિત્ તિ પ્રત્યય જ [અન્ય સાદિ કે તાદિ પ્રત્યય નહિ] હોય તો; તેની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે.” - આવો નિયમ આ સૂત્રથી શક્ય નથી. કારણ કે ગ્રહીતા [ગ્રહ + ઇ + તા] અહીં ‘ગૃહ્ણોઃ ૪-૪-૩૪’ થી ઇ ને દીર્ઘ વિધાન અન્યથા વ્યર્થ થશે... ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૩૩॥

ગૃહ્ણો ઽ પરોક્ષાયાં દીર્ઘઃ ૪।૪।૩૪॥

પરોક્ષાને છોડીને અન્યત્ર ગ્રહ ધાતુથી પરમાં વિહિત ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈં આદેશ થાય છે. ગ્રહ ધાતુને શ્વસ્તર્નીનો તા પ્રત્યય. ‘સ્તાદ્યશિઃ ૪-૪-૩૨’ થી તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્; તે ઇ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઈં આદેશ થવાથી ગ્રહીતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગ્રહણ કરશે. અપરોક્ષાયમિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરોક્ષાને છોડીને અન્યત્ર જ ગ્રહ ધાતુથી પરમાં વિહિત ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈં આદેશ થાય છે. તેથી જગૃહિવ અહીં પરોક્ષામાં વ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સ્ક્રસૃઃ ૪-૪-૮૧’ થી વિહિત ઇદ્ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઈં આદેશ થતો નથી. ગ્રહ + ઇ + વ આ અવસ્થામાં ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧’ થી ગ્રહ ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યજ્ઞનઃ ૪-૧-૪૪’ થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્ઞનનો લોપ. ‘ગૃહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’ થી

અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી જગૃહિવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘ગ્રહવ્રસ્ચં ૪-૧-૮૪’ થી ગ્રહ ના ર ને ક્ર આદેશ થયો છે. અર્થ - અમે બેએ ગ્રહાણ કર્યું. ॥૩૪॥

વૃતો નવાડનાશીઃ - સિચ્ પરસ્મૈ ચ ૪૧૪૩૫॥

પરોક્ષા આશિષ્ ના ઇદ્ ને છોડીને તેમ જ પરસ્મૈપદ સમ્બન્ધી સિચ્ પ્રત્યયના ઇદ્ ને છોડીને અન્ય- વૃ [૧૫૬૭; ૧૨૯૪ અને ૧૯૪૬] ધાતુથી અને ક્રકારાન્ત ધાતુથી વિહિત ઇદ્ ને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. પ્ર + આ + વૃ [૧૯૪૬] અને વૃ [૧૫૬૭] ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. તા પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતોં ૪-૪-૩૨’ થી ઇદ્. આ સૂત્રથી ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવરીતા અને વરીતા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ ન થાય ત્યારે પ્રાવરિતા અને વરિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- ઢાંકશે. સ્વીકાર કરશે. તૃ ધાતુને ‘તુમર્હાં ૩-૪-૨૧’ થી સન્ પ્રત્યય. ‘સ્તાદ્યશિતોં ૪-૪-૩૨’ થી સન્ ની પૂર્વે ઇદ્. ‘સન્યડશ્ચ ૪-૧-૩’ થી તૃ ને ક્ત્વ. અભ્યાસમાં ક્ર ને ‘-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી -હસ્વ ક્ર આદેશ. એ ક્ર ને ‘ક્રતોડત્ ૪-૧-૩૮’ થી અ આદેશ. ‘સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯’ થી તે અ ને ઙ આદેશ. તિતૃ + ઙ+સ આ અવસ્થામાં ક્ર ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગુણ અર્ આદેશ. આ

સૂત્રથી ઇટ્ ને દીર્ઘ ઈં આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તિતરીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ ને દીર્ઘ ઈં આદેશ ન થવાથી તિતરીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તરવાની ઈચ્છા કરે છે.

પરોક્ષાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરોક્ષા આશિષ્ અને પરસ્મૈપદના સિચ્ સમ્બન્ધી ઇટ્ ને છોડીને જ અન્ય - વૃ અને ઋકારાન્ત ધાતુથી વિહિત જે ઇટ્; તેને વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી વવરિથ અને તેરિથ અહીં પરોક્ષાના ઇટ્ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. વૃ અને તૃ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. થવ્ ની પૂર્વે વૃ ધાતુની પરમાં 'ઋ-વૃ-વ્યેં ૪-૪-૮૦' થી ઇટ્. 'સ્ક્રસૃં ૪-૪-૮૧' થી તૃ ધાતુની પરમાં ઇટ્. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી વૃ ધાતુને દ્વિત્વ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી વૃ ધાતુના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ થવાથી વવરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. તૃ + ઙ + થ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'તૃ-ત્રપં ૪-૧-૨૫' થી તર્ ના અ ને એ આદેશ તથા દ્વિત્વનો નિષેધ થવાથી તેરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેં સ્વીકાર કર્યો. તું તર્યો. પ્રાવરિષીષ્ટ અને આસ્તરિષીષ્ટ અહીં આશિષ્ સમ્બન્ધી ઇટ્ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. પ્ર + આ + વૃ અને આ + સ્તૃ ધાતુને આશિષ્ માં સીષ્ટ પ્રત્યય. 'ઇટ્ સિજાં ૪-૪-૩૬' થી સીષ્ટ ની પૂર્વે ઇટ્. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઋ અને ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫' થી સીષ્ટ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી પ્રાવરિષીષ્ટ અને આસ્તરિષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે ઢાંકે. તે બિછાવે. પ્રાવારિષુઃ અને આસ્તારિષુઃ અહીં પરસ્મૈપદ સમ્બન્ધી સિચ્ ના ઇટ્ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. પ્ર+આ+વૃ અને આ+સ્તૃ ધાતુને અઘતનીનો અન્ પ્રત્યય. 'સિજઘં ૩-૪-૫૩' થી ધાતુની પરમાં અન્ ની પૂર્વે સિચ્. તેની

પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨' થી ઇટ્. 'નામ્યન્ત ૨-૩-૧૫' થી સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'સિજ્વિદો ૪-૨-૧૨' થી અન્ ને પુસ્ આદેશ. 'સિચિ ૪-૩-૪૪' થી વૃ અને સ્તૃ ના ક્ર અને ક્રઃ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવારિષુઃ અને આસ્તારિષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઢાંક્યું. બિછાવ્યું. ॥૩૫॥

ઇટ્ સિજાશિષોરાત્મને ૪૧૪૧૩૬॥

વૃ [૧૫૬૭, ૧૨૮૪ અને ૧૮૪૬] ધાતુથી તેમજ ક્રુકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે તેમજ આશિષ્ વિભક્તિના પ્રત્યયોની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. પ્ર + આ + વૃ અને વૃ ધાતુને આત્મનેપદનો અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. 'સિજદ્યત ૩-૪-૫૩' થી ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨' થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. 'અદ્ધાતો ૪-૪-૨૮' થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'ધુઙ્ -હસ્વા ૪-૩-૭૦' થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવૃત્ત અને અવૃત્ત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સિચ્ ની પૂર્વે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇટ્ થાય ત્યારે 'નામિનો ૪-૩-૧' થી ક્ર ને ગુણ આર્ આદેશ. સિચ્ ના સ્ ને 'નામ્યન્ત ૨-૩-૧૫' થી ષ્ આદેશ. 'તવર્ગ ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ટ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાવરીષ્ટ [વૃતો નવા ૪-૪-૩૫] થી ઇટ્ ને દીર્ઘ આદેશ થાય ત્યારે પ્રાવરીષ્ટ અને અવરીષ્ટ [પ્રાવરીષ્ટ ની જગ્યા] આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ - ઢાંક્યું. પસંદ કર્યું. આ + સ્તૃ ધાતુને અદ્યતનીમાં આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધાતુની પરમાં સિચ્ પ્રત્યય અને સિચ્ ની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ. 'ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬'થી સિચ્ ને કિદવદ ભાવ. 'ઋતાં ૪-૪-૧૧૬'થી સ્તૃ ધાતુના ક્રૂ ને ઇર્ આદેશ. ઇર્ ના ઇ ને 'ભ્વાદે ૨-૧-૬૩'થી દીર્ઘ ઈ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્તીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે આ + અ + સ્તૃ + ઇ + સ્ + ત આ અવસ્થામાં 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ક્રૂ ને ગુણ અર્ આદેશ થવાથી આસ્તરીષ્ટ [આસ્તરીષ્ટ પાણ] આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાથર્યું. પ્ર + આ + વૃ; વૃ અને આ + સ્તૃ ધાતુને આશિષ્ નો સીષ્ટ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો વિકલ્પે આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬'થી સીષ્ટ પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્રૂ ને ઇર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવૃષીષ્ટ વૃષીષ્ટ અને આસ્તીર્ષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી સીષ્ટ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી પ્રાવરિષીષ્ટ વરિષીષ્ટ અને આસ્તરિષીષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. લઘુવૃત્તિમાં આસ્તરીષીષ્ટ પાઠના સ્થાને 'આસ્તરિષીષ્ટ' આવો પાઠ સમજવો. અર્થક્રમશઃ - ઢોકે. વરે. પાથરે.

આત્મને ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વૃ અને ક્રુકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા આત્મનેપદના જ સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે તેમજ આશિષ્ સંબન્ધી પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ થાય છે. [અર્થાત્ વિકલ્પથી ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે.] તેથી પ્રાવારીત્ અહીં પરસ્મેપદના સિચ્ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી. પ્ર + આ + વૃ ધાતુને પરસ્મેપદમાં અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. દિ ની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ અને સિચ્ ની પૂર્વે

इट्. 'सः सिज० ४-३-६५'थी सिच् नी परमां ईत्. 'सिचि परस्मै०. ४-३-४४'थी ऋ ने वृद्धि आर् आदेश. 'इट् ईति ४-३-७१'थी सिच् नो लोप...वगेरे कार्य थवाथी प्रावारीत् आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - ढांझुं. ॥३६॥

संयोगाद् ऋतः ४।४।३७॥

संयुक्तव्यञ्जनथी परमां रलेलो ऋ छे अन्तमां जेना अेवा धातुथी परमां रलेला आत्मनेपद सम्बन्धी सिच् अने आशिष् विभक्तिना प्रत्ययनी पूर्वे इट् विकल्पथी थाय छे. स्मृ धातुने कर्ममां अद्यतनीनो आताम् प्रत्यय. 'सिजद्यत० ३-४-५३'थी आताम् प्रत्ययनी पूर्वे सिच् प्रत्यय. आ सूत्रथी सिच् नी पूर्वे इट्. 'नामिनो० ४-३-१'थी स्मृ ना ऋ ने गुण अर् आदेश. 'नाम्यन्त० २-३-१५'थी सिच् ना स् ने ष् आदेशादि कार्य थवाथी अस्मरिषाताम् आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी इट् न थाय त्यारे अनिट् [इट् थी रहित] सिच् ने 'ऋवर्णात् ४-३-३६'थी किद्वद् भाव थवाथी अस्मृषाताम् आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - तेओ बेनुं स्मराणु कर्तुं. स्मृ धातुने आशिष् नो कर्ममां सीष्ट प्रत्यय. तेनी पूर्वे आ सूत्रथी इट् वगेरे कार्य उपर जगुआव्या मुज्ज थवाथी स्मरिषीष्ट आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी इट् न थाय त्यारे उपर जगुआव्या मुज्ज सीष्ट प्रत्ययने किद्वद् भाव वगेरे कार्य थवाथी स्मृषीष्ट आवो प्रयोग

થાય છે. અર્થ - તેનું સ્મરણ કરાય.

સંયોગાદિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સંયુક્ત વ્યંજનથી જ પરમાં રહેલો ક્ર [ક્ર સામાન્ય નહિ] જેના અન્તમાં છે; તેની પરમાં રહેલા આત્મનેપદ સમ્બન્ધી સિચ્ તથા આશિષ્ વિભક્તિના પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. તેથી અકૃત અહીં કૃ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ વિકલ્પથી થતો નથી. કૃ [૧૨૮૩] ધાતુને આત્મનેપદનો અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ત ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'ધુઙ્ -હસ્વાં ૪-૩-૭૦'થી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અકૃત આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દુઃખ આપ્યું. ॥૩૭॥

ધૂગૌદિતઃ ૪૧૪૩૮॥

ધૂ [૧૨૮૧] ધાતુથી પરમાં રહેલા અને ઔદિત્ [ઔ જેમાં ઇત્ છે એવા] ધાતુની પરમાં રહેલા ત્ર તથા ણાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન સાદિ અને તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. ધૂ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તા પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો વિકલ્પથી નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ધૂ ધાતુના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી ધોતા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થાય ત્યારે ધવિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કંપાવશે. રધ્ [૧૧૮૮] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. તા પ્રત્યયની

પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ‘અઘશ્ચતુઃ ૨-૧-૭૯’થી ત્ ને ધ્ આદેશ. ‘તૃતીયઃ ૧-૩-૪૯’થી રધ્ ધાતુના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી રદ્ધા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે રધિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાંધશે. ॥૩૮॥

નિષ્કુષઃ ૪૧૪૩૧॥

નિષ્ + કુષ્ ધાતુની પરમાં રહેલા [ત્ર અને ઉણાદિ ભિન્ન] સાદિ અને તપ્દિ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ થાય છે. નિષ્ [નિર, નિસ્]+ કુષ્ ધાતુને જ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨’થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. કુષ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઉ ને ‘લઘોરુપા ૪-૩-૪’થી ગુણ ઓ આદેશ. ‘તવર્ગ ૧-૩-૬૦’થી તા પ્રત્યયના ત્ ને દ્ આદેશ થવાથી નિષ્કોષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે નિષ્કોષિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાઢશે. ॥૩૯॥

क्तयो: ४।४।४०॥

निष् + कुष् धातुની પરમાં રહેલા ક્ત [ત] અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય ઇટ્ થાય છે. નિષ્ + કુષ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતુ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ [તવત્] પ્રત્યય. ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્કુષિતઃ અને નિષ્કુષિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કાઢેલો. કાઢ્યો. ॥૪૦॥

જૃ-વ્રશ્ચઃ ક્ત્વઃ ૪।૪।૪૧॥

જૃ અને વ્રશ્ચ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. જૃ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત્વા [ત્વા] પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. સેટ્ [ઇટ્ સહિત] ક્ત્વા પ્રત્યયને 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૮'થી કિદ્વદ ભાવનો નિષેધ થવાથી 'નામિનો ૪-૩-૧'થી જૃ ના કૃ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'વૃત્તો નવા ૪-૪-૩૫'થી ઇટ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી જરીત્વા [અને જરિત્વા] આવો પ્રયોગ થાય છે. [અહીં જૃ ધાતુ ક્ર્યાદિ નો [૧૨૩૬] ગૃહિત છે. પરંતુ જૃષ્ચ્ [૧૧૪૫] આ દિવાદિ નો ગૃહિત નથી. કારણકે 'નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધસ્ય' - આ ન્યાય છે. દિવાદિ જૃ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી જીત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. એ યાદ રાખવું.] અર્થ - વૃદ્ધ થઈને. વ્રશ્ચ્ ધાતુને ઉપર

જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. સેટ્ ક્ત્વા ને કિદવ્ બાવનો નિષેધ; તેથી 'ગ્રહ-વ્રસ્ચ૦ ૪-૧-૮૪'થી વ્રશ્ચ ના ર ને ક્ર આદેશનો અભાવ...વગેરે કાર્ય થવાથી વ્રશ્ચિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાપીને. ॥૪૧॥

ऊदितो वा ४।४।४२॥

ऊदित् [ऊ अनुबन्धवाणा] धातुથી પરમાં રહેલા ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. દમ્ [૧૨૩૧] ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'અહન્ ૪-૧-૧૦૭'થી દમ્ ધાતુના અ ને દીર્ઘ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દાન્ત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે દમિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દમન કરીને. ॥૪૨॥

ક્ષુધવસસ્તેષામ્ ૪૧૪૧૪૩૥

ક્ષુધ્ અને વસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. ક્ષુધ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. અને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષુધિતઃ ક્ષુધિતવાન્ અને ક્ષુધિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્ષુધ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સેટ ક્ત્વા પ્રત્યયના કિદવદ્ ભાવના નિષેધનો 'ક્ષુધ-ક્લિશં ૪-૩-૩૧'થી બાધ થાય છે. તેથી તે સેટ્ ક્ત્વા કિદ્ મનાય છે. અર્થક્રમશઃ - ભૂખ્યો. ભૂખ્યો. ભૂખ્યો થઈને. વસ્ ધાતુને ઉપર જાગ્યા મુજબ ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યય. તે પ્રત્યયોની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'યજાદિં ૪-૧-૭૮'થી વસ્ ના વ ને ડ આદેશ. 'ઘસ્-વસઃ ૨-૩-૩૬'થી વસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ડષિતઃ ડષિતવાન્ અને ડષિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રહેલો. રહેલો. રહીને. ૥૪૩૥

લુભ્યજ્ઞે વિમોહાર્ચે ૪૧૪૧૪૪૥

વિમોહાર્ચક લુભ્. [૧૩૧૦] અને અર્ચા-પૂજાર્ચક અજ્ઞ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. વિ + લુભ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ

પ્રત્યય. 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી લુભ્ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી: ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્...વગેરે કાર્ય થવાથી વિલુભિત: વિલુભિતવાન્ અને લુભિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - આકૃષ્ટ. આકૃષ્ટ કર્યો. વિમોહિત થઈને. ઉપર જાગ્યા મુજબ અજ્ઞ ધાતુને ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્...વગેરે કાર્ય થવાથી અજ્ઞિત: અજ્ઞિતવાન્ અને અજ્ઞિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - પૂજાએલો. પૂજા કરી. પૂજા કરીને. વિમોહાર્ચ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગ્યા મુજબ વિમોહાર્થક જ લુભ્ અને પૂજાર્થક જ અજ્ઞ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેથી લુબ્ધો જાલ્મ: અને ઉદક્તં જલમ્ અહીં લોભાર્થક લુભ્ ધાતુની અને ઉલ્લેખવાર્થક અજ્ઞ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ થતો નથી. લુભ્ + ત અને ઉદ + અજ્ઞ + ત આ અવસ્થામાં લુભ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ત ના ત્ ને 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૮'થી ધ્ આદેશ. 'તૃતીયં ૧-૩-૪૮'થી ભ્ ને બ્ આદેશ. 'અજ્ઞો ૪-૨-૪૬'થી અજ્ઞ ધાતુના ન્ [જ] નો લોપ. 'ચજ: કામ્ ૨-૧-૮૬'થી ચ્ ને ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી લુબ્ધો જાલ્મ: અને ઉદક્તં જલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - લુચ્ચો લોભી. ઉલ્લેખેલું પાણી. [લુભ્ + ત આ અવસ્થામાં 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો 'સહ-લુભે ૪-૪-૪૬'થી નિષેધ થાય છે; અને ઉદ + અજ્ઞ + ત આ અવસ્થામાં 'વેટોડપત: ૪-૪-૬૨'થી ઇટ્ નો નિષેધ થાય છે.] ॥૪૪॥

પૂઙ્-ક્લિશિભ્યો નવા ઠાઠાઠપા||

પૂઙ્ [૬૦૦] અને ક્લિશ્ [૧૨૭૬ અને ૧૫૫૭] ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. પૂ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેમજ 'પ્રાવકાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્. 'ન ડીઙ્ ૪-૩-૨૭'થી સેટ્ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયને કિદવદ્ ભાવનો નિષેધ. 'ક્ત્વા ૪-૩-૨૯'થી સેટ્ ક્ત્વા ને કિદવદ્ ભાવનો નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી પૂ ના ઝ ને ગુગુ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પવિતઃ પવિતવાન્ અને પવિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ ન થાય ત્યારે પૂતઃ; પૂતવાન્ અને પૂત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. સામાન્ય સૂત્ર [૪-૪-૩૨]થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો, 'ઊવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮'થી અહીં નિષેધ હોવાથી આ સૂત્રનું પ્રાગયન છે. ક્લિશ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત ક્તવતુ ને ક્ત્વા પ્રત્યય. 'સ્તાઘશિ ૪-૪-૩૨'થી ક્ત ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ ની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. 'યંજ-સૃજ ૨-૧-૮૭'થી ક્લિશ્ ના શ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં 'તવર્ગ ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને ટ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ક્લિષ્ટઃ ક્લિષ્ટવાન્ અને ક્લિષ્ટ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ક્લિશિતઃ ક્લિશિતવાન્ અને ક્લિશિત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પવિત્ર. પવિત્ર કર્યું. પવિત્ર કરીને. દુઃખી થયો. દુઃખી કર્યો. દુઃખી કરીને. ||૪૫||

સહ - લુભેચ્છ - રુષ - રિષસ્તાદે: ૪૧૪૧૪૬॥

સહ લુભ્ ઇચ્છ [ઇષ્] રુષ્ અને રિષ્ ધાતુની પરમાં રહેલા અશિત્ સાદિ કે તાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. સહ લુભ્ ઇષ્ [૧૪૧૧] અને રુષ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. તા પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. સહ + તા આ અવસ્થામાં 'હો ધુટ્ ૨-૧-૮૨'થી હ્ ને ઢ્ આદેશ. 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૮'થી ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ધ્ ને ઢ્ આદેશ. 'સહિ વહેં ૧-૩-૪૩'થી પૂર્વ ઢ્ નો લોપ અને સહ ના અ ને ઓ આદેશ થવાથી સોઢા આવો પ્રયોગ થાય છે. લુભ્ + તા; ઇષ્ + તા અને રુષ્ + તા આ અવસ્થામાં 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૮'થી ભ્ ની પરમાં રહેલા ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીયં ૧-૩-૪૮'થી ભ્ ને બ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ષ્ ના યોગમાં ત્ ને ઢ્ આદેશ. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ડ ને ગુણ ઓ અને ઙ ને ગુણ એ આદેશ થવાથી લોઢ્યા ણ્ટા અને રોષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. રિષ્ ધાતુને 'ક્રિયાયાં ૫-૩-૧૩'થી તુમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તુમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે ઇટ્ નો નિષેધ. ઉપાન્ત્ય ઙ ને ગુણ એ આદેશ. તુમ્ ના ત્ ને ઢ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રેષ્ટુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે અનુક્રમે સહિતા લોભિતા ણિષિતા રોષિતા અને રેષિતુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સહન કરશે. લોભ કરશે. ઈચ્છા કરશે. ક્રોધ કરશે. હિંસા કરવા માટે. ॥૪૬॥

इवृथ - भ्रस्ज - दम्भ - श्रि - यूण्णु - भर - जपि
- सनि - तनि - पति - वृद् - दरिद्रः सनः

४।४।४७।।

इवृ જેના અન્તે છે એવા ઇવન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા; તેમજ
ઋઘ્; ભ્રસ્જ; દમ્ભ; શ્રિ; યુ; ડૂણ્ણુ; મૃ; જપ; સન્; તન્; પ્ત; વૃ;
ઋકારાન્ત ધાતુ અને દરિદ્રા ધાતુની પરમાં રહેલા સન્ [સ]
પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ થાય છે. દિવ્ [૧૧૪૪] [ઇવન્ત]
ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. 'સ્તાદ્યશિતોં
૪-૪-૩૨'થી સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે
નિષેધ. 'ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪'થી અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ.
'અનુનાસિં ૪-૧-૧૦૮'થી દિવ્ ના વ્ ને ડં આદેશ. 'સન્યડશ્ચ
૪-૧-૩'થી દ્યૂ ને દિત્વ. 'વ્યજ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં
અનાદિ વ્યજ્જનનો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં ડ
ને -હસ્વ ડ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને ષ્
આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દુદ્યૂષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે દિવ્ + ઇ +
સ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દિવ્ ને દિત્વ.
અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્જનનો લોપ. દિવ્ ના ઇ ને 'લઘોરુપાં
૪-૩-૪'થી ગુગુ ઇ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી દિદેવિષતિ આવો
પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કીડા કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

ઋઘ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નિષેધ. ઋઘ્
ધાતુને 'ઋઘ્ ઈર્ત્ ૪-૧-૧૭'થી ઈર્ત્ આદેશ અને દિત્વનો
નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઈર્ત્સિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સન્ ની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે

ઋઘ્ + ઙ્ + સ આ અવસ્થામાં 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ઋ ને ગુગ્ આદેશ. અર્ધિસ ધાતુના ધિ ને 'સ્વારાદેં ૪-૧-૪'થી દ્વિત્વ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ધિ ના ધ્ ને દ્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અર્દિધિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમૃદ્ધ થવાની ઈચ્છા કરે છે.

ભ્રસ્જ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નિષેધ. 'ભૃજો ભર્જ્ ૪-૪-૬'થી ભ્રસ્જ્ ધાતુને ભર્જ્ આદેશ. 'સન્યડશ્ચ ૪-૧-૩'થી ભર્જ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અનાદિ વ્યંજનનો લોપ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ભ્ ને બ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ્ આદેશ. વિભર્જ્ + સ આ અવસ્થામાં 'યજ-સૃજં ૨-૧-૮૭'થી જ્ ને ષ્ આદેશ. 'ષઢોઃ કસ્સિ ૨-૧-૬૨'થી ષ્ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સન્ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિભર્જ્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ થાય ત્યારે વિભર્જિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ['ભૃજો ભર્જ્ ૪-૪-૬'થી વિકલ્પપક્ષમાં ભ્રસ્જ્ ધાતુને ભર્જ્ આદેશ ન થાય ત્યારે વિભ્રક્ષતિ અને વિભ્રજ્જિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઇદ્ ન થાય ત્યારે 'સંયોગં ૨-૧-૮૮'થી ભ્રસ્જ્ ધાતુના સ્ નો લોપ થયો છે અને ઇદ્ થાય ત્યારે સ્ ને 'તૃતીયં ૧-૩-૪૮'થી દ્ અને દ્ ને 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦'થી જ્ આદેશ થાય છે.] અર્થ - ભુંજવાની ઈચ્છા કરે છે.

દમ્ભ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નિષેધ. 'દમ્ભો ૪-૧-૧૮'થી દમ્ભ્ ધાતુને ધિપ્ અને ધીપ્ આદેશ તથા દ્વિત્વનો નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી ધિપ્સતિ અને ધીપ્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે દમ્ભ્

+ ઙ + સ આ અવસ્થામાં 'સન્ યડ્ઞચ ૪-૧-૩'થી દમ્ભ ધાતુને દિત્વ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ઞનનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દિદમ્ભિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દંભ કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

શ્રિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્નો ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી નિષેધ. 'સ્વરહન૦ ૪-૧-૧૦૪' થી શ્રિ ધાતુના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ. 'સન્ યડ્ઞચ ૪-૧-૩' થી શ્રી ને દિત્વ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્ઞનનો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯' થી અભ્યાસમાં ઙ ને -હસ્વ ઙ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૩૩' થી સન્ ને કિદ્વદ ભાવ થવાથી શ્રી ધાતુના ઙ ને ગુણનો અભાવ... વગેરે કાર્ય થવાથી શિશ્રીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે શિશ્રી+ઇ+સ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સેદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ ન થવાથી 'નામિનો ૪-૩-૧' થી શ્રી ના ઙ ને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી શિશ્રયિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સેવા કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

યુ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. [સન્ ની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨' થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો 'ગ્રહગુહચ્છ ૪-૪-૫૮'થી નિષેધ.] ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યુ ને દિત્વ. 'સ્વરહન૦ ૪-૧-૧૦૪'થી યુ ધાતુના ઙ ને દીર્ઘ ઙ આદેશ. સન્ ના સ્ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી યુયૂષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ થાય ત્યારે યુયુ + ઙ + સ આ અવસ્થામાં દ્વિતીય યુ ના ઙ ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ ઓ આદેશ. 'ઓર્જાન્તો ૪-૧-૬૦'થી અભ્યાસમાં યુ ના ઙ ને ઙ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી યિયવિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ- જોડવાની ઈચ્છા કરે છે.

પ્ર + ઋણુ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ. 'સ્વરાદે૦ ૪-૧-૪'થી નુ ને દ્વિત્વ. 'સ્વરહન૦ ૪-૧-૧૦૪'થી ઋણુ ધાતુના અન્ત્ય ડ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રોણુનૂષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે પ્રોણુનુ + ઙ + સ આ અવસ્થામાં 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી નુ ના ડ ને ગુગ ઓ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રોણુનવિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. [પ્રોણુનુ + ઙ + સ આ અવસ્થામાં 'વોણ્ણોઃ ૪-૩-૧૮'થી ઇદ્ ને વિકલ્પથી ઙિદ્વદ ભાવ થાય ત્યારે નુ ના ડ ને 'ધાતોરિ૦ ૨-૧-૫૦'થી ડ્વ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રોણુનવિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.] અર્થ- ઢાંકવાની ઈચ્છા કરે છે.

ભર - ભૃ [૮૮૬] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. ['સ્તાદ્યશિ૦ ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો 'એકસ્વ૦ ૪-૪-૫૬'થી નિષેધ] 'સ્વરહન૦ ૪-૧-૧૦૪'થી ઋ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ. 'ઓષ્ટ્યાદુર ૪-૪-૧૧૭'થી ઋ ને ડ્વ આદેશ. 'સન્ યડ્ઞચ ૪-૧-૩'થી ભુર ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં 'વ્યઙ્જન૦ ૪-૧-૪૪'થી અનાદિવ્યઙ્જનનો લોપ. 'દ્વિતીય૦ ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ભૃ ને વ્ આદેશ. 'ભ્વાદે નામિનો૦ ૨-૧-૬૩'થી દ્વિતીય ભુર ના ડ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી બુભૂર્ષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ભૃ + ઙ + સ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ભૃ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ભૃ ને વ્ આદેશ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને ડ્વ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં ડ ને ઙ આદેશ.

‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વિભક્ષિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાલન કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

જપિ [જ્ઞા ૧૭૨૦ આ ધાતુને ણિચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પત્તિ] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨’ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ. ‘જ્ઞપ્યાપો ૪-૧-૧૬’ થી જપિ ધાતુને જીપ્ આદેશ તથા ક્તિવનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી જીપ્સિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે જપિ+ઇ+સ આ અવસ્થામાં ‘સન્-ચડ્ઞચ ૪-૧-૩’ થી જપ્ ને ક્તિવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. અભ્યાસમાં અ ને ઇ આદેશ. જિજ્ઞપિ ના અન્ત્ય ઇ ને ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી જિજ્ઞપયિષિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સૂત્રમાં જપિ આ પ્રમાણે જ્ઞા ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ કરીને નિર્દેશ હોવાથી જ્યાં -હસ્વતા થતી નથી ત્યાં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી. જેથી જિજ્ઞાપયિષિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે; જીપ્સિતિ આવો પ્રયોગ નહિ. અર્થ - જાણાવવાની અથવા જાણવાની ઈચ્છા કરે છે.

સન્ [૩૩૦] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી નિષેધ. ‘સન્ચડ્ઞચ ૪-૧-૩’ થી સન્ ને ક્તિવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ અને અ ને ઇ આદેશ. ‘સનિ ૪-૨-૬૧’ થી ન્ ને આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સિષાસિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે સિસન્+ઇ+સ આ અવસ્થામાં સન્ ના સ્ ને ‘નામ્યન્તો ૨-૩-૧૫’ થી ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સિસનિષિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘ણિસ્તોરેવા ૨-૩-૩૭’ આ સૂત્રથી વિહિત

નિયમના કારણે સિસનિ ના દ્વિતીય સ્ ને ષ્ આદેશ થતો નથી - તે ૨-૩-૩૭ નું અનુસંધાન કરીને સમજી લેવું. અર્થ - આપવાની ઈચ્છા કરે છે.

તન્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ. 'સન્ યડ્ઞ ૪-૧-૩' થી તન્ ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી તિતંસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી તિતનિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિસ્તાર કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

પત્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. 'રમ્-લભ૦ ૪-૧-૨૧' થી પત્ ધાતુના અ ને ઙ આદેશ અને દ્વિત્વનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પિત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે પત્ ધાતુને પત્+ઇ+સ આ અવસ્થામાં 'સન્ યડ્ઞ ૪-૧-૩' થી દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી પિપતિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પડવાની ઈચ્છા કરે છે.

પ્ર+આ+વૃ [૧૨૧૪-૧૧૪૬] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ. 'નામિનો ૪-૩-૩૩' થી સન્ ને કિદ્વદ્ ભાવ. 'સ્વર-હન૦ ૪-૧-૧૦૪' થી વૃ ધાતુના ઋ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ. 'ઔષ્ઠ્યા૦ ૪-૪-૧૧૭' થી વૃ ના ઋ ને ઊ આદેશ. 'સન્-યડ્ઞ ૪-૧-૩' થી વુર ને દ્વિત્વ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. પ્રાવુવુર+સ આ અવસ્થામાં વુર ના ઊ ને; 'ભ્વાદેર્નામિ૦ ૨-૧-૬૩' થી દીર્ઘ ઋ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી

પ્રાવુર્ષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે પ્ર+આ+વૃ+ઇ+સ આ અવસ્થામાં વૃ ને દ્વિત્વ. ‘ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮’ થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ એ અ ને ઇ આદેશ. પ્રા+વિવૃ+ઇ+સ આ અવસ્થામાં ‘નામિનો ૪-૩-૧’ થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવિવરિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. [વિકલ્પથી ‘વૃતો નવા ૪-૪-૩૫’ થી ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થાય ત્યારે પ્રાવિવરીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.] અર્થ - ઢાંકવાની ઈચ્છા કરે છે. આવી જ રીતે વૃ [૧૫૬૭] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી વુવૃર્ષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે વિવરિષતે અને ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થાય ત્યારે વિવરીષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વરવાની ઈચ્છા કરે છે.

તૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. સન્ ને કિદ્વદભાવ. ‘ઋતાં ૪-૪-૧૧૬’ થી ઋ ને ઇ આદેશ. તિર્ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. તિતિર્+સ આ અવસ્થામાં ‘ભ્વાદેર્નામિ ૨-૧-૬૩’ થી તિર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તિતીર્ષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ [પ્રાવિવરિષતિ ની જેમ] તિતરિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે અને ઇદ્ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થાય ત્યારે તિતરીષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તરવાની ઈચ્છા કરે છે.

દરિદ્રા ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ.

‘સન્-ચક્ર ૪-૧-૩ થી દર્શને કિત્વ.

ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞાનનો લોપ. અભ્યાસમાં અ ને ઇ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી દિદરિદ્રાસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે દિદરિદ્રા+ઇ+સ આ અવસ્થામાં ‘અશિત્ય ૪-૩-૭૭’થી આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દિદરિદ્રિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દરિદ્ર થવાની ઈચ્છા કરે છે.

અહીં સામાન્યથી યાદ રાખવું જોઈએ કે તે તે સૂત્રથી વિધિ કે નિષેધ સ્વરૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત હોતે છતે જ્યારે તે તે કાર્યનું વિકલ્પથી વિધાન અન્ય સૂત્રથી કરાતું હોય છે ત્યારે તે સૂત્ર વસ્તુતઃ તે કાર્યનો વિકલ્પથી નિષેધ કરતું હોય છે. નિષેધના વિકલ્પપક્ષમાં વિધિરૂપ કાર્ય તો તે તે સૂત્રથી સિદ્ધ જ હોય છે. આ જ આશયથી વિકલ્પથી ઇદ્ વિધાયક તે તે સૂત્રમાં પ્રથમ ઇદ્ વિનાના ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ છે; અને પછી ઇદ્ સહિતના ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ છે. એવા ઉલ્લેખ જરૂરી જ છે - એવું નથી. પરંતુ પ્રાપ્ત વિભાષા [સિદ્ધકાર્યના વિકલ્પથી વિધાન] સ્થળે સૂત્રાર્થ તો વસ્તુતઃ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સમજવો જોઈએ.....ઈત્યાદિ વૈયાકરાણોની સમય મર્યાદા છે. ॥૪૭॥

ઋ - સ્મિ - પૂઙ્ઙશૌ - કૃ - ગૃ - દૃ - ધૃ - પ્રચ્છ :

૪૧૪૧૪૮૧૧

ઋ સ્મિ પૂઙ્ઙ અજ્ઞ અશ્ કૃ ગૃ દૃ ધૃ અને પ્રચ્છ ધાતુથી પરમાં રહેલા સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય ઇટ્ થાય છે. ઋ ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ [સ] પ્રત્યય. સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. અર્ + ઇસ્ આ અવસ્થામાં 'સ્વરાદે ૪-૧-૪'થી રિસ્ ને ક્તિવ. 'વ્યજ્જનસ્યાં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્જનનો લોપ. 'નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫'થી સન્ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરિષિષ્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જવાની ઈચ્છા કરે છે. સ્મિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'સન્યઙ્ઙ્ચ ૪-૧-૩'થી સ્મિ ને ક્તિવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્જનનો લોપ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્મિ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરને ગુણ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સિસ્મયિષ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હસવાની ઈચ્છા કરે છે. પૂ [૬૦૦] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'સન્યઙ્ઙ્ચ ૪-૧-૩'થી પૂ ને ક્તિવ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી પૂ ના ઋ ને અભ્યાસમાં -હસ્વ ણ આદેશ. ણ ને 'ઓર્જાન્તં ૪-૧-૬૦'થી ઙ્ઙ આદેશ. પૂ ના ઋ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગુણ ઓ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પિપવિષ્તે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પવિત્ર કરવાની ઈચ્છા કરે છે. અજ્ઞ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'સ્વરાદે ૪-૧-૪'થી જિ ને ક્તિવ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અજ્જિજિષ્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અશ્ ધાતુને [૧૩૧૪] ઉપર જાણાવ્યા મુજબ

સન્ પ્રત્યય; તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અણિણિષતે
 આવો પ્રયોગ થાય છે. ['ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮'થી પ્રાપ્ત વૈકલ્પિક
 ઇદ્ નો બાધ કરીને નિત્ય ઇદ્ આ સૂત્રથી અહીં થાય છે.]
 અર્થક્રમશઃ - જ્વાની ઈચ્છા કરે છે. વ્યાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરે છે.
 કૃ [૧૩૩૪] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે
 આ સૂત્રથી ઇદ્. 'સન્યઙ્ઙ ૪-૧-૩'થી કૃ ને દિત્વ. '-હસ્વઃ
 ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને -હસ્વ ક્ર આદેશ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી
 ક્ર ને અ આદેશ. 'કઙ્ઙ ૪-૧-૪૬'થી
 અભ્યાસમાં ક ને ચ્ આદેશ. 'નામિનો ૪-૧-૩'થી કૃ ના ક્ર ને
 ગુણ અર્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચિકરિષતિ અને 'વૃતો નવા ૦
 ૪-૪-૩૫'થી ઇદ્ ને દીર્ઘ આદેશ થાય ત્યારે ચિકરીષતિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ગૃ [૧૩૩૫] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ સન્ પ્રત્યય; તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્; ગૃ ને દિત્વ;
 અભ્યાસમાં ય ને 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી જ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય
 થવાથી જિગરીષતિ અને જિગરિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - પાથરવાની ઈચ્છા કરે છે. ગળી જવાની ઈચ્છા કરે છે.
 આ + વૃ [૧૪૬૬] અને આ + ધૃ [૧૪૬૭] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્. 'સન્યઙ્ઙ ૪-૧-૩'થી
 વૃ અને ધૃ ને દિત્વ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી
 અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. 'દ્વિતીય ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં
 ધ્ ને દ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ
 આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય
 થવાથી આદિદરિષતે અને આદિધરિષતે આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - આદર કરવાની ઈચ્છા કરે છે. પોષણ કરવાની ઈચ્છા
 કરે છે. પ્રચ્છ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે
 આ સૂત્રથી ઇદ્. 'સન્યઙ્ઙ ૪-૧-૩'થી પ્રચ્છ ને દિત્વ. ઉપર

જાગ્યા મુજબ અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. અભ્યાસમાં
 અ ને ઙ આદેશ. 'રુદવિદ૦ ૪-૩-૩૨'થી સન્ ને કિદવદ ભાવ.
 'ગ્રહવ્રસ્વ૦ ૪-૧-૮૪'થી પ્રચ્છ ના ર ને ક્ર આદેશ...વગેરે કાર્ય
 થવાથી પિપૃચ્છિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂછવાની ઈચ્છા
 કરે છે. અહીં પ્રચ્છ ધાતુના સાહચર્યથી કૃ ગૃ અને ઘૃ ધાતુ પાણ ઉપર
 જાગ્યા મુજબ તુદાદિ ગાણના ગૃહીત છે. તેમજ અનુબંધ સહિત
 ગ્રહણ હોવાથી પૂ પાણ ઉપર જાગ્યા મુજબ વિશેષ જ ગૃહીત છે.
 ક્ર - સ્મિ - પૂ - ટ્ અને ઘૃ ધાતુ અનિટ્ હોવાથી અને બાકીના
 અજ્ઞ વગેરે ધાતુઓની પરમાં સન્ ની પૂર્વે વિકલ્પથી [સૂ.નં.
 ૪-૪-૩૮ અને ૪-૪-૪૭ થી] ઇટ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેથી આ
 સૂત્રનો આરંભ છે - એ સમજી શકાય છે. ॥૪૮॥

હનૃતઃ સ્યસ્ય ૪૧૪૧૧॥

હન્ ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ ક્ર છે અન્તમાં જેના એવા
 ક્રકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા સ્ય થી શરૂ થતાં પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્
 થાય છે. હન્ ધાતુને સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વે ઇટ્.
 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી
 હનિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મારશે. કૃ ધાતુને સ્યતિ
 પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી કૃ ના ક્ર
 ને ગુણ અર્ આદેશ. ઉપર જાગ્યા મુજબ સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી
 કરિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરશે. ॥૪૮॥

કૃત - ચૃત - નૃત - છૃદ - તૃદોઽસિચઃ સાદેર્વા

૪૧૪૫૦૧

કૃત્ ચૃત્ નૃત્ છૃદ્ અને તૃદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા; સિચ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ થાય છે. કૃત્ [૧૩૨૫; ૧૪૧૦] ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વે ઇદ્. 'લઘોરુઽ ૪-૩-૪'થી ક્ર ને ગુગ્ અર્ આદેશ. 'નામ્યન્તઽ ૨-૩-૧૫'થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી કર્ત્તિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ ન થાય ત્યારે કર્ત્તસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. સૂ.નં. ૪-૪-૪૭ માં જાણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રના ઉદ્દેશ્ય સ્થળે સામાન્ય સૂત્ર [૪-૪-૩૨]થી નિત્ય ઇદ્ સિદ્ધ હોવાથી તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પથી નિષેધ સમજવો. જેથી ઇદ્ રહિત ઉદાહરાણોનો પ્રથમ નિર્દેશ વૃત્તિમાં સરૂગત જાણાશે. અર્થ - કાપશે અથવા ઘેરી લેશે - વીટાળશે.

ચૃત્ ધાતુને 'તુમર્હાદિઽ ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪'થી સન્ [અનિદ્ સન્] ને કિદ્વદ્ ભાવ. ચૃત્ ને 'સન્યડ્શ્ચ ૪-૧-૩'થી ક્તિવ. 'વ્યઙ્ગનસ્યાઽ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ચિચૃત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ચિચૃત્ + ઙ્ + સ આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ર ને ગુગ્ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ચિચર્ત્તિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મારવાની અથવા ગૂંથવાની ઈચ્છા કરે છે.

નૃત્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ નૃત્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ થવાથી નત્સ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇડ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે નર્તિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાચશે.

છૃદ્ ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિ નો સ્યત્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉપાન્ત્ય ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'અડ્ ધાતો ૪-૪-૨૯'થી છૃદ્ ધાતુની પૂર્વે અડ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અચ્છત્સ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇડ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે અચ્છર્દિષ્યત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ફાડ્યું હોત.

તૃદ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય ઉપર જાણાવ્યા મુજબ [જુઓ ચિચૃત્સતિ] થવાથી તિતૃત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં ઇડ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે તિતર્દિષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મારવાની ઈચ્છા કરે છે.

અસિચ્ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃત્ ચૃત્ નૃત્ છૃદ્ અને તૃદ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ ભિન્ન જ સાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇડ્ થાય છે. તેથી કૃત્ ધાતુને અઘતનીનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિ ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. જેથી અ + કૃ + ઇ + સ્ + ત્ આ અવસ્થામાં 'સઃ સિજ ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં ઈત્. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અકર્તીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે કાપ્યું. ૧૫૦૥

ગમોડનાત્મને ઠાઠાપ૧૧॥

આત્મનેપદના વિષયને છોડીને અન્યત્ર ગમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા અશિત્ સાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. ગમ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'નામ્યન્તઃ ૨-૩-૧૫'થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી ગમિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જશે. આ સૂત્રથી અનાદેશ કે આદેશ સ્વરૂપ સામાન્યથી ગમ્ ધાતુનું ગ્રહણ છે. તેથી અધિ + ઇ [ઇક્] ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. 'સનીઙ્ઞ ૪-૪-૨૫'થી ઇક્ ધાતુને ગમ્ આદેશ. આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ વગેરે કાર્ય. [જુઓ સૂ.નં. ૪-૪-૨૫] થવાથી નિષ્પન્ન અધિજિગમિષ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્. 'અતઃ ૪-૩-૮૨'થી ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ થવાથી અધિજિગમિષિતા શાસ્ત્રસ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'સ્મૃત્યર્થાં ૨-૨-૧૧'થી કર્મકારકત્વની અવિવક્ષામાં કર્મવાચક શાસ્ત્ર નામને 'જેષે ૨-૨-૮૧'થી ષઙી વિભક્તિ વિહિત છે. અર્થ - શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવાની ઈચ્છા કરશે. અનાત્મને ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો જ ગમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા અશિત્ સાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેથી સંગંસીષ્ટ અહીં ગમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા સીષ્ટ પ્રત્યયની પૂર્વે આત્મનેપદના વિષયમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ થતો નથી. અહીં સમ્ + ગમ્ ધાતુને 'સમો ગમ્ ૩-૩-૮૪'થી આત્મનેપદ વિહિત છે. અર્થ - તે મળે. ॥૫૧॥

આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો સ્તુ ધાતુની પરમાં રહેલા અશિત્ - સાદિ અને તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. પ્ર + સ્તુ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્યતિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્. 'નામિનો ૪-૩-૧'થી સ્તુ ધાતુના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'નામ્યન્ત ૨-૩-૧૫'થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રસ્નવિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ટપકશે. અનાત્મન ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો જ સ્તુ ધાતુની પરમાં રહેલા અશિત્ - સાદિ અને તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી પ્રાસ્નોષ્ટ અહીં આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી સ્તુ ધાતુથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ આ સૂત્રથી થતો નથી. પ્ર + સ્તુ ધાતુને અદ્યતનીનો આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય. ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સિજઘ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. સિચ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગ ૧-૩-૬૦'થી દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાસ્નોષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ટપક્યું. ૥૫૨૥

આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો ક્રમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા સાદિ અને તાદિ - અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. ક્રમ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્યતિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સ્યતિ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી ક્રમિષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉદ્ધન કરશે. પ્ર + ક્રમ્ ધાતુને 'ક્રિયાયાં ૦ ૫-૩-૧૩'થી તુમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તુમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રક્રમિતુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આરંભ કરવા માટે. અનાત્મન ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાગ્યા મુજબ આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો જ ક્રમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા અશિત્ - સાદિ અને તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી પ્ર + ક્રમ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો 'પ્રોપાદાં ૩-૩-૫૧'થી આત્મનેપદનો સ્યતે પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રક્રંસ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદ સમ્બન્ધી સ્યતે પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. અર્થ - આરંભ કરશે. ૧૫૩૧

આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો ક્રમ્ ધાતુની પરમાં રહેલા તૃ [તૃચ્ કે તૃન] સ્વરૂપ સાદિ અને તાદિ અણિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે તૃ પ્રત્યય ત્યાદિ ન હોવાથી યદ્યપિ આત્મનેપદનો વિષય સંભવતો નથી. તેથી તાદૃશ અનાત્મને નો અધિકાર આવશ્યક નથી. પરંતુ અહીં અનાત્મને નું તાત્પર્ય એ છે કે - આરંભાદિ અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુને આત્મનેપદ થાય છે - તે આરંભ...વગેરે અર્થનો વાચક, ક્રમ્ ધાતુ ન હોય તો જ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તેનાથી પરમાં રહેલા તૃ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થાય છે. ક્રમ્ ધાતુને 'ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮'થી તૃચ્ પ્રત્યય. તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચાલનાર. અનાત્મન ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આત્મનેપદનો વિષય ન હોય અર્થાત્ આરંભ વગેરે અર્થનો વાચક ક્રમ્ ધાતુ ન હોય તો જ ક્રમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા તૃ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી પ્ર + ક્રમ્ - આ આરંભાર્થક ક્રમ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ તૃચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રક્રન્તા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. અર્થ - આરંભ કરનાર. ૧૫૪૧

ન વૃદ્ધ્ય: ૪૧૪૫૫।

આત્મનેપદનો વિષય ન હોય તો; વૃત્ વગેરે [૮૫૫ થી ૮૫૮] પાંચ ધાતુથી [વૃત્ વૃદ્ધ સ્યન્દ શ્રૃદ્ધ અને કૃષ્] પરમાં રહેલા સાદિ અને તાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થતો નથી. વૃત્ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪'થી ક્ર ને ગુગ અર્ આદેશ થવાથી વત્સ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રહેશે. વૃત્ ધાતુને તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'સન્-યડ્ઞ્ચ ૪-૧-૩'થી વૃત્ ધાતુને ક્તિવ. 'વ્યઞ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. 'ઋતોં ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી અભ્યાસમાં અ ને ઙ આદેશ. વિવૃત્ + સ આ અવસ્થામાં 'ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૪૪'થી સન્ ને કિદ્વદ ભાવ થવાથી ઉપાન્ત્ય ક્ર ને ગુગનો અભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી વિવૃત્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રહેવાની ઈચ્છા કરે છે. સ્યન્દ ધાતુને ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮'થી પ્રાપ્ત વૈકલ્પિક ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સ્યન્સ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સ્યન્દ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિહિત સન્ ની પૂર્વે પ્રાપ્ત વૈકલ્પિક ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તિવ વગેરે કાર્ય થવાથી સિસ્યન્સતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અવિચ્છિન્ન ગતિ કરશે. અવિચ્છિન્ન ગતિ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૫૫॥

एकस्वरादनुस्वारेत्: ४।४।५६।।

अनुस्वार जेभां इत् [अनुबंध्य] छे - अेवा अेकस्वरी [अेक स्वरवाणा] धातुथी विहित सादि अने तादि अशित् - प्रत्ययनी पूर्वे इद् थतो नथी. पा [पां पाने] धातुने श्वस्तनी नो ता प्रत्यय. ता प्रत्ययनी पूर्वे 'स्ताद्यशि० ४-४-३२'थी प्राप्त इद् नो आ सूत्रथी निषेध थवाथी पाता आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - पीशे. एकस्वरादिति किम्? = आ सूत्रथी उपर जगुवा मुज्ज अनुस्वार जेभां छत् छे अेवा अेकस्वरी ज धातुथी विहित सादि के तादि अशित् - प्रत्ययनी पूर्वे इद् थतो नथी. तेथी अवधीत् अर्ली सू.नं.४-४-२२ मां जगुवा मुज्ज अद्यतनीना विषयभां अनुस्वारेत् हन् धातुने वध आदेश करीने तादृश वध - आ अनेकस्वरी धातुथी विहित सिच् प्रत्ययनी पूर्वे प्राप्त इद् नो आ सूत्रथी निषेध थतो नथी.

आ सूत्रभां अशित् सादि के तादि प्रत्यय; तादृश अनुस्वारेत् अेकस्वरी धातुथी विहित विवक्षित छे. तेथी चिकीर्षति अर्ली अेकस्वरी अनुस्वारेत् कृ धातुथी विहित सन् प्रत्यय अनेकस्वरी चिकीर्षथी परभां होवा छतां सन् नी पूर्वे आ सूत्रथी इद् नो निषेध थाय छे ज. ॥५६॥

ઋવર્ણ - શ્રૂર્ણગ: કિત: ૪।૪।૫૭।

ઋ વર્ણ [ઋ અને ઋ] છે અન્તમાં જેના એવા એકસ્વરી ધાતુને તેમજ શ્રિ અને ઋર્ણુ ધાતુથી વિહિત કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. વૃ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી વૃત્ત: આવો પ્રયોગ થાય છે. વૃ ધાતુને 'પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭'થી ક્ત્વા પ્રત્યય. શ્રિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેમજ ઋર્ણુ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત્વા પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત અને ક્ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ઋતાં ૪-૪-૧૧૬'થી વૃ ધાતુના ઋ ને ઇર્ આદેશ. 'ઘ્વાદેર્નામિં ૨-૧-૬૩'થી ઇર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તીર્ત્વા શ્રિત: અને ઋર્ણુત્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - વરેલો. આશ્રિત. તરીને. ઢાંકીને. એકસ્વાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ એકસ્વરી જ ઋ વર્ણાન્ત ધાતુથી તેમજ શ્રિ અને ઋર્ણુ ધાતુથી વિહિત કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તેથી અનેકસ્વરી જાગૃ ધાતુથી વિહિત ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ થાય છે. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. 'જાગુ: કિતિ ૪-૩-૬'થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી જાગરિત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાગ્યો. કિત્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઋ વર્ણાન્ત એકસ્વરી ધાતુથી તેમજ શ્રિ અને ઋર્ણુ ધાતુથી વિહિત કિત્ જ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તેથી વૃ ધાતુથી વિહિત શ્વસ્તનીના તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇદ્ થાય છે. પરન્તુ આ સૂત્રથી તેનો નિષેધ થતો નથી. જેથી વૃ ધાતુના ઋ ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ અર્ આદેશ થવાથી વરિતા

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વરશે. ॥૫૭॥

उवर्णात् ४।४।५८॥

उ वार्ण [उ અને ऊ] છે અન્તમાં જેના એવા એકસ્વરી ધાતુથી વિહિત કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. યુ અને લૂ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. લૂ + ત આ અવસ્થામાં 'ઋલ્વા ૪-૨-૬૮'થી ત ના ત્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી યુત્તઃ અને લૂત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- મેળવેલો. કાપેલો. કિત્ ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉ વર્ણાન્ત એકસ્વરી ધાતુથી વિહિત કિત્ જ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તેથી યુ અને લૂ ધાતુથી વિહિત શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય કિત્ ન હોવાથી તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. જેથી યુ+ઇ+તા અને લૂ+ઇ+તા આ અવસ્થામાં 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ઉ અને ऊ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી યવિતા અને લવિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ :- મેળવશે. કાપશે.

ગ્રહ - ગુહસ્ત્ર સન: ૪૧૪૫૯૧।

ગ્રહ ગુહ અને ડ વાગાન્ટ ધાતુથી વલિત સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે
 ઇડ્ થતો નથી. ગ્રહ ધાતુને 'તુમહાંદિં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય.
 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી સન્ ની પૂર્વે ઇડ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો
 આ સૂત્રથી નિષેધ. 'રુદવિદં ૪-૩-૩૨'થી અનિદ્ સન્ ને
 કિદ્વદ ભાવ. 'સન્યડ્ઞ્ચ ૪-૧-૩'થી ગ્રહ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્ગનં
 ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ગહોર્જઃ
 ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮'થી
 અભ્યાસમાં અ ને ઙ્ આદેશ. 'ગ્રહવ્રસ્ચં ૪-૧-૮૪'થી ગ્રહ ના ર ને
 ઋ આદેશ. 'હો ધુદ્-પદાન્તે ૨-૧-૮૨'થી હ ને ઢ્ આદેશ. ગ્ ને
 'ગડદબાદેં ૨-૧-૭૭'થી ઘ્ આદેશ. ઢ્ ને 'ષઢોઃ કસ્સિ
 ૨-૧-૬૨'થી ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને
 ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જિઘૃક્ષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ગુહ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ગુહ
 ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ અને ગ્ ને જ્
 આદેશ. હ ને ઢ્ આદેશ. ગુહ ધાતુના ગ્ ને ઘ્ આદેશ. ઢ્ ને ક્
 આદેશ. સન્ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪'થી
 અનિદ્ સન્ ને કિદ્વદ ભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી જુઘૃક્ષતિ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સંતાડવાની ઈચ્છા કરે છે. રુ ધાતુને ઉપર
 જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી
 નિષેધ. 'નામિનોં ૪-૩-૩૩'થી અનિદ્ સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ
 ભાવ. રુ ધાતુને દ્વિત્વ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને ષ્
 આદેશ. 'સ્વર-હનં ૪-૧-૧૦૪'થી રુ ના ડ ને દીર્ઘ ઋ
 આદેશ....વગેરે કાર્ય થવાથી રુરૂષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ - અવાજ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૫૯॥

સ્વાર્થે ઠાઠાદ૦॥

સ્વાર્થમાં વિહિત સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થતો નથી. ગુપ્
ધાતુને સ્વાર્થ [પોતાનો અર્થ] માં 'ગુપ્તિજોઁ ૩-૪-૫'થી સન્
પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘ્શિઁ ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ ની પ્રાપ્તિ હતી.
તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪'થી સન્ પ્રત્યયને
કિદ્વદ્ ભાવ. 'સન્યડઞ્ચ ૪-૧-૩'થી ગુપ્ ધાતુને ક્તિવ.
અભ્યાસમાં 'વ્યઞ્જનઁ ૪-૧-૪૪'થી અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ.
અભ્યાસમાં 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી ગ્ ને જ્ આદેશ વગેરે કાર્ય
થવાથી જુગુપ્સતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નિંદા કરે છે. ॥૬૦॥

ડીય - ણ્યૈદિતઃ ક્તયોઃ ઠાઠાદ૧॥

ડી શ્ચિ અને એ છે ઇત્ [અનુબંધ] જ્યાં એવા [એદિત્]
ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થતો નથી. ડી

શ્વિ અને ત્રસ્ [ત્રસૈચ્ ભયે ૧૧૭૧] ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ
 ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં
 ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ડી
 [૧૨૪૧] + ક્ત અને ડી + ક્તવતુ આ અવસ્થામાં 'સૂયત્યાં
 ૪-૨-૭૦'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ન્
 આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ડીનઃ અને ડીનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થક્રમશઃ - ઉડેલો. ઉડ્યો.

શ્વિ + ક્ત અને શ્વિ + ક્તવતુ આ અવસ્થામાં શ્વિ ના વિ ને
 'યજાદિં ૪-૧-૭૮'થી ડ આદેશ. 'દીર્ઘમં ૪-૧-૧૦૩'થી ડ ને
 દીર્ઘ ઙ આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ શ્વિ ધાતુ [૮૮૭]થી પરમાં
 રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
 શૂનઃ અને શૂનવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગયેલો
 અથવા વધેલો. ગયો અથવા વધ્યો. ત્રસ્ + ક્ત અને ત્રસ્ + ક્તવતુ
 આ અવસ્થામાં સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ત્રસ્તઃ અને ત્રસ્તવાન્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ડરેલો. ડર્યો. ॥૬૧॥

પત્ ધાતુને છોડીને અન્ય જે ધાતુથી પરમાં વિકલ્પથી ઇદ્ નું વિધાન કર્યું છે - તે ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. રધ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. રધ્ ધાતુ [૧૧૮૮] ની પરમાં તાદશ સાદિ અને તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ધૂગૌદિત: ૪-૪-૩૮'થી વિકલ્પથી ઇદ્ નું વિધાન હોવાથી રધ્ + ક્ત અને રધ્ + ક્તવતુ આ અવસ્થામાં ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ. 'અધશ્ચતુઃ ૨-૧-૭૮'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીયઃ ૧-૩-૪૮'થી રધ્ ધાતુના ધ્ ને દ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી રદ્ધઃ અને રદ્ધવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - રાંધેલો. રાંધ્યો. અપત્તિ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પત્ ધાતુને છોડીને જ અન્ય જે ધાતુથી પરમાં વિકલ્પથી ઇદ્ નું વિધાન છે - તે ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તેથી પત્ + ક્ત આ અવસ્થામાં; પત્ ધાતુથી પરમાં સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ઇવૃદ્ધઃ ૪-૪-૪૭'થી વિકલ્પે ઇદ્ નું વિધાન હોવા છતાં ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'સ્તાદ્યશિઃ ૪-૪-૩૨'થી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી પત્તિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પડેલો. ॥૬૨॥

સં - નિ - વેરદઃ ૪૧૪૬૩૥

સમ્ નિ અથવા વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અર્દ્ધ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. સમ્ + અર્દ્ધ નિ + અર્દ્ધ અને વિ + અર્દ્ધ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'રદાદં ૪-૨-૬૮'થી અર્દ્ધ ધાતુના દ્વને તેમજ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના આદ્ય ત્વને ન્ આદેશ. 'સ્પૃવર્ણાં ૨-૩-૬૩'થી પ્રથમ ન્ ને ણ્ આદેશ. ણ્ ના યોગમાં દ્વિતીય ન્ ને 'ત્વર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦'થી ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સમર્ણઃ સમર્ણવાન્; ન્યર્ણઃ, ન્યર્ણવાન્ અને વ્યર્ણઃ વ્યર્ણવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થક્રમશઃ [બધાનો] - ગયેલો અથવા માંગેલો. ગયો અથવા માંગ્યું. સંનિવેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમ્ નિ અને વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા જ અર્દ્ધ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. તેથી અર્દ્ધ + ક્ત આ અવસ્થામાં કેવલ અર્દ્ધ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થવાથી 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ થાય છે. જેથી અર્દિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયેલો અથવા માંગેલો. ॥૬૩૥

અવિદૂર ૬ મે: ૪૧૪૬૪૧।

અવિદૂર [સમીપ] અર્થમાં; અભિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા અર્દ્ધ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. અભિ + અર્દ્ધ ધાતુને 'ક્તક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય [સૂ.નં.૪-૪-૬૩ જુઓ]થવાથી અભ્યર્ણ: અને અભ્યર્ણવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - નજીક થયેલો. નજીક થયો. અવિદૂર ઇતિ'કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અવિદૂર અર્થમાં જ અભિ + અર્દ્ધ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી અભ્યર્દિતો દીન: શીતેન અહીં મીડાર્થમાં અભિ + અર્દ્ધ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થવાથી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ થાય છે. અર્થ - ગરીબ માણસ ઠંડીથી પીડાયો. ॥૬૪॥

વર્તેવૃત્તં ગ્રન્થે ૪૧૪૬૫।

ગ્રંથના વિષયમાં ણિ પ્રત્યયાન્ત વૃત્ત ધાતુને ક્ત પ્રત્યય કરીને 'વૃત્ત' આ પ્રમાણે નિપાતન કરાય છે. અર્થાદ્ ઉપાન્ત્ય ક્ત ને ગુણનો અભાવ; ણિ પ્રત્યયનો લોપ અને 'સ્તાદ્યં ૪-૪-૩૨'થી

પ્રાપ્ત ઇદ્ નો નિષેધ આ સૂત્રથી થાય છે. વૃત્તો ગુણશ્છાત્રેણ અહીં
 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી વિહિત ણિ પ્રત્યયાન્ત વૃત્ ધાતુને ક્ત
 પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ણિગ્ નો લોપ. 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી પ્રાપ્ત
 ક્ત ના ગુણનો નિષેધ; તેમજ 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ક્ત
 પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો નિષેધ વગેરે કાર્ય થયું છે.
 અર્થ - વિદ્યાર્થીએ શાસ્ત્રીય ગુણને સેવ્યો. ગ્રન્થ ઇતિ કિમ્ ?= આ
 સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગ્રંથના જ વિષયમાં ણિ પ્રત્યયાન્ત
 વૃત્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય કરીને 'વૃત્ત' આ પ્રમાણે નિપાતન કરાય છે.
 તેથી વર્તિતં કુઙ્કુમમ્ અહીં ગ્રન્થનો વિષય ન હોવાથી વૃત્ + ણિ
 + ક્ત આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ 'વૃત્ત' આ પ્રમાણે
 નિપાતન ન કરાયાથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વૃત્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય
 ક્ત ને ગુણ અર્ આદેશ. ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇદ્
 થાય છે. જેથી 'સેદ્કયોઃ ૪-૩-૮૪'થી ણિગ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી વર્તિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુંકુ લગાવ્યું. ॥૬૫॥

ધૃષ - શસઃ પ્રગલ્ભે ૪૧૪૬૬॥

પ્રગલ્ભ અર્થમાં જ ધૃષ્ અને શસ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત
 અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. ધૃષ્ [૧૩૧૨] અને
 વિ + શસ [૫૪૯] ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય.
 ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ
 સૂત્રથી નિષેધ. ધૃષ્ ના ષ્ ના યોગમાં ક્ત ના ત્ ને 'તર્વાં

૧-૩-૬૦'થી દ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ધૃષ્ઠઃ અને વિશસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સભાને જિતનાર અથવા અવિનથી. ઉચ્છૃંખલ. પ્રગલ્ભ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રગલ્ભ અર્થમાં જ ધૃષ્ અને શસ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી પ્રગલ્ભ અર્થ ન હોય ત્યારે ધૃષ્ + ક્ત અને વિ + શસ્ + ક્ત આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થવાથી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ થાય છે. જેથી 'લઘોરૂપાં ૪-૩-૪'થી ધૃષ્ ધાતુના ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઘર્ષિતઃ અને વિશસિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ધૃષ્ + ઇ + ત આ અવસ્થામાં સેદ્ ક્ત ને 'ન ડીઙ્ ૪-૩-૨૭'થી કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ થાય છે - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ - તિરસ્કૃત. મારેલો. યદ્યપિ ધૃષ્ અને શસ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે; અનુક્રમે 'આદિતઃ ૪-૪-૭૧'થી અને 'વેટોપતઃ ['ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨'ના વિષયના કારણે] ૪-૪-૬૨'થી ઇદ્ નો નિષેધ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રગલ્ભાર્થમાં જ તાદેશ નિષેધ થાય - એ નિયમ માટે આ સૂત્રનું નિર્માણ છે. જેથી 'આદિતઃ ૪-૪-૭૧'માં ધૃષ્ ધાત્વતિરિક્તત્વેન અને 'વેટોપતઃ ૪-૪-૬૨'માં શસ્ ધાત્વતિરિક્તત્વેન અર્થ સંકોચ થાય છે - એ સ્પષ્ટ છે. ॥૬૬॥

કષઃ કૃચ્છ્ર - ગહને ૪૧૪૬૭।

કૃચ્છ્ર [દુઃખ અથવા દુઃખનું સાધન] અને ગહન અર્થમાં કષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. કષ્ટં દુઃખમ્; કષ્ટો ડગ્નિઃ અને કષ્ટં વનં દુરવગાહમ્ અહીં અનુક્રમે દુઃખ, દુઃખનું સાધન અને ગહન અર્થમાં; કષ્ ધાતુથી 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી વિહિત ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ષ્ ના યોગમાં 'તવર્ગો ૧-૩-૬૦'થી ક્ત ના ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થક્રમશઃ - દુઃખ કષ્ટ છે. અગ્નિ કષ્ટકારક છે. વન ગહન [દુઃખે કરીને પાર કરી શકાય એવું] છે. કૃચ્છ્રગહન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃચ્છ્ર અને ગહન અર્થમાં જ; કષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી કૃચ્છ્ર અને ગહન અર્થ ન હોય ત્યારે કષિતં સ્વર્ણમ્ ઇત્યાદિ સ્થળે કષ્ + ક્ત આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ ન થવાથી 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ થાય છે. અર્થ - કસેલું સોનું. ॥૬૭।

घुषेरविशब्दे ४।४।६८॥

विशब्द એટલે જુદા જુદા પ્રકારનો અવાજ અથવા પ્રતિશબ્દ [પડઘો પાડવો] વિશબ્દ અર્થ ન હોય તો ઘુષ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ નો નિષેધ થાય છે. ઘુષ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. ષ્ ના યોગમાં ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્ ને 'તવર્ગો ૧-૩-૬૦'થી ટ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઘુષ્ટા રજ્જુઃ અને ઘુષ્ટવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મજબુત રીતે બંધાએલી દોરી. મજબુત બાન્ધ્યું. અવિશબ્દ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિશબ્દ અર્થ ન હોય તો જ ઘુષ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી અવઘુષિતં વાક્યમ્ અહીં વિશબ્દ અર્થ હોવાથી ઘુષ્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી ઇટ્ થવાથી અવઘુષિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઘુષ્ ધાતુ ચુરાદિ [૧૭૫૫]નો હોવા છતાં "અનિત્યો ણિચ્ ચુરાદીનામ્" આ પરિભાષાના કારણે 'ચુરાદિ ૩-૪-૧૭'થી ઘુષ્ ધાતુને ણિચ્ પ્રત્યય થયો નથી. અર્થ - અનેક રીતે બોલાએલું અથવા પ્રતિજ્ઞાત વાક્ય. ॥૬૮॥

बलि - स्थूले वृढः ४।४।६९।।

બલવાન્ અથવા સ્થૂલ અર્થમાં વૃહ્ અથવા વૃંહ ધાતુને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને વૃઢ - આ નામનું નિપાતન કરાય છે. વૃહ્ અને વૃંહ ધાતુને 'ક્તક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇડ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. તેમજ હ્ અને અનુસ્વારનો લોપ. ક્ત ના ત્ ને દ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વૃઢઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બલવાન્ અથવા સ્થૂલ. બલિ - સ્થૂલ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ બલવાન્ અને સ્થૂલ અર્થમાં જ વૃહ્ કે વૃંહ ધાતુને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને વૃઢ નામનું નિપાતન કરાય છે. તેથી બલવાન્ કે સ્થૂલ અર્થ ન હોય ત્યારે વૃહ્ કે વૃંહ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇડ્ નો નિષેધ વગેરે કાર્ય ન થવાથી ઇડ્ વગેરે કાર્ય થાય છે. જેથી વૃહિતમ્ અને વૃંહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - [અંત્રેનો] વધ્યું. ॥૬૯॥.

ક્ષુબ્ધ - વિરિબ્ધ - સ્વાન્ત - ધ્વાન્ત - લગ્ન - મ્લિષ્ટ
 - ફાણ્ટ - વાઢ - પરિવૃઢ મન્થ - સ્વર - મનસ્ -
 તમસ્ - સક્તાઽસ્પષ્ટાઽનાયાસ - ભૃશ - પ્રભૌ

૪૧૪૧૭૦૧

મન્થ અર્થમાં ક્ષુબ્ધ; સ્વર અર્થમાં વિરિબ્ધ; તમસ્ અર્થમાં ધ્વાન્ત; સક્ત અર્થમાં લગ્ન; અસ્પષ્ટ અર્થમાં મ્લિષ્ટ; અનાયાસ અર્થમાં ફાણ્ટ; ભૃશ અર્થમાં વાઢ અને પ્રભુ અર્થમાં પરિવૃઢ નામનું; ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ ના અભાવથી નિપાતન કરાય છે. ક્ષુભ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિતો ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'અધચ્ચ ૨-૧-૭૮'થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીય ૧-૩-૪૮'થી ભ્ ને વ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષુબ્ધ: સમુદ્ર: અને ક્ષુબ્ધં વલ્લવૈ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - મથન કરાએલ સમુદ્ર. ગોવાળીયાઓથી મથન કરાએલું. આવી જ રીતે વિ + રિભ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી વિરિબ્ધ: સ્વર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવાજ. સ્વન્ ધાતુને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. સ્વન્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને 'અહન્ ૪-૧-૧૦૭'થી આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વાન્તં મન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મન. આવી જ રીતે ધ્વન્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી ધ્વાન્તં તમ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અંધકાર. લગ્ ધાતુને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ; તેમજ ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી લગ્નં સક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આસક્ત. મ્લેચ્છ ધાતુને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ

સૂત્રથી નિષેધ તેમજ એ ને ઇ આદેશ. 'અનુનાં ૪-૧-૧૦૮'થી છ્ ને શ્ આદેશ. શ્ ને 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭'થી ષ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૩'થી ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મ્લિષ્ટમસ્પષ્ટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અસ્પષ્ટ. ફળ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ફાળ્ટમનાયાસસાધ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિના પ્રયત્ને થાય એવું. વહ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન વાહિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ; તેમજ ણિગ્ નો લોપ; હ્ નો લોપ; તથા ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વાઢમ્ ભૂશમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વભાવથી જ વાઢ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે. અર્થ - ઘાગું. પરિ+વૃહ્ અથવા પરિ+વૃંહ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ; તેમજ હ્ નો, ન્ નો લોપ; તથા ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પરિવૃઢઃ પ્રભુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમર્થ. ॥૭૦॥

આદિતઃ ૪૧૪૧૭૧॥

આ જોમાં ઇત્ [અનુબંધ] છે - એવા [આદિત્] ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. મિદ્ [૧૧૮૦ જિમિદાચ્ સ્નેહને] ધાતુને 'ક્તક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાઘશિં ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'રદાદં ૪-૨-૬૮'થી ક્ત

અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્ ને તેમજ મિદ્ ધાતુના દ ને ન્ આદેશ વગેરે
 કાર્ય થવાથી મિન્નઃ અને મિન્નવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થક્રમશઃ - સ્નિગ્ધ. સ્નિગ્ધ ક્યુઃ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે -
 'નવા ભાવાડરમ્ભે ૪-૪-૭૨'થી આદિત્ ધાતુની પરમાં રહેલા
 ભાવ અને આરમ્ભ અર્થમાં વિહિત ક્ત-ક્તવતુ ની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્
 નું વિધાન હોવાથી; અન્યાર્થમાં [ભાવારમ્ભથી ભિન્નાર્થમાં] વિહિત
 તાદૃશ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે 'વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨'થી જ
 ઇદ્ નો નિષેધ સિદ્ધ છે. તેથી આ સૂત્ર વ્યર્થ બનીને જાપન કરે છે
 કે - "યદુપાથે વિભાષા [ઇદઃ]; તદુપાથેઃ પ્રતિષેધઃ" અર્થાદ્ જો
 વિશેષણ વિશિષ્ટ ધાતુના અથવા પ્રત્યયના ઇદ્ નો વિકલ્પ વિહિત છે
 તે વિશેષણ વિશિષ્ટ જ તાદૃશ ઇદ્ નો 'વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨'થી
 નિષેધ થાય છે. તેથી 'ગમ-હન-વિદ્લૃં ૪-૨-૮૧'થી લાભાર્થક
 વિદ્ [૧૩૨૨] ધાતુ વેદ હોવાથી તેનાથી જ પરમાં રહેલા ક્ત અને
 ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે 'વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨'થી ઇદ્ નો નિષેધ થાય
 છે. પરન્તુ જ્ઞાનાર્થક વિદ્ [૧૦૯૧] ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને
 ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી. જેથી વિદિતઃ
 વિદિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે ભાવ અને
 આરંભ અર્થમાં; આદિત્ ધાતુથી વિહિત ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે
 'નવા ભાવારમ્ભે ૪-૪-૭૨'થી વિકલ્પે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે; અને
 કર્મ વગેરે અર્થમાં વિહિત તાદૃશ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે
 'આદિતઃ ૪-૪-૭૧'થી નિત્ય ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. અન્યથા
 'આદિતો નવા ભાવારમ્ભે' - આ પ્રમાણે એક સૂત્રના પ્રાગયનથી
 આદિત્ ધાતુ ભાવારમ્ભાર્થ માં વેદ હોવાથી શેષ કર્માદિ અર્થમાં તે
 ધાતુઓને 'વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨'થી ક્ત - ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્
 સિદ્ધ જ હતો...ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું
 જોઈએ.... ॥૭૧॥

આદિત્ ધાતુથી પરમાં રહેલા; ભાવ સ્વરૂપ ક્રિયા [ધાત્વર્થ] અથવા આરમ્ભ કાલીન [આદ્ય] ક્રિયા સ્વરૂપ અર્થમાં વિહિત ક્ત [કર્તા કર્મ અને ભાવમાં પાણ આ ક્ત પ્રત્યય વિહિત હોય છે.] પ્રત્યયની પૂર્વે તેમજ ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે; અર્થાદ્ વિકલ્પથી ઇદ્ થાય છે. મિદ્ [૧૧૮૦] ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતુ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય [ભાવમાં ક્ત પ્રત્યય.]. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. 'રદાદં ૪-૨-૬૮'થી ક્ત ના ત્ ને તેમજ મિદ્ ધાતુના દ્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી મિન્નમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે મિદ્ + ઇ + ક્ત આ અવસ્થામાં 'ન ડીઙ્ ૪-૩-૨૭'થી સેદ્ ક્ત ને કિદ્વદ ભાવનો નિષેધ થવાથી 'લઘોરુ ૪-૩-૪'થી મિદ્ ના ઙ્ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મેદિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્નિગ્ધ થયું. પ્ર + મિદ્ ધાતુને 'આરમ્ભે ૫-૧-૧૦'ની સહાયથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્તમાં ક્ત પ્રત્યય અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો ઉપર જાણાવ્યા મુજબ વિકલ્પથી નિષેધ અને નિષેધનો અભાવ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રમિન્નઃ; પ્રમેદિતઃ અને પ્રમિન્નવાન્ પ્રમેદિતવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ [બંનેનો] - શરૂઆતમાં સ્નિગ્ધ થયો. ૥૭૨૥

શકઃ કર્મ્મણિ ૪૧૪૧૭૩૧।

કર્મમાં વિહિત; શક્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો વિકલ્પથી નિષેધ થાય છે. શક્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી કર્મમાં ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ...વગેરે કાર્ય થવાથી શક્તો ઘટઃ કર્તુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ ન થાય ત્યારે શક્તિતો ઘટઃ કર્તુમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. કર્મમાં ક્તવતુ પ્રત્યયનો સંભવ ન હોવાથી તેનું ઉદાહરણ આપ્યું નથી. અર્થ - ઘડો બનાવી શકાયો હોત. ૧૭૩૧।

ગૌ દાન્ત - શાન્ત - પૂર્ણ - દસ્ત - સ્પષ્ટ - છન્ન -
જ્ઞપ્તમ્ ૪૧૪૧૭૪૧।

ણિ પ્રત્યયાન્ત દમ્ વગેરે ધાતુઓને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરીને ક્ત પ્રત્યયાન્ત દાન્ત; શાન્ત; પૂર્ણ; દસ્ત; સ્પષ્ટ; છન્ન અને જ્ઞપ્ત - આ પ્રમાણે વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. દમ્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ પ્રત્યય. 'મોઽકમિં ૪-૩-૫૫'થી દમ્ ના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ. ણિગ્પ્રત્યયાન્ત દમિ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ; તેમજ ણિગ્ નો

લોપ. 'અહનૃં ૪-૧-૧૦૭'થી દમ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાન્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં દમિ + ક્ત આ અવસ્થામાં ઇટ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધાદિ દ્વારા દાન્ત આ પ્રમાણે નિપાતન ન કરાય ત્યારે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી ક્ત ની પૂર્વે ઇટ્. 'સેટ્કયોઃ ૪-૩-૮૪'થી ણિગ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દમિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દમન કરનાર.

ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યયાન્ત શમિ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી વૈકલ્પિક નિષેધ વગેરે કાર્ય; અને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ ના નિષેધાદિ દ્વારા નિપાતન ન કરાય ત્યારે ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શાન્તઃ અને શમિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાન્ત.

પૂર [૧૨૬૮] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય; તદન્ત પૂરિ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ; તથા ણિગ્ નો લોપ. 'રદાદ૦ ૪-૨-૬૯'થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'પૂર્ણ' આ પ્રમાણે નિપાતન ન કરાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ અને ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂરિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પૂરું કરેલો.

દાસ્ [૧૩૩] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય. તદન્ત દાસ્ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇટ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ, ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ અને દાસ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય આ ને -હસ્વ અ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી દસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દસ્ત આ પ્રમાણે નિપાતન ન કરાય ત્યારે દાસિ + ક્ત આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇટ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દાસિતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અપાવેલ.

સ્પર્શ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સ્પર્શિ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ; ણિગ્ નો લોપ; તથા સ્પર્શિ ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'યજ - સૃજ૦ ૨-૧-૮૭'થી જ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦'થી દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્પષ્ટ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગૂંથાએલ.

છદ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન છાદિ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો વિકલ્પે આ સૂત્રથી નિષેધ; ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ અને છાદિ ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. 'રદાદ૦ ૪-૨-૬૮'થી ક્ત પ્રત્યયના ત્ ને ન્ અને દ્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી છન્ન: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ વગેરે કાર્ય દ્વારા છન્ન આ પ્રમાણે નિપાતન ન કરાય ત્યારે છાદિ + ક્ત આ અવસ્થામાં ક્ત ની પૂર્વે ઇદ્...વગેરે કાર્ય થવાથી છાદિત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આચ્છાદિત.

જ્ઞા ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ણિગ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'અર્ત્તિ-રી૦ ૪-૨-૨૧'થી પુ [પ] નો આગમ. જ્ઞાપિ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ, ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ અને જ્ઞાપિ ધાતુના આ ને -હસ્વ અ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞપ્ત: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ વગેરે કાર્ય દ્વારા જ્ઞપ્ત - આ પ્રમાણે નિપાતન ન થાય ત્યારે જ્ઞાપિ + ક્ત આ અવસ્થામાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્. 'સેદ્કત્યો: ૪-૩-૮૪'થી ણિગ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્ઞાપિત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જાણાવાએલ. ॥૭૪॥

શ્વસ - જપ - વમ - રુષ - ત્વર -

સંઘુષાઽઽસ્વનાઽમઃ ૪૧૪૧૭૫૥

શ્વસ્ જપ્ વમ્ રુષ્ ત્વર્ સમ્ + ઘુષ્ આ + સ્વન્ અને અમ્
ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ નો
નિષેધ થાય છે. શ્વસ્ જપ્ વમ્ રુષ્ ત્વર્ સમ્ + ઘુષ્ આ + સ્વન્ અને
અભિ + અમ્ ધાતુને ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે પ્રાપ્ત ઇદ્ નો
[૪-૪-૩૨થી] આ સૂત્રથી નિષેધ. 'અહન૦ ૪-૧-૧૦૭'થી સ્વન્
વમ્ અને અમ્ ના ઉપાન્ત્ય અ ને આ આદેશ. રુષ્ અને સમ્ + ઘુષ્
ધાતુના ષ્ ની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્ ને દ્ આદેશ.
ત્વર્ ધાતુના વ ને 'મવ્યવિ૦ ૪-૧-૧૦૮'થી ઝ આદેશ. 'રદાદ૦
૪-૨-૬૮'થી ત્વર્ ધાતુની પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયના ત્
ને ન્ આદેશ. 'ઋવર્ણા૦ ૨-૩-૬૩'થી ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય
થવાથી શ્વસ્તઃ, વિશ્વસ્તવાન્ [વિ + શ્વસ્ + તવત્]; જપ્તઃ;
જપ્તવાન્; વાન્તઃ વાન્તવાન્; રુષ્તઃ, રુષ્તવાન્; તૂર્ણઃ, તૂર્ણવાન્;
સંઘુષ્ટૌ, સંઘુષ્ટવાન્; આસ્વાન્તઃ, આસ્વાન્તવાન્ અને અભ્યાન્તઃ,
અભ્યાન્તવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્
નો નિષેધ ન થાય ત્યારે અનુક્રમે શ્વસિતઃ, વિશ્વસિતવાન્;
જપિતઃ, જપિતવાન્; વમિતઃ, વમિતવાન્; રુષિતઃ, રુષિતવાન્;
ત્વરિતઃ, ત્વરિતવાન્; સંઘુષિતૌ, સંઘુષિતવાન્, આસ્વનિતઃ,
આસ્વનિતવાન્; અને અભ્યમિતઃ, અભ્યમિતવાન્; આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શ્વાસ લીધો. વિશ્વાસ કર્યો. જપ કરાએલ.
જપ કર્યો. વમેલ. વમ્યું. ક્રુદ્ધ. ક્રોધ કર્યો. ઉતાવળ કરેલ. ઉતાવળ
કરી. દમન કરવા યોગ્ય બોલાવેલા બે. બોલાવ્યા. વગાડેલ. વગાડ્યું.
સામે ગયેલ. સામે ગયો. ॥૭૫॥

હષે: કેશ - લોમ - વિસ્મય - પ્રતિઘાતે ઠાઠા૭૬॥

કેશ અને લોમ છે કર્તા જેનો એવી ક્રિયાને કેશ અને લોમ કહેવાય છે. કેશ લોમ વિસ્મય અને પ્રતિઘાત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો હષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. હષ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ક્ત પ્રત્યયનાં ત્ ને દ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી હષ્ટા: કેશા:; હષ્ટં લોમભિ:; હષ્ટશ્ચૈત્ર: અને હષ્ટા દન્તા: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી હષિતા: કેશા:; હષિતં લોમભિ:; હષિતશ્ચૈત્ર: અને હષિતા દન્તા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સારા-વાંકા વાળ. રોમાઞ્ય થયો. વિસ્મિત ચૈત્ર. તુટેલા અથડાએલા દાંત. ॥૭૬॥

અપચિત: ઠાઠા૭૭॥

અપ + ચાય્ ધાતુથી પરમાં રહેલા ક્ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો અભાવ અને ચાય્ ને ચિ આદેશનું વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે. અપ + ચાય્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. તેની

પૂર્વે 'સ્તાદ્યશિં ૪-૪-૩૨'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ;
 તેમજ ચાઘ્ ધાતુને ચિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અપચિતઃ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ વગેરે કાર્ય
 ન કરવા દ્વારા નિપાતન ન કરાય ત્યારે ક્ત ની પૂર્વે 'સ્તાદ્યં
 ૪-૪-૩૨'થી ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી અપચાયિતઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ - પૂર્ણિત. ॥૭૭॥

સૃજિ - દૃશિ - સ્કૃ - સ્વરાડ્ત્વતસ્તૃજ્નિત્યાડનિટસ્થવઃ
 ૪૧૪૧૭૮૧૧

સૃજ્ દૃશ્ સ્કૃ [સદ્+કૃ] ધાતુથી તેમજ તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે
 જો ધાતુની પરમાં નિત્ય ઇદ્ થતો નથી એવા - સ્વરાન્ત અથવા અ
 સ્વરવાળા ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ થતો
 નથી. સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે
 'સ્ક્રસૃ-વૃં ૪-૪-૮૧'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે
 નિષેધ. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧'થી સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુને દ્વિત્વ.
 'વ્યજ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યંજનનો લોપ.
 'ક્રતોડ્ત ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. 'અઃ સૃજિં
 ૪-૪-૧૧૧'થી સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુના ક્ર ની પરમાં અ. 'ઇવર્ણાં
 ૧-૨-૨૧'થી ક્ર ને ર આદેશ. સસ્રજ્ અને દદ્રશ્ ના જ્ ને અને શ્
 ને 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭'થી ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં 'તવર્ણસ્યં
 ૧-૩-૬૦'થી થવ્ ના થ્ ને દ્ આદેશ થવાથી સસ્રષ્ઠ અને દદ્રષ્ઠ

આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે સસૃજ્ + થવ્ અને દદૃશ્ + થવ્ આ અવસ્થામાં થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્કસૃ-વૃં ૪-૪-૮૧'થી ઇદ્. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪'થી ઉપાન્ત્ય ક્રને ગુગુ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સસર્જિથ અને દદર્જિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે બનાવ્યું. તે જોયું. સમ્ + કૃ ધાતુને 'સમ્પરેં ૪-૪-૮૧'થી કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ [સ]. સંસ્કૃ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. થવ્ ની પૂર્વે ઉપર જાગાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ. સ્કૃ ને દ્વિત્વ. 'અઘોષેં ૪-૧-૪૫'થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. અભ્યાસમાં ક્રને ઉપર જાગાવ્યા મુજબ અ આદેશ. 'કઙ્ઙચજ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. સમ્ + ચસ્કૃ + થ આ અવસ્થામાં 'નામિનોં ૪-૩-૧'થી કૃ ના ક્રને ગુગુ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સજ્ચસ્કર્થ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે થવ્ ની પૂર્વે ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સજ્ચસ્કરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે સંસ્કાર કર્યો. યા ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાગાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. યા ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી આ ને -હસ્વ અ આદેશ થવાથી યયાથ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે ઉપર જાગાવ્યા મુજબ થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્. 'ઇડેત્ ૪-૩-૮૪'થી યયા ના આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યયિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું ગયો. પચ્ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાગાવ્યા મુજબ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ. પચ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી પચ્ ના ચ્ ને ક્ આદેશ થવાથી પપક્થ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય

ત્યારે પચ્ + થ આ અવસ્થામાં થવ્ ની પૂર્વે 'સ્કસૃં ૪-૪-૮૧'થી
 ઇદ્. 'અનાદેં ૪-૧-૨૪'થી પચ્ ના અ ને એ આદેશ તેમજ પચ્
 ધાતુને દ્વિત્વનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પેચિથ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ - તેં રાંધ્યું. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે યા ધાતુ અને પચ્
 ધાતુથી પરમાં રહેલા સાદિ કે તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'એકસ્વરાં
 ૪-૪-૫૮'થી ઇદ્ નો નિષેધ થયો છે. તેથી તે બંને ધાતુઓ
 તૃજ્નિત્યાનિદ્ છે. યા ધાતુ સ્વરાન્ત છે અને પચ્ ધાતુ અ સ્વરયુક્ત
 છે.

તૃજ્નિત્યાનિદ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ સૃજ્ દૃશ્ અને સ્કૃ ધાતુથી વિહિત તેમજ સ્વરાન્ત અથવા અ
 સ્વરવાળા તૃજ્નિત્યાનિદ્ [તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે જે ધાતુથી પરમાં ઇદ્
 થતો નથી એવાં]જ ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ નો
 વિકલ્પથી નિષેધ થાય છે. તેથી રન્ધ્ અને શ્રિ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્
 પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્કસૃં ૪-૪-૮૧'થી ઇદ્. ઉપર જાણાવ્યા
 મુજબ રન્ધ્ અને શ્રિ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યંજનનો
 લોપ. શિશ્રિ + ઇ + થ આ અવસ્થામાં 'નામિનોં ૪-૩-૧'થી શ્રિ
 ના ઇ ને ગુણ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રન્ધિથ અને શિશ્રિયિથ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ર્ધ્ ધાતુ [૧૧૮૮] ઔદિત્ હોવાથી
 તેનાથી પરમાં રહેલા સાદિ કે તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ધૂગૌદિતઃ
 ૪-૪-૩૮'થી વિકલ્પથી ઇદ્ નું વિધાન છે અને 'સ્તાદ્યશિં
 ૪-૪-૩૨'થી શ્રિ ધાતુની પરમાં રહેલા તાદશ પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય
 ઇદ્ નું વિધાન છે. તેથી રન્ધ્ ધાતુ વેદ્ હોવાથી અને શ્રિ ધાતુ સેદ્
 હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો
 નિષેધ થતો નથી. 'રથ ઇટિં ૪-૪-૧૦૧'થી ર્ધ્ ધાતુના સ્વરની
 પરમાં ન્ નો આગમ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - તેં રાંધ્યું. તેં સેવા કરી.

વિહિતવિશેષણં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 સૃજ્ દૃશ્ અને સ્કૃ ધાતુથી વિહિત જ [પરમાં જ હોવો જોઈએ એવું

નહિ] તેમજ સ્વરાન્ત અથવા અ સ્વરવાળા તૃજ્ઞનિત્યાનિદ્ ધાતુથી વિહિત જ [પરમાં જ હોવો જોઈએ એવું નહિ] થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી કૃષ્ ધાતુને પરીક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. 'સ્કસૃં ૪-૪-૮૧'થી થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કૃષ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. અભ્યાસમાં ક્ર ને અ તથા ક્ ને ચ્ આદેશ. ચકૃષ્ + ઇ + થવ્ આ અવસ્થામાં ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ થવાથી ચકર્ષિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્પષ્ટ છે કે - અહીં થવ્ પ્રત્યય કૃષ્ ધાતુથી વિહિત છે. તેથી ઉપાન્ત્ય ક્ર ને ગુણ થયા બાદ તે અ સ્વરવાળા [કર્ષ] ધાતુથી પરમાં હોવા છતાં થવ્ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - તે ખેંચું અથવા ખેડું. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રમાં સ્વરાન્ત ધાતુના ગ્રહણથી સ્ક ધાતુનું ગ્રહણ શક્ય હોવા છતાં તેનું મૃથગ્ ઉપાદાન; 'ઋતઃ ૪-૪-૭૮'થી સ્ક ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય ઇદ્ નો નિષેધ ન થાય - એ માટે છે.... ॥૭૮॥

ઋતઃ ૪૧૪૧૭૧૧

તૃચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે જે ધાતુની પરમાં નિત્ય ઇદ્ થતો નથી - એવા ક્ર જેના અન્તે છે - એવા ક્રકારાન્ત ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થતો નથી. હ ધાતુને પરીક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સ્કસૃં ૪-૪-૮૧'થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ.

‘દ્વિ ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’થી હ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં હ ના ક્ર ને
 ‘ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮’થી અ આદેશ. ‘ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦’થી
 અભ્યાસમાં હ ને જ્ આદેશ. ‘નામિનો ૪-૩-૧’થી ક્ર ને ગુણ અર્
 આદેશ થવાથી જહર્થે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેં હરાણ કર્યું.

તૃજ્ઞનિત્યાનિટ્ ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 તૃજ્ઞનિત્યાનિટ્ જ [સેટ્ કે વેટ્ નહિ] ક્રકારાન્ત ધાતુથી વિહિત થવ્
 પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય ઇટ્ નો નિષેધ થાય છે. તેથી સ્વ [૨૧]- આ વેટ્
 ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ ન
 થવાથી ‘સ્ક્રસૃ ૦ ૪-૪-૮૧’થી ઇટ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્વ
 ધાતુને દ્વિત્વ. ‘વ્યઙ્જન ૦ ૪-૧-૪૪’થી અભ્યાસમાં અનાદિ
 વ્યઙ્જનનો લોપ. ‘ક્રતોઽત્ ૪-૧-૩૮’થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ
 આદેશ. ક્ર ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગુણ અર્ આદેશ થવાથી
 સસ્વરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેં અવાજ કર્યો. સ્વ ધાતુ
 ઔદિત્ હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા સાદિ કે તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે
 ‘ધૂઘૌદિતઃ ૪-૪-૩૮’થી વિકલ્પે ઇટ્ થાય છે. ॥૭૯॥

ક્ર - વૃ - વ્યેડદ ઇટ્ ૪૧૪૧૮૦॥

ક્ર વૃ વ્યે અને અદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે
 ઇટ્ થાય છે. ઇટ્ નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં જે ઇટ્
 નું ગ્રહણ છે; તેનાથી ન ની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં નથી - એ
 જાણાવાયું છે. ક્ર ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ

સૂત્રથી ઇદ્. ‘દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧’થી ક્ર ને દિત્વ. ‘ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮’થી અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. ‘અસ્યાદે૦ ૪-૧-૬૮’થી અભ્યાસમાં અ ને આ આદેશ. આ + ક્ર + ઇ + થ આ અવસ્થામાં ‘નામિનો ૪-૩-૧’થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું ગયો. વૃ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્. વૃ ને દિત્વ. અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ અને ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી વવરિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તું વર્ષો. સમ્ + વ્યે ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્. વ્યે ને દિત્વ. ‘વ્યજ્જન૦ ૪-૧-૪૪’થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્જનનો લોપ. વેવ્યે + ઇ + થ આ અવસ્થામાં ‘જ્યા-વ્યે૦ ૪-૧-૭૧’થી વે ના એ ને ઇ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સંવિવ્યયિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ઢાંખું. અદ્ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ અદ્ ધાતુને દિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્જનનો લોપ. અભ્યાસમાં આદ્ય અ ને આ આદેશ થવાથી આદિથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે ખાધું. ક્ર ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ઋતઃ ૪-૪-૭૮’થી વૃ ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સ્ક્રસૃ૦ ૪-૪-૮૧’થી; અને વ્યે તથા અદ્ ધાતુથી વિહિત થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘સૃજિ-વૃણિ૦ ૪-૪-૭૮’થી ઇદ્ નો નિષેધ હતો. તેથી આ સૂત્રનું પ્રાગયન છે. ॥૮૦॥

સ્ક્ર - સૃ - વૃ - ભૃ - સ્તુ - દુ - શ્રુ - સ્ત્રો
 વ્યંજનાદેઃ પરોક્ષાયાઃ ૪૧૪૮૧॥

સૃ વૃ ભૃ સ્તુ દુ શ્રુ અને સ્ત્રુ ધાતુને છોડીને સ્કૃ તથા અન્ય સર્વ ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા ના વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. સૃ...વગેરે ધાતુઓને છોડીને અન્ય સર્વ ધાતુઓમાં સ્કૃ નો સમાવેશ હોવા છતાં સદ્ આગમથી રહિત કેવલ કૃ ધાતુની પરમાં રહેલા વ્યંજનાદિ પરોક્ષાના પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ ન થાય એ માટે સ્કૃ ધાતુનું પૃથગ્ ઉપાદાન છે. 'સમ્પરે૦ ૪-૪-૮૧'થી કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્. સમ્ + સ્કૃ ધાતુને પરોક્ષાનો વ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી સ્કૃ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં સ્ નો 'અઘોષે૦ ૪-૧-૪૫'થી લોપ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ આદેશ. 'કઙ્ચજ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી કૃ ધાતુના ઋ ને ગુગ્ અર્ આદેશ થવાથી સજ્ચસ્કરિવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બે જાણાએ સંસ્કાર કર્યો. દા ધાતુને પરોક્ષાનો વ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વ ની પૂર્વે ઇટ્. દા ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ. 'હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં દા ના આ ને -હસ્વ અ આદેશ. દદા + ઇ + વ આ અવસ્થામાં 'ઇડેત્ પુસિ૦ ૪-૩-૮૪'થી આ નો લોપ થવાથી દદિવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બંનેએ આપું. ચિ ધાતુને પરોક્ષાનો વહે પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વહે ની પૂર્વે ઇટ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ચિ ધાતુને દ્વિત્વ. ચિચિ + ઇ + વહે આ અવસ્થામાં ચિચિ ના અન્ત્ય ઇ ને 'યોડ્નેકસ્વ૦ ૨-૧-૫૬'થી ચ્ આદેશ થવાથી ચિચિવહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બંનેએ ભેગું કર્યું. સ્ક્રિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સૃ વૃ વગેરે ધાતુથી ભિન્ન સર્વ ધાતુથી પરમાં રહેલા

તેમજ સ્કૃ [કેવલ કૃ નહીં] જ ધાતુથી પરમાં રહેલા વ્યંજનાદિ પરોક્ષા ના પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી કૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરોક્ષા નો વ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી ચક્રવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ પ્રત્યયને ‘ઇન્ધ્યસં ૪-૩-૨૧’થી કિદવદ ભાવ થવાથી કૃ ધાતુના ક્ર ને ગુણ થતો નથી. તેમજ કેવલ કૃ ધાતુની પરમાં રહેલા તાદશ વ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થયો નથી. અર્થ - અમે બંનેએ કર્યું.

સ્નાદિવર્જનં કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સૃ વૃ ભૃ સ્તુ દુ શ્રુ અને સ્તુ ધાતુથી ભિન્ન જ સ્કૃ અને સર્વ ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા ના વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી સસૃવ વવૃવ વવૃવહે બઘર્થ તુષ્ઠોથ દુષ્ઠોથ શુશ્રોથ અને સુશ્રોથ અહીં પરોક્ષાના વ્યંજનાદિ વ વહે અને થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. સૃ ધાતુને પરોક્ષાનો વ પ્રત્યય. વૃ ધાતુને પરોક્ષાનો વ અને વહે પ્રત્યય. વ અને વહે પ્રત્યયને કિદવદ ભાવ. સૃ અને વૃ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી સસૃવ વવૃવ અને વવૃવહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અમે બંને ગયા. અમે બંને વર્ષા. અમે બંને વર્ષા. ભૃ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. ભૃ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દ્વિત્વ તેમજ અભ્યાસમાં ક્ર ને અ આદેશ. ‘દ્વિતીય ૪-૧-૪૨’થી અભ્યાસમાં ભૃ ને ભ્ આદેશ. બઘૃ + થ આ અવસ્થામાં ક્ર ને ‘નામિનો ૪-૩-૧’થી ગુણ અર્ આદેશ થવાથી બઘર્થ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તે પોષાણ કર્યું. સ્તુ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્તુ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. તુસ્તુ + થ આ અવસ્થામાં સ્તુ ના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. ‘નામ્યન્ત ૨-૩-૧૫’થી સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ‘તવર્ગ ૧-૩-૬૦’થી ત્ ને દ્ આદેશ થવાથી તુષ્ઠોથ આવો પ્રયોગ થાય છે. દુ શ્રુ અને સ્તુ ધાતુને પરોક્ષાનો થવ્ પ્રત્યય. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ દુ શ્રુ અને સ્તુ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં

અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. અન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી દુદ્રોથ શુશ્રોથ અને સુસ્રોથ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે સ્તવના કરી. તું દ્રવ્યો. તું ટપક્યો. તું સ્વ્યો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્તુ દ્રુ શ્રુ અને સૃ ધાતુથી પરમાં રહેલા થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સૃજિ - વૃણિ ૪-૪-૭૮'થી પાણ વિકલ્પે ઇદ્ થતો નથી. કારણકે આ સૂત્રથી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો જ તે સૂત્રથી વિકલ્પે નિષેધ છે...ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. ॥૮૧॥

ઘસેકસ્વરાડ્ઠતઃ ક્વસોઃ ૪૧૪૮૨૧॥

ઘસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ એકસ્વરવાળા અને આ જોનાં અન્તમાં છે એવાં આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા ના ક્વસ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. અદ્ ધાતુને પરોક્ષા ના વિષયમાં 'પરોક્ષાયાં નવા ૪-૪-૧૮'થી ઘસ્ આદેશ. ઘસ્ ધાતુને 'તત્ર ક્વસું ૫-૨-૨'થી ક્વસુ (વસ) પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી ઘસ્ ને ક્તિવ. 'વ્યઙ્ગનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્ગનનો લોપ. 'દ્વિતીયં ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં ઘ્ ને ગ્ આદેશ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી ગ્ ને જ્ આદેશ. આ સૂત્રથી વસ્ ની પૂર્વે ઇદ્. જઘસ્ + ઇ + વસ્ આ અવસ્થામાં 'ગમહનં ૪-૨-૪૪'થી ઘસ્ ના અ નો લોપ. 'અઘોષે ૦ ૧-૩-૫૦'થી ઘ્ ને ક્ આદેશ. ક્ ની પરમાં રહેલા સ્ ને 'ઘસ-વસઃ ૨-૩-૩૬'થી ષ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જક્ષિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ - ખાધું. અદ્ [એક સ્વરવાળો] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. અદ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યજ્જનનો લોપ. 'અસ્યાદેઽં ૪-૧-૬૮'થી આદ્ય અ ને આ આદેશ. આદ્ + વસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વસ્ ની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી આદિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાધું. યા [આકારાન્ત ધાતુ] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. યા ધાતુને દ્વિત્વ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૯'થી અભ્યાસમાં આ ને -હસ્વ અ આદેશ. યયા + વસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વસ્ ની પૂર્વે ઇદ્. 'ઇડેત્ ૪-૩-૯૪'થી આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યયિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયો.

પરોક્ષાયા ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઘસ ધાતુથી અને એકસ્વરી અથવા આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા ના જ ક્વસુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી વિદ્ ધાતુને 'વા વેત્તેઃ ક્વસુઃ ૫-૨-૨૨'થી વર્તમાનામાં ક્વસુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વસ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ ન થવાથી વિદ્વસ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય દ્વારા વિદ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિદ્વાન. અહીં દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સ્પષ્ટપાત્રે સમજી શકાશે કે જઘસ + વસ્ આ અવસ્થામાં અને આદ્ + વસ્ આ અવસ્થામાં વસ્ પ્રત્યય અનુક્રમે અનેકસ્વરી અને એકસ્વરી ધાતુથી પરમાં હોવાથી અદ્ ધાતુના ગ્રહણથી ઘસ નું ગ્રહણ શક્ય નથી. અહીં વસ્ પ્રત્યય; તદૃશ ધાતુથી વિહિત વિવક્ષિત નથી...ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું જોઈએ. ॥૮૨॥

ગમ - હન - વિદલ્ - વિશ - દુશો વા ળાળાઠ૩૥

ગમ્ હન્ વિદ્ વિશ્ અને દુશ્ ધાતુની પરમાં રહેલા પરોક્ષા ના ક્વસુ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પથી ઇટ્ થાય છે. ગમ્ ધાતુને 'તત્ર ક્વસુ ૦ ૫-૨-૨'થી ક્વસુ [વસ્] પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧'થી ગમ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઞ્જન ૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્ આદેશ. જગમ્ + ઙ્ + વસ્ આ અવસ્થામાં 'ગમ - હન ૦ ૪-૨-૪૪'થી ગમ્ ના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જગમિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ ન થાય ત્યારે જગમ્ + વસ્ આ અવસ્થામાં મ્ ને 'મોનો ૦ ૨-૧-૬૭'થી ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જગન્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગયો. હન્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. હન્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. અભ્યાસમાં હ્ ને જ્ આદેશ. જહન્ + વસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વસ્ ની પૂર્વે ઇટ્. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હન્ ના અ નો લોપ. 'અડે હિ-હનો ૦ ૪-૧-૩૪'થી હન્ ના હ ને ઘ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી જહ્નિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં જઘન્ + વસ્ આ અવસ્થામાં વસ્ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ ન થાય ત્યારે જઘન્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - માર્યો. વિદ્ [૧૩૨૨] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. વિદ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. આ સૂત્રથી વસ્ ની પૂર્વે ઇટ્....વગેરે કાર્ય થવાથી વિવિદિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં વસ્ ની પૂર્વે ઇટ્ ન થાય ત્યારે વિવિદવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કર્યું. વિશ્ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. વિશ્ ને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઞ્જનનો લોપ. આ સૂત્રથી

વસ્ ની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી વિવિશિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ ન થાય ત્યારે વિવિશ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રવેશ કર્યો. દૃશ્ ધાતુને ઉપર જાગ્યા મુજબ ક્વસુ પ્રત્યય. દૃશ્ ધાતુને દ્વિત્વ. અભ્યાસમાં અનાદિવ્યજ્ઞનનો લોપ. 'ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને અ. આ સૂત્રથી ક્વસુ ની પૂર્વે ઇદ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દદૃશિવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇદ્ ન થાય ત્યારે દદૃશ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જોયું. ॥૮૩॥

સિચોડ્ઞે: ૪।૪।૮૪॥

અજ્ઞ [૧૪૮૮] ધાતુથી પરમાં રહેલા સિચ્ [સ] પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. અજ્ઞ ધાતુને અઘતનીનો દિ [ત] પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘં ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિચ્ ની પૂર્વે ઇદ્. 'સઃ સિજં ૪-૩-૬૫'થી સિચ્ ની પરમાં દિ ની પૂર્વે ઈત્. 'સ્વરાદેં ૪-૪-૩૧'થી અજ્ઞ ધાતુના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ફટ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી આજ્ઞીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઔદિત્ અજ્ઞ ધાતુથી પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'ધૂઘૌદિતઃ ૪-૪-૩૮'થી વિકલ્પે ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હેતી. તેનો બાધ કરીને આ સૂત્ર નિત્ય વિધાન કરે છે. અર્થ - તે ગયો. ॥૮૪॥

ધૂ - સુસ્તો: પરસ્મૈ ઠાઠાટપા॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં ધૂ સુ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. ધૂ સુ અને સ્તુ ધાતુને અઘતનીનો પરસ્મૈપદનો દિ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'સિજઘ૦ ૩-૪-૫૩'થી સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્. 'સ: સિજ૦ ૪-૩-૬૫'થી દિ ની પૂર્વે ઈત્. 'અઙ્ ધાતો૦ ૪-૪-૨૮'થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'સિચિ પરસ્મૈ૦ ૪-૩-૪૪'થી ઋ અને ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અઘાવીત્ અસાવીત્ અને અસ્તાવીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - તેણે કંપાવ્યું, તેણે દુ:ખ આપ્યું, તેણે સ્તવ્યું. પરસ્મૈ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ પરસ્મૈપદના જ વિષયમાં ધૂ સુ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેથી આત્મનેપદનો અઘતનીમાં ધૂ ધાતુને ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અટ્. અધૂ + સ્ + ત આ અવસ્થામાં ઋ ને 'નામિનો ૪-૩-૧'થી ગુણ ઓ આદેશ. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગ૦ ૧-૩-૬૦'થી ટ્ આદેશ થવાથી અઘોષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આત્મનેપદના વિષયમાં આ સૂત્રથી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્ થતો નથી. અધૂ + સ્ + ત આ અવસ્થામાં 'ધૂગૌદિત: ૪-૪-૩૮'થી વિકલ્પથી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્ થાય ત્યારે અઘવિષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે કંપાવ્યું. ॥ટપા॥

યમિ - રમિ - નમ્યાતઃ સોઽન્તશ્ચ ૪૧૪૮૬॥

પરસ્મૈપદના વિષયમાં યમ્ રમ્ નમ્ અને આકારાન્ત ધાતુની પરમાં રહેલા સિચ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. અને ત્યારે ધાતુના અન્તે સ્ નો આગમ થાય છે. યમ્, વિ + રમ્ અને નમ્ ધાતુને અદ્યતનીનો દિ પ્રત્યય. 'સિજઘ્ ૩-૪-૫૩'થી દિ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. સિચ્ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇટ્ અને ધાતુના અન્તે સ્ નો આગમ. 'સઃ સિજઃ ૪-૩-૬૫'થી દિ ની પૂર્વે ઈત્. 'ઇટ્ ઈતિ ૪-૩-૭૧'થી સિચ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અયંસીત્; વ્યસંસીત્ અને અનંસીત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણે મૈથુન સેવ્યું. તે અટક્યો. તેણે પ્રાણામ કર્યો. યા ધાતુને અદ્યતનીનો તામ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સિચ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્ અને ધાતુના અન્તે સ્ નો આગમ. અ + યા + સ્ + ઇ + સ્ + તામ્ આ અવસ્થામાં 'નામ્યન્તસ્થા ૨-૩-૧૫'થી તામ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગ ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને દ્ આદેશ થવાથી અયાસિષ્ટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ બે ગયા. ॥૮૬॥

ईशीडः से - ध्वे - स्व - ध्वमोः ४।४।८७।

ईश् અને ईड् धાતુથી પરમાં રહેલા વર્તમાનાના સે અને ધ્વે પ્રત્યયની પૂર્વે તેમજ પચ્ચમીના સ્વ અને ધ્વમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. ઈશ્ અને ઈડ્ ધાતુને સે ધ્વે સ્વ અને ધ્વમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વે ઇટ્. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સે અને સ્વ પ્રત્યયના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી ઈશિષે, ઈશિધ્વે, ઈશિષ્વ, ઈશિધ્વમ્; ઈંડિષે, ઈંડિધ્વે ઈંડિષ્વ અને ઈંડિધ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તું સ્વામી થાય છે. તમે સ્વામી થાવ છો. તું સ્વામી થા! તમે સ્વામી થાવ! તું સ્વામી થાય છે. તમે સ્વામી થાવ છો. તું સ્વામી થા! તમે સ્વામી થાવ! ॥૮૭॥

રુત્પञ्चकाच्छिदयः ४।४।૮૮।

રુદ્ સ્વપ્ અન્ શ્વસ્ અને જક્ષ્ - આ પાંચ રુદાદિ [૧૦૮૭ થી ૧૦૮૯] ધાતુઓથી પરમાં રહેલા; યકારાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન વ્યજ્જનાદિ શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. રુદ્, સ્વપ્, પ્ર + અન્, શ્વસ્ અને જક્ષ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ [ઇ]. 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪'થી રુદ્ ના ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. અન્ ધાતુના ન્ ને 'દ્વિત્વેઽપ્ય૦ ૨-૩-૮૧'થી ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી રોદિતિ; સ્વપિતિ; પ્રાણિતિ, શ્વસિતિ

અને જક્ષિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે રડે છે. તે ઊંધે છે. તે જીવે છે. તે શ્વાસ લે છે. તે ખાય છે. અયિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ રુદ્ વગેરે પાંચ ધાતુથી પરમાં રહેલા; ચકારાદિ પ્રત્યયને છોડીને જ અન્ય વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી રુદ્ ધાતુને સપ્તમીનો યાત્ પ્રત્યય થવાથી રુદ્યાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યય યાદિ હોવાથી તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. અર્થ - તે રડે. શિત્ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ રુદાદિ પાંચ ધાતુથી પરમાં રહેલા; ચકારાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન વ્યંજનાદિ શિત્ જ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. તેથી રોત્સ્યતિ અને સ્વપ્સ્યતિ અહીં ચકારાદિ ભિન્ન વ્યંજનાદિ સ્યતિ પ્રત્યય. [ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય] અશિત્ હોવાથી તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ થતો નથી. અર્થ - તે રડશે. તે ઉંઘશે. ॥૮૮॥

દિસ્યોરીદ્ ૪૧૪૮૯૧॥

રુદ્ સ્વપ્ અન્ શ્વસ્ અને જક્ષ - આ રુદાદિ [૧૦૮૭ થી ૧૦૯૧] ધાતુઓથી પરમાં રહેલા શિત્-દિ અને સિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ [ઈ] થાય છે. રુદ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિ અને સિ [દિવ્ અને સિવ્] પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતો ૪-૪-૨૮'થી ધાતુની પૂર્વે અદ્. આ સૂત્રથી દિ અને સિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્. 'લઘોરુપા ૪-૩-૪'થી રુદ્ ના ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરોદીત્ અને અરોદી:

આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દિવ્ પ્રત્યયના સાહચર્યથી 'સાહચર્યાત્ સંદૃશસ્યૈવ [ગ્રહણમ્]' - આ ન્યાયના બળે સિવ્ પ્રત્યય પાણ હ્યસ્તની નો જ ગૃહીત છે. અર્થક્રમશઃ - તે રહ્યો. તું રહ્યો. ॥૮૯॥

અદશ્ચાઽટ્ ૪૧૪૧૦૥

અદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા તેમજ રુદ્ સ્વપ્ અન્ શ્વસ્ અને જક્ષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા શિત્-દિ અને સિ [હ્યસ્તની] પ્રત્યયની પૂર્વે અટ્ [અ] થાય છે. અદ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય. 'સ્વાદ્રેઽ ૪-૪-૩૧'થી અદ્ ધાતુના આદ્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી દિવ્ અને સિવ્ ની પૂર્વે અટ્ [અ] વગેરે કાર્ય થવાથી આદત્ અને આદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. રુદ્ ધાતુને હ્યસ્તની નો દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી અટ્. 'અઙ્ ધાતોઽ ૪-૪-૨૯'થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'લઘોરુઽ ૪-૩-૪'થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અરોદત્ અને અરોદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણે ખાધું. તે ખાધું. તે રહ્યો. તું રહ્યો. ॥૯૦॥

સં - પરે: - કૃગ: સ્સટ્ ૪૧૪૧૧૧॥

સમ્ અને પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ [૮૮૮] ધાતુની પૂર્વે સ્સટ્ [સ] થાય છે. સમ્ અને પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સટ્. સંસ્કૃ અને પરિષ્કૃ ['અસોઙ્ ૨-૩-૪૮'થી અહીં સ્સટ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ.] ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'કૃગૂતનાં ૩-૪-૮૩'થી ડ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧'થી કૃ ના ક્ર ને ગુગ્ અર્ આદેશ. 'ઉ-જ્નો: ૪-૩-૨'થી ડ ને ગુગ્ ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સંસ્કરોતિ અને પરિષ્કરોતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સંસ્કાર કરે છે. પરિષ્કાર કરે છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ધાતુનો સંબંધ, પ્રથમ ઉપસર્ગની સાથે થતો હોવાથી અને ત્યારબાદ પ્રત્યયાદિની સાથે થતો હોવાથી દ્વિત્વ કે અદ્ વગેરેની પૂર્વે જ સ્સટ્ થાય છે. તેથી સંચસ્કાર સમસ્કરોત્...વગેરે પ્રયોગ થાય છે. સ્સટ્ આ પ્રમાણે બે સ્ નો પાઠ હોવાથી સમચિસ્કરત્ ઈત્યાદિ સ્થળે સ્સટ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ [૨-૩-૧૫થી] થતો નથી. ॥૮૧॥

उपाद् भूषा - समवाय - प्रतियत्न - विकार - वाक्याऽध्याहारे ४।४।९२॥

भूषा समवाय प्रतियत्न विकार अने वाक्याध्याहार अर्थ गम्यमान હોય તો; ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ [૮૮૮] ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થાય છે. કન્યામુપસ્કરોતિ અહીં ભૂષા અર્થમાં ઉપ + કૃ ધાતુના કૃ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ [સ્] થયો છે. [પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૪-૪-૮૧] અર્થ - કન્યાને શાણગારે છે. તત્ર ન ઉપસ્કૃતમ્ અહીં સમવાય [ભેગું થવું તે] અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ થવાથી ઉપસ્કૃ ધાતુને 'ક્તક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય બાદ ઉપસ્કૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ત્યાં અમારું ભેગા થવાનું થયું. ઇથોદકમુપસ્કુરુતે અહીં પ્રતિયત્ન [ગુણાન્તરનું આધાન] અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ [સ્] થયો છે. ઉપસ્કૃ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તે પ્રત્યયની પૂર્વે 'કૃગ્ તનાદે૦ ૩-૪-૮૩'થી ડ પ્રત્યય. 'નામિનો૦ ૪-૩-૧'થી ક્ર ને ગુણ અર્ આદેશ. અર્ ના અ ને 'અંતઃ શિત્યુત્ ૪-૨-૮૮'થી ડ આદેશ થવાથી ઉપસ્કુરુતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાષ્ઠ અને પાણીમાં ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપસ્કૃતં ભુક્તે અહીં વિકાર અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ થાય છે. ત્યારબાદ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઉપસ્કૃ ધાતુને ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપસ્કૃતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સંસ્કાર કરાએલ અથવા વિકૃત ખાય છે. સોપસ્કારં સૂત્રમ્ અહીં વાક્ય - અધ્યાહાર અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ થાય છે. ઉપસ્કૃ ધાતુને 'ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય.

‘નામિનો ૪-૩-૫૧’થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સોપસ્કારં સૂત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાક્યના અધ્યાહારવાળું સૂત્ર. ગમ્યમાન અર્થબોધક વાક્યના એકદેશનાં સ્વરૂપથી ઉપાદાનને અધ્યાહાર કહેવાય છે. ॥૮૨॥

કિરો લવને ૪૧૪૧૩૧

લવન [કાપવું] અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સટ્ થાય છે. ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સટ્. ઉપસ્કૃ ધાતુને ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’થી ક્ત્વા પ્રત્યય. ‘અનજઃ ૦ ૩-૨-૧૫૪’થી ક્ત્વા ને યપ્ આદેશ. ‘ઋતાં ૦ ૪-૪-૧૧૬’થી કૃ ના ક્ર ને ડ્ર આદેશ. ‘ભ્વાદેર્નાં ૦ ૨-૧-૬૩’થી ડ્ર ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ. વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપસ્કીર્યં મદ્રકા લુનન્તિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મદ્ર દેશના લોકો નીચે પાથરીને કાપે છે. લવન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ લવન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સટ્ [સ] થાય છે. તેથી ઉપકિરતિ પુષ્પમ્ અહીં લવન અર્થ ન હોવાથી ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સટ્ થતો નથી. ઉપ + કૃ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘તુદાદેઃ શઃ ૩-૪-૮૧’થી શ [અ] પ્રત્યય. ઉપર જાગાવ્યા મુજબ કૃ ધાતુના ક્ર ને ડ્ર આદેશ થવાથી ઉપકિરતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુષ્પ વિખેરે છે. ॥૮૩॥

પ્રતેષ્ચ વધે ૪૧૪૧૪૧૧

હિંસાના વિષયમાં અથવા હિંસા અર્થ હોય તો; પ્રતિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થાય છે. પ્રતિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે હિંસાના વિષયમાં આ સૂત્રથી સ્સદ્ [સ]. પ્રતિસ્કૃ અને ઉપસ્કૃ ધાતુને 'ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. 'ઋતાં ૪-૪-૧૧૬'થી કૃ ધાતુના ઋ ને ઙ્ર આદેશ. 'ભ્વાદેર્નાં ૨-૧-૬૩'થી ઙ્ર ના ઙ્ર ને ઙ્ર આદેશ. 'રદાદ ૪-૨-૬૮'થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશ. 'રષ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩'થી ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રતિસ્કીર્ણમ્ ઉપસ્કીર્ણમ્ વા હ તે વૃષલ!ભૂયાત્ - આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - [બંત્રેનો] - હે શૂદ્ર! તારી હાનિ થાય. અર્થાદ્ હે શૂદ્ર તારો વિક્ષેપ [પ્રેરાણા; ત્યાગ; ફકવાની ક્રિયા વગેરે] હિંસાનું કારણ થાય! પ્રતિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે આ સૂત્રથી હિંસા અર્થમાં સ્સદ્. પ્રતિસ્કૃ ધાતુને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય. સ્કૃ ને 'દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧'થી દ્વિત્વ. 'અઘોષે ૪-૧-૪૫'થી અભ્યાસમાં સ્ નો લોપ. '-હસ્વઃ ૪-૧-૩૮'થી અભ્યાસમાં ઋ ને -હસ્વ ઋ આદેશ. 'ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮'થી ઋ ને અ આદેશ. 'કડ઼શ્ચઞ્ ૪-૧-૪૬'થી અભ્યાસમાં ક્ ને ચ્ આદેશ. પ્રતિચસ્કૃ + એ આ અવસ્થામાં 'સ્કૃચ્છૃતો ૪-૩-૮'થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ થવાથી પ્રતિચસ્કૃ નચ્ચૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નખંથી માર્યો. વધ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ હિંસાના વિષયમાં અથવા હિંસા અર્થ હોય તો; પ્રતિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થાય છે. તેથી પ્રતિ + કૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રતિકીર્ણ બીજમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વધ અર્થ ઉપર

જાગ્યા મુજબ ન હોવાથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થતો નથી. અર્થ - બીજા વાવ્યું. ॥૮૪॥

અપાચ્વતુષ્પાત્ - પક્ષિ - શુનિ હૃષ્ટાઽન્નાઽઽશ્રયાર્થે ૪૧૪૧૫॥

હૃષ્ટ ચતુષ્પદ ગાય વગેરે; અન્નાર્થી પક્ષિ અને આશ્રયાર્થી કુતરો કર્તા હોય તો; અપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થાય છે. આ સૂત્રથી અપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા તાદશ કૃ [હૃષ્ટ ચતુષ્પદાદિ કર્તૃક] ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ [સ]. અપસ્કૃ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'તુદાદે: શ: ૩-૪-૮૧'થી શ પ્રત્યય. 'ઋતાં ૪-૪-૧૧૬'થી ઋ ને ઇર્ આદેશ થવાથી અપસ્કિરતે ગૌ હૃષ્ટ:; અપસ્કિરતે કુક્કુટો ભંક્ષ્યાર્થી અને અપસ્કિરતે આશ્રયાર્થી શ્વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - હૃષ્ટ બળદ [શિંગડાથી] માટી ખોદે છે. કુકડો અન્ન માટે માટી વિખેરે છે. કુતરો બેસવાની જગ્યા માટે માટી ઉડાડે છે. ॥૮૫॥

વૌ વિષ્કિરો વા ૪૧૪૧૬૧।

પક્ષિ અર્થમાં વિષ્કિર નામનું વિકલ્પથી નિપાતન કરાય છે - અર્થાદ્ તાદૃશ અર્થમાં વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા કૃ ધાતુની પૂર્વે વિકલ્પથી સ્સદ્ થાય છે. વિ + કૃ ધાતુને 'મૂલવિભુજાદયઃ ૫-૧-૧૪૪'થી ક [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્. તેના સ્ ને 'અસોડ૦. ૨-૩-૪૮'થી ષ્ આદેશ. 'ઋતાં૦ ૪-૪-૧૧૬'થી કૃ ને ઇર્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી વિષ્કિરઃ પક્ષી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સ્સદ્ [સ્] ન થાય ત્યારે વિકિરઃ પક્ષી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પક્ષી. ૧૮૬।

પ્રાત્ તુમ્પતે ગંવિ ૪૧૪૧૭।

ગો [ગોત્વ જાતીય] કર્તા હોય તો; પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા તુમ્પ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ [સ્] થાય છે. પ્ર + તુમ્પ ધાતુને વર્તમાનમાં તિવ્ પ્રત્યય. તુમ્પ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી સ્સદ્ [સ્]. 'કર્તૃય૦ ૩-૪-૭૧'થી તિવ્ ની પૂર્વે શવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રસ્તુમ્પતિ ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બળદ મારે છે. ગવીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ગો જ કર્તા હોય તો; પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા તુમ્પ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થાય છે. તેથી

પ્રતુમ્પતિ તરુઃ અહીં ગો ક્તા ન હોવાથી આ સૂત્રથી તુમ્પ ધાતુની પૂર્વે સ્સદ્ થતો નથી. અર્થ - વૃક્ષ હલે છે. ॥૮૭॥

उदितः स्वरान्नोऽन्तः ४।४।९८॥

उदित् [उ જેમાં इत् [अनुबंध] છે એવા] ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. નદ્ [દુનદુ ૩૧૨] ધાતુના અ ની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ. નન્દ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નન્દતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સમૃદ્ધ થાય છે, આનંદ પામે છે. કુઙ્ [કુઙ્ઙ ૬૧૦] ધાતુના ડ ની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ. 'મ્નાં ધુઙ્ ૧-૩-૩૮'થી ન્ ને ણ્ આદેશ. 'ક્તેટો ગુરો ૦ ૫-૩-૧૦૬'થી કુણ્ઙ ધાતુને અ પ્રત્યય. કુણ્ઙ નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮'થી સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુણ્ઙા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પત્ર વિશેષ. ॥૮૮॥

મુચાદિ - તૃફ - ઢૃફ - ગુફ - શુભોભ: શે ૪૧૪૧૧૧॥

મુચાદિ ગણપાઠમાંના [૧૩૨૦ થી ૧૩૨૭ સુધીના આઠ ધાતુઓ] ધાતુઓના તેમજ તૃફ ઢૃફ ગુફ શુભ્ અને ઉભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં; તેની પરમાં જ પ્રત્યય હોય તો ન્ નો આગમ થાય છે. મુચ્ અને પિશ્ ધાતુને તેમજ તૃફ [૧૩૭૭-૧૩૭૮]; ઢૃફ [૧૩૮૧-૧૩૮૨]; ગુફ [૧૩૮૩-૧૩૮૪]; શુભ્ [૧૩૮૭-૧૩૮૮] અને ઉભ્ [૧૩૮૫-૧૩૮૬] ધાતુને વર્તમાના વિભક્તિનો તિવ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'તુદાદે: જા: ૩-૪-૮૧'થી જ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મુચ્ પિશ્...વગેરે ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી મુજ્ઞતિ પિંજતિ તૃમ્ફતિ ઢૃમ્ફતિ ગુમ્ફતિ શુમ્ભતિ અને ઉમ્ભતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - છોડે છે. પ્રકાશિત કરે છે. તૃપ્ત થાય છે. દુ:ખી થાય છે. ગૂંથે છે. શોભે છે. પૂર્ણ કરે છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - અહીં તૃફ ઢૃફ...વગેરેના ગ્રહણથી તૃમ્ફ ઢૃમ્ફ વગેરે ન્ સહિત ધાતુઓનું પાણ ગ્રહણ કર્યું છે. તૃમ્ફ + જ[અ] + તિ...વગેરે અવસ્થામાં 'નો વ્યજ્જન૦ ૪-૨-૪૫'થી તૃમ્ફ વગેરે [૧૩૭૮ ૧૩૮૨ ૧૩૮૪ ૧૩૮૮ ૧૩૮૬] ધાતુના ન્ નો [મ્ નો] લોપ થયા બાદ તૃફ વગેરે ધાતુના સ્વરની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થાય છે. તેનો લોપ ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રથી તેનું વિધાન કર્યું ન હોત...ઈત્યાદિ ભાગાવનાર પાસેથી સમજી લેવું. ॥૮૮॥

જખઃ સ્વરે ળાળા૧૦૦૥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા જખ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. જખ્ ધાતુને 'અચ્ ૫-૧-૪૯'થી અચ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જખ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી જખ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બગાસું ખાનાર. ॥૧૦૦॥

રથ્ ઙટિ તુ પરોક્ષાયમેવ ળાળા૧૦૧॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રથ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. પરન્તુ ઙટ્ પરમાં હોય તો પરોક્ષામાં જ તે આગમ થાય છે. રથ્ ધાતુને 'અચ્ ૫-૧-૪૯'થી અચ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રથ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી રથ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાંધનાર અથવા હિંસા કરનાર. રથ્ ધાતુને પરોક્ષાનો વ પ્રત્યય. 'સ્ક્રસૃ૦ ૪-૪-૮૧'થી વ ની પૂર્વે ઙટ્. રથ્ ના અ ની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ. 'દ્વિર્ધાતુઃ૦ ૪-૧-૧'થી રથ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જન૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિવ્યઙ્જનનો લોપ થવાથી રન્થિવ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બેએ રાન્ધ્યું અથવા હિંસા કરી. પરોક્ષાયમેવેતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર

જાગ્યા મુજબ ઇદ્ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા રથ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં પરોક્ષા માં જ ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી રથ્ ધાતુને શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮’થી ઇદ્ ...વગેરે કાર્ય થવાથી રથિતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પરોક્ષાનો પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. ઇદ્ સહિત તા પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવા છતાં; નિયમના કારણે અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય સેદ્ ભિન્ન જ વિવક્ષિત હોવાથી રથિતા અહીં ન્ નો આગમ થતો નથી. “પરોક્ષામાં રથ્ ધાતુને ન્ નો આગમ થાય તો ઇદ્ સહિત જ પરોક્ષાનો પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે થાય” આવા નિયમની વ્યાવૃત્તિ માટે સૂત્રમાં એવ પદનું ઉપાદાન છે. જેથી રન્ધ વગેરે પ્રયોગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે...ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - રાંધશે અથવા હિંસા કરશે. ॥૧૦૧॥

રમ્હોડ પરોક્ષા - શવિ ૪૪૧૦૨॥

પરોક્ષા નો પ્રત્યય અને શવ્ [અ] પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા રમ્ ધાતુના સ્વરની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. આ+રમ્ ધાતુને ‘ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮’થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રમ્ ધાતુના અ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી આરમ્ભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શરૂઆત. અપરોક્ષાશવીતિ કિમ્?=આ સૂત્રથી ઉપર જાગ્યા મુજબ પરોક્ષા અને શવ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ સ્વરાદિ પ્રત્યય

પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા રમ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી આરંભે અહીં પરોક્ષા ના એ પ્રત્યયની પૂર્વે અને આરંભતે અહીં શવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે રમ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. આ + રમ્ ધાતુને પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય. ‘અનાદે૦ ૪-૧-૨૪’થી રમ્ ધાતુના અ ને એ આદેશ. તેમજ દ્વિત્વનો નિષેધ થવાથી આરંભે આવો પ્રયોગ થાય છે. આ + રમ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. તેની પૂર્વે ‘કર્ત્તર્યન૦ ૩-૪-૭૧’થી શવ્ [અ] પ્રત્યય થવાથી આરંભતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આરંભ કર્યો. આરંભ કરે છે. ॥૧૦૨॥

લભઃ ૪૧૪૧૦૩॥

પરોક્ષા ના પ્રત્યયને છોડીને તેમજ શવ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. લભ્ ધાતુને ‘ળક - તૃચૌ ૫-૧-૪૮’થી ળક [અક] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી લમ્ભકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કરનાર. અહીં લભ્ ધાતુ આત્મને પદનો [૭૮૬] વિવક્ષિત છે. ॥૧૦૩॥

આડો યિ ઠાઠા૧૦૪॥

ચ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા આઈ
 [આ] ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો
 આગમ થાય છે. આઈ + લભ્ ધાતુને 'શકિ-તકિ૦
 ૫-૧-૨૯'થી ચ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વે રહેલા આ + લભ્
 ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી આલમ્બ્યા
 ગૌ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વધ કરવા યોગ્ય ગાય. યીતિ
 કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ યાદિ જ પ્રત્યય પરમાં
 હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા આઈ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્
 ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી આ + લભ્
 ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. 'અધચ્ચ૦
 ૨-૧-૭૮'થી ક્ત ના ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીય૦ ૧-૩-૪૮'થી લભ્
 ના ભ્ ને બ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી આલમ્બ્યા: આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અહીં યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ + લભ્ ધાતુના અ ની
 પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ-વધ
 કરાએલા. ॥૧૦૪॥

उपात् स्तुतौ ४।४।१०५॥

પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે; ચ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. ઉપ + લભ્ ધાતુને 'શકિ - તકિં ૫-૧-૨૯'થી ચ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના સ્વર અ ની પરમાં ન્ નો આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉપલભ્યા વિદ્યા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રશંસનીય વિદ્યા. સ્તુતાવિત્તિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશંસા અર્થ જ ગમ્યમાન હોય ત્યારે; યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી ઉપલભ્યા વાર્તા અહીં સ્તુતિ - પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - ખરાબ વાત. ॥૧૦૫॥

જિ - खणमो वा ४।४।१०६॥

જિ અથવા ણમ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં વિકલ્પથી ન્ નો આગમ થાય છે. લભ્ ધાતુને અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતો ૪-૪-૨૯'થી ધાતુની પૂર્વે અટ્. 'ભાવકર્મણો: ૩-૪-૬૮'થી ત ની પૂર્વે જિચ્ [ઙ] પ્રત્યય

અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી લભ્ ના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ થવાથી અલભ્મિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ ન થાય ત્યારે લભ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦'થી વૃદ્ધિ થવાથી અલાભિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કરાયું. લભ્ ધાતુને 'ઋણમ્ ચા૦ ૫-૪-૪૮'થી ઋણમ્ [અમ્] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ. લભ્મમ્ નામને 'ભૃશાભીક્ષ્યા૦ ૭-૪-૭૩'થી ક્તિવ વગેરે કાર્ય થવાથી લભ્મંલભ્મમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ ન થાય ત્યારે ઉપર જાણાવ્યા મુજબ લભ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી લાભંલાભમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર પ્રાપ્ત કરીને. ॥૧૦૬॥

उपसर्गात् खल्घञोश्च ४।४।१०७॥

खल् घञ् जि अथवा ऋणम् प्रत्यय परमां ङीय तो तेनी पूर्वे रडेवा उपसर्गथी परमां रडेवा लभ् धातुना स्वरनी परमां न् नो आगम थाय છે. दुष् + प्र + लभ् ધાતુને 'દુઃસ્વી૦ ૫-૩-૧૩૯'થી ખલ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી દુષ્પ્રલભ્મમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - થોડો લાભ. પ્ર + લભ્ ધાતુને 'ભાવાઙકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘજ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો

આગમ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રલમ્ભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારો લાભ. પ્ર + લભ્ ધાતુને અદ્યતનીમાં ત પ્રત્યય. તેની પૂર્વે 'ભાવકર્મણોઃ ૩-૪-૬૮'થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાલમ્ભે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રાપ્ત કરાવું. પ્ર + લભ્ ધાતુને ણમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય 'જિણ્ણમોર્વા ૪-૪-૧૦૬'માં જાગાવ્યા મુજબ થવાથી પ્રલમ્ભંપ્રલમ્ભમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વારંવાર પ્રાપ્ત કરીને.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાગાવ્યા મુજબ ખલ્ ઘજ્ જિ અથવા ણમ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઉપસર્ગથી જ પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી કેવલ લભ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય. 'ઞિતિ ૪-૩-૫૦'થી લભ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી લાભઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપસર્ગરહિત લભ્ ધાતુના અ ની પરમાં આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. તેમજ “ખલ્ અને ઘજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેની પૂર્વે રહેલા ઉપસર્ગ પૂર્વક જ લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે.”
- આ પ્રમાણેના નિયમ માટે આ સૂત્રનું પ્રાણયન હોવાથી 'લભઃ ૪-૪-૧૦૩'થી પાણ ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થાદ્ ખલ્ અને ઘજ્ થી ભિન્ન - સ્વરાદિ પ્રત્યયનું નિમિત્તવિધયા તે સૂત્રમાં ગ્રહણ છે - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - લાભ. ॥૧૦૭॥

ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા એકલા અથવા બંને એવા જે સુ અને દુર [દુસ્ - દુર] ઉપસર્ગ; તેનાથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં; તેની પરમાં [તાદૃશ લભ્ ધાતુની પરમાં] ખલ્ અથવા ઘઙ્ પ્રત્યય હોય તો, ન્ નો આગમ થાય છે. અતિ + સુ + લભ્, અતિ + દુર + લભ્ [ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વ્યસ્ત સુ અને દુર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્] ધાતુને 'દુઃસ્વીષતઃ ૦ ૫-૩-૧૩૯'થી ખલ્ [અ] પ્રત્યય તેમજ 'ભાવાઙકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮'થી ઘઙ્ [અ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના સ્વર અ ની પરમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિસુલભ્મ્ અતિદુર્લભ્મ્ અતિસુલભ્ઃ અને અતિદુર્લભ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અતિ + સુ + દુર + લભ્ [ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સમસ્ત સુદુર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્] ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ખલ્ અને ઘઙ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી લભ્ ધાતુના સ્વર અ ની પરમાં ન્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિસુદુર્લભ્મ્ અને અતિસુદુર્લભ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અત્યન્ત સુલભ્. અત્યન્ત દુર્લભ્. અત્યન્ત સુલભ્. અત્યન્ત દુર્લભ્. અતિશય દુર્લભ્. અતિશય દુર્લભ્.

ઉપસર્ગાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ખલ્ અને ઘઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા; ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા વ્યસ્ત કે સમસ્ત એવા સુ અને દુર ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી સુલભ્મ્ અહીં ઉપસર્ગપૂર્વક સુ ઉપસર્ગ ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા લભ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં [તેની પરમાં ખલ્ પ્રત્યય હોવા છતાં] આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - સુલભ્. યદ્યપિ

અતિસુલભ્યમ્ ઈત્યાદિ સ્થળે ‘ઉપસર્ગાં ૪-૪-૧૦૭’ આ સૂત્રથી જ ન્ નો આગમ સિદ્ધ હતો. પરન્તુ આ સૂત્ર નિયમ માટે છે. તેથી સુ અને દુર્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા લ્ભ ધાતુના સ્વરની પરમાં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ન્ નો આગમ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે સુ અને દુર્ ઉપસર્ગ; ઉપસર્ગપૂર્વક હોય તેથી સુલભ્યમ્ ઈત્યાદિ સ્થળે પૂર્વ [૪-૪-૧૦૭] કે આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. સુ અને દુર્ વ્યસ્ત અને સમસ્ત ગ્રાહ્ય બને અને દુર્ થી દુસ્ નું પાણુ ગ્રહણ થાય - એ માટે ‘સુદુર્ભ્યઃ’ - આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ છે. ॥૧૦૮॥

નશો ધુટિ ૪૧૪૧૦૯૧॥

ધુટ્ વર્ગથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા નશ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. નશ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નશ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ. ‘યજસૃજં ૨-૧-૮૭’થી જ્ ને જ્ આદેશ. ‘તવર્ગં ૧-૩-૬૦’થી તા ના ત્ ને ટ્ આદેશ થવાથી નંષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નાશ પામશે. ધુટીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ધુડાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા નશ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી નશિતા અહીં નશ્ ધાતુની પરમાં તા પ્રત્યયની પૂર્વે ‘ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮’થી ઙ્ ધવાથી ધુડાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી

[સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી] નજ્ ધાતુના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ- નષ્ટ થશે. ॥૧૦૮॥

મસ્જે: સ: ૪૧૪૧૧૦૧

ધ્રુવ વાર્ગથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા મસ્જ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં રહેલા સ્ ના સ્થાને ન્ નો આગમ થાય છે. મસ્જ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મસ્જ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં સ્ ના સ્થાને ન્ નો આગમ. 'ચજ: કગમ્ ૨-૧-૮૬'થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'મ્નાં ધ્રુવ ૧-૩-૩૮'થી ન્ ને ઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી મઙ્કતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ડુબશે. અહીં ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સ્ ના સ્થાને મસ્જ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં ન્ આગમનું વિધાન હોવાથી મસ્જ્ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન મક્ત્વા...ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં મસ્જ્ ધાતુના સ્ ના સ્થાને આ સૂત્રથી વિહિત ન્ આગમનો 'નો વ્યજ્જન ૦ ૪-૨-૪૫'થી લોપ થઈ શકે છે....ઈત્યાદિ અધ્યાપકે બરાબર સમજાવવું જોઈએ. ॥૧૧૦॥

અ: સૃજિ - દૃશોઽકિતિ ઠાઠા૧૧૧૧॥

કિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય ધ્રુવ વાર્ગથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં અ નો આગમ થાય છે. સૃજ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય; દૃશ્ ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુના ક્ર ની પરમાં અ નો આગમ. 'ઙવર્ણાદિં ૧-૨-૨૧'થી ક્ર ને ર આદેશ. 'યજસૃજં ૨-૧-૮૭'થી જ્ તથા શ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦'થી ત્ ને ઢ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્પષ્ટા અને દ્રઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સજ્જિ. જોવા માટે.

અકિતીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ કિત્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ ધ્રુવાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સૃજ્ અને દૃશ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં અ નો આગમ થાય છે. તેથી સૃજ્ ધાતુને 'ક્ત - ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય; ઉપર જાણાવ્યા મુજબ થવાથી સૃષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ધ્રુવાદિ પાગ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સૃજ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં અ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - સર્જેલ. અસૃષ્ટ અસૃષ્ટા:...ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી જે કારણે અ નો આગમ થતો નથી - તેનું અનુસન્ધાન બૃહદ્વૃત્તિથી કરવું. ॥૧૧૧॥

સ્પૃશાદિ - સૃપો વા ૪૧૪૧૧૨૧॥

કિત્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય - ધૃદ્ વાર્ણથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા સ્પૃશ્ મૃશ્ કૃષ્ તૃષ્ ટૃષ્ અને સૃષ્ ધાતુના સ્વરની પરમાં વિકલ્પથી અ નો આગમ થાય છે. સ્પૃશ્ મૃશ્ કૃષ્ તૃષ્ ટૃષ્ અને સૃષ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્પૃશ્ વગેરે ધાતુના ક્ર ની પરમાં અ નો આગમ. 'યજસૃજ' ૨-૧-૮૭'થી સ્પૃશ્ અને મૃશ્ ધાતુના શ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગ' ૧-૩-૬૦'થી તા પ્રત્યયના ત્ ને ષ્ ના યોગમાં ટ્ આદેશ. 'ઇવર્ણ' ૧-૨-૨૧'થી ક્ર ને ર્ આદેશ થવાથી સ્પ્રષ્ટા મ્ષ્ટા ક્રષ્ટા ત્રસા દ્રસા અને સ્રસા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ર ની પરમાં અ નો આગમ ન થાય ત્યારે 'લઘોરૂપા' ૪-૩-૪'થી ક્ર ને ગુગ્ અર્ આદેશ થવાથી સ્પર્ષ્ટા મર્ષ્ટા કર્ષ્ટા તર્ષ્ટા દર્ષ્ટા અને સર્ષ્ટા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - સ્પર્શ કરશે. સ્પર્ષ કરશે. ખેંચશે. તૃપ્ત થશે. ગર્વ કરશે. જશે. ॥૧૧૨॥

-હસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ ૪૧૪૧૧૩૧॥

-હસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુની પરમાં; તેની પરમાં પિત્ - કૃત્ પ્રત્યય હોય તો ત્ નો આગમ થાય છે. ગમ્ ધાતુને 'દિદ્યુદ' ૫-૨-૮૩'થી ક્વિષ્ [૦] પ્રત્યય અને નિપાતનના કારણે ગમ્

ધાતુને ક્તિવ. 'વ્યઙ્ગન૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ
 વ્યઙ્ગનનો લોપ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી અભ્યાસમાં ગ્ ને જ્
 આદેશ. જગમ્ + ક્વિપ્ આ અવસ્થામાં નિપાતનના કારણે મ્ નો
 લોપ. આ સૂત્રથી જગ ની પરમાં ત્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી
 જગત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચંચળ સ્વભાવવાળો.
 -હસ્વસ્યેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ
 -હસ્વસ્વરાન્ત જ ધાતુની પરમાં; તેની પરમાં પિત્ કૃત્ પ્રત્યય હોય
 તો ત્ નો આગમ થાય છે. તેથી ગ્રામ + ની ધાતુને 'ક્વિપ્
 ૫-૧-૧૪૮'થી ક્વિપ્ [૦] પ્રત્યય. 'ગ્રામાગ્રા૦ ૨-૩-૭૧'થી ની
 ધાતુના ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામણીઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અહીં દીર્ઘસ્વરાન્ત ની ધાતુની પરમાં આ સૂત્રથી ત્ નો
 આગમ થતો નથી. અર્થ - ગામનો મુખી. ગ્રામણિ કુલમ્... ઈત્યાદિ
 સ્થળે 'ક્લીબે ૨-૪-૮૭'થી ની ધાતુના ઈન્ -હસ્વ ઙ્ આદેશ થયા
 પછી પાણ આ સૂત્રથી ત્ નો આગમ થતો નથી કારણકે એ -હસ્વ
 આદેશ; આ સૂત્રથી વિહિત ત્ આગમના કર્તવ્ય પ્રસંગે 'અસિદ્ધં
 બહિરઙ્ગમન્તરઙ્ગો' - આ ન્યાયના બળે અસિદ્ધ મનાય
 છે.... ઈત્યાદિ ભાણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ...

કૃતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ -હસ્વ
 સ્વરાન્ત ધાતુની પરમાં; તેની પરમાં પિત્ - કૃત્ જ પ્રત્યય હોય તો
 ત્ નો આગમ થાય છે. તેથી હુ ધાતુને હ્યસ્તની નો અન્ પ્રત્યય.
 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨'થી હુ ધાતુને ક્તિવ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'થી
 અભ્યાસમાં હ્ ને જ્ આદેશ. 'અઙ્ઘાતો ૪-૪-૨૮'થી ધાતુની
 પૂર્વે અઙ્. અજુહ + અન્ આ અવસ્થામાં 'દ્વયુક્તજ૦ ૪-૨-૮૩'થી
 અન્ ને પુસ્ આદેશ. 'પુસ્પૌ ૪-૩-૩'થી જુહ ના અન્ત્ય ડ ને ગુણ
 ઓ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અજુહવુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અહીં પુસ્ પ્રત્યય કૃત્ ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા જુહ ધાતુના અન્તે
 આ સૂત્રથી ત્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - તેઓએ હોમ

343

આસીન: ૪૪૧૧૫॥

આસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલા આન પ્રત્યયના આ ને ઈ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. આસ્ ધાતુને તેમજ ઉદ + આસ્ ધાતુને 'શત્રાનજ્ઞાં ૫-૨-૨૦'થી આનશ્ [આન] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આન પ્રત્યયના આ ને ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આસીન: અને ઉદાસીન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - બેસેલો. ઉદાસ. ॥૧૧૫॥

કૃતાં કિડતીર્ ૪૪૧૧૬॥

કૃ જેના અન્તે છે એવા કૃકારાન્ત ધાતુના કૃ ને; તેની પરમાં કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય હોય તો ઈર્ આદેશ થાય છે. તૃ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃ ને ઈર્ આદેશ. ઈર્ ના ઈ ને 'ઘ્વાદેર્નાં ૨-૧-૬૩'થી દીર્ઘ ઈ આદેશ. 'રદાદં ૪-૨-૬૮'થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી તીર્ણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તર્યો. કૃ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. 'તુદાદે: જ્ઞ: ૩-૪-૮૧'થી તિવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે જ્ઞ [અ] પ્રત્યય. 'શિદવિત્ ૪-૩-૨૦'થી જ્ઞ પ્રત્યયને કિદ્વદ ભાવ થવાથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુના કૃ ને ઈર્ આદેશ થવાથી કિરતિ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિષ્ણુ છે. સૂત્રમાં કૃતાં - આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ સ્વાભાવિક ક્રૂ ની જગે જ કોઈ સૂત્રથી સિદ્ધ પણ ક્રૂ ના ગ્રહણ માટે છે. તેથી ચિકીર્ષંતિ [કૃ + સન્ + અ + તિ] અહીં 'સ્વર-હન૦ ૪-૧-૧૦૪'થી કૃ ધાતુના ક્રૂ ને દીર્ઘ ક્રૂ આદેશ થયા પછી તેને આ સૂત્રથી ઇર્ આદેશ થાય છે. અન્યથા 'લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ' - આ ન્યાયના બળે સ્વાભાવિક જ કૃ વગેરે ધાતુના ક્રૂ ને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇર્ આદેશ થાત... ॥૧૧૬॥

ઓષ્ટ્યાદુર્ ૪।૪।૧૭।

ઓષ્ટ્ય વાર્ણથી પરમાં રહેલા; ધાતુના ક્રૂ ને; તેની પરમાં કિત્ અથવા કિત્ પ્રત્યય હોય તો ઊર્ આદેશ થાય છે. પૃ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮'થી ક્વિપ્ [૦] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્રૂ ને ઊર્ આદેશ. પુર્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫'થી સિ પ્રત્યયનો લોપ. 'પદાન્તે ૨-૧-૬૪'થી ઊર્ ના ઊ ને દીર્ઘ ઊ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - નગર. મૃ ધાતુને 'તુમર્હાં ૩-૪-૨૧'થી સન્ પ્રત્યય. 'સ્વર-હન૦ ૪-૧-૧૦૪'થી ક્રૂ ને દીર્ઘ ક્રૂ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૩૩'થી સન્ પ્રત્યયને કિદ્વદ ભાવ. આ સૂત્રથી મૃ ના ક્રૂ ને ઊર્ આદેશ. 'સન્યઙ્ચ ૪-૧-૩'થી મુર્ ને કિત્વ. 'વ્યઙ્જન૦ ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં અનાદિ વ્યઙ્જનનો લોપ. 'દ્વિતીય૦ ૪-૧-૪૨'થી અભ્યાસમાં મ્ ને વ્ આદેશ. 'ભ્વાદેર્નાં ૨-૧-૬૩'થી મુર્ ના ઊ ને દીર્ઘ ઊ આદેશ. 'નામ્યન્ત૦ ૨-૩-૧૫'થી સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બુધૂર્ષંતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પોષવાની

ઈચ્છા કરે છે. વૃ ધાતુને ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સન્ પ્રત્યય. વૃ ના ક્ર
ને દીર્ઘ ક્ર આદેશ. દન્ત્યૌષ્ય વ્ થી પરમાં રહેલા વૃ ના ક્ર ને આ
સૂત્રથી ઝ્ર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વુવૂષ્ઠે આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - વરવાની ઈચ્છા કરે છે. ॥૧૧૭॥

इसासः शासोऽङ् - व्यञ्जने ४।४।११८॥

અઙ પ્રત્યય તેમજ વ્યઞ્જનથી શરૂ થતો કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય
પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ઇસ્ આદેશ
થાય છે. શાસ્ ધાતુને અઘતની નો દિ પ્રત્યય. 'શાસ્ત્યસૂં
૩-૪-૬૦'થી શાસ્ ધાતુની પરમાં અઙ્ [અ] પ્રત્યય. 'અઙ્ધાતોં
૪-૪-૨૮'થી ધાતુની પૂર્વે અઢ. આ સૂત્રથી શાસ્ ધાતુના આસ્ ને
ઇસ્ આદેશ. 'નામ્યન્તં ૨-૩-૧૫'થી ઇસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ
થવાથી અણિષત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેણે અનુશાસન કર્યું.
શાસ્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી
વ્યઞ્જનાદિ કિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા શાસ્ ના આસ્ ને ઇસ્
આદેશ. ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના
યોગમાં ત્ ને 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦'થી ઢ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી
શિષ્ટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અનુશાસન કરાએલ.

अङ्व्यञ्जन इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા
મુજબ અઙ્ પ્રત્યય અને વ્યઞ્જનાદિ કિત્ - કિત્ પ્રત્યય જ પરમાં
હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ઇસ્ આદેશ થાય

છે. તેથી શાસ્ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. 'શિદવિત્ ૪-૩-૨૦'થી અન્તિ પ્રત્યયને ડિદ્વદ ભાવ. 'અન્તો નો લુક્ ૪-૨-૮૪'થી અન્તિ ના ન્ નો લોપ થવાથી શાસતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓ શાસન કરે છે. અહીં સ્વરાદિ ડિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા શાસ્ ધાતુના આસ્ ને આ સૂત્રથી ઇસ્ આદેશ થતો નથી. શાસ્ + ક્ત આ અવસ્થામાં 'વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨'થી ઇટ્ નો નિષેધ થયો છે. 'ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨'થી શાસ્ ધાતુ વેદ છે - એ યાદ રાખવું.... ॥૧૧૮॥

ક્વૌ ૪।૪।૧૧૧॥

શાસ્ ધાતુના આસ્ ને; તેની પરમાં ક્વિપ્ પ્રત્યય હોય તો ઇસ્ આદેશ થાય છે. મિત્ર + શાસ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮'થી ક્વિપ્ [૦] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ઇસ્ આદેશ. 'નામ્યન્તઃ ૨-૩-૧૫'થી ઇસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. મિત્રશિષ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫'થી સિ નો લોપ. 'પદાન્તે ૨-૧-૬૪'થી ઇસ્ ના ઙ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી મિત્રશીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મિત્રને અનુશાસન કરનાર. ॥૧૧૮॥

ક્વિપ્ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા આઈ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ઇસ્ આદેશ થાય છે. આઈ + શાસ્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ઇસ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આશીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. [જુઓ સૂ.નં. ૪-૪-૧૧૮ માં મિત્રશીઃ] અર્થ - શુભેચ્છા. ક્વાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જાણાવ્યા મુજબ આઈ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા શાસ્ ધાતુના આસ્ ને તેની પરમાં ક્વિપ્ જ પ્રત્યય હોય તો ઇસ્ આદેશ થાય છે. તેથી આજ્ઞાસ્તે અહીં તે પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા આ + શાસ્ ના આસ્ ને આ સૂત્રથી ઇસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ઈચ્છે છે.

અહીં સમજી શકાય છે કે - આ સૂત્રના વિષયમાં આસ્ ને ઇસ્ આદેશ પૂર્વ સૂત્રથી [૪-૪-૧૧૮ થી] સિદ્ધ હતો. તેથી આ સૂત્રનું પ્રાગયન; “આ + શાસ્ ધાતુના આસ્ ને ક્વિપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ ઇસ્ આદેશ થાય. ક્વિપ્ ભિન્ન પ્રત્યય પરમાં હોય તો; ઉપર જાણાવ્યા મુજબ ઇસ્ આદેશ ન થાય” - આવા નિયમ માટે છે. જેથી સૂ.નં. ૪-૪-૧૧૮ અને ૪-૪-૧૧૯ ના અર્થમાં આ + શાસ્ ધાત્વતિરિક્તત્વેન સંકોચ થાય છે. ૧૧૨૦૧

ઘ્વો: ધ્વય્વ્યજ્જને લુક્ ૪।૪।૧૨૧।।

પુ આગમ અને ય્ ને છોડીને અન્ય વ્યજ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ય્ અને વ્ નો લોપ થાય છે. ક્તૂય્ ધાતુને 'પ્રયોક્તૃં ૩-૪-૨૦'થી ણિગ્ [ઇ] પ્રત્યય. 'અર્ત્તિં ૪-૨-૨૧'થી ણિગ્ પ્રત્યયની પૂર્વે પુ નો આગમ. આ સૂત્રથી ક્તૂય્ ધાતુના ય્ નો લોપ. 'પુસ્પૌ ૪-૩-૩'થી ક્તૂ ના ઋ ને ગુણ ઓ આદેશ. ક્તોપિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્તોપયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અવાજ કરાવે છે. ક્ષ્માય્ ધાતુને 'ક્ત-ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪'થી ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી. ક્ષ્માતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કંપો. દિવ્ ધાતુને 'વ્યજ્જનાં ૩-૪-૯'થી યઙ્ પ્રત્યય. 'બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૪'થી યઙ્ નો લોપ. 'સન્-યઙ્ચ ૪-૧-૩'થી દિવ્ ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનં ૪-૧-૪૪'થી અભ્યાસમાં વ્ નો લોપ. 'આ-ગુણાં ૪-૧-૪૮'થી અભ્યાસમાં ઙ્ ને ગુણ એ આદેશ. દેદિવ્ ધાતુને વર્તમાનાનો વસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દેદિવ્ ધાતુના વ્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી દેદિવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અમે બે વારંવાર રમીએ છીએ. કણ્ઢૂય [કણ્ઢૂ ધાતુને 'ધાતોઃ ૩-૪-૮'થી ય પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન] ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮'થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨'થી કણ્ઢૂય ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. આ સૂત્રથી કણ્ઢૂય્ ધાતુના ય્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી કણ્ઢૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ખાણનાર.

ધ્વર્જનં ક્વિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુ આગમ તેમજ ય્ ને છોડીને જ અન્ય વ્યજ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ય્ અને વ્ નો લોપ થાય છે. તેથી ક્તૂય્ ધાતુને ભાવમાં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય. 'ક્યઃ શિત્તિ ૩-૪-૭૦'થી તે

ની પૂર્વે ય પ્રત્યય થવાથી ક્લૂચ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ય થી શરૂ થતો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વેના ય નો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - અવાજ કરે છે. ॥૧૨૧॥

કૃતઃ કીર્તિઃ ૪૪૪૧૨૨॥

કૃત્ [૧૬૪૧] ધાતુને કીર્ત્ આદેશ થાય છે. કૃત્ ધાતુને 'ચુરાદિં ૩-૪-૧૭'થી ણિચ્ [ઇ] પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કૃત્ ધાતુને કીર્ત્ આદેશ. કીર્તિ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી કીર્તયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વર્જાણ કરે છે. કીર્તિઃ આ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે ઇ નો નિર્દેશ છે તે મંગલ માટે છે...ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું. ॥૧૨૨॥

દુર્યોધનોર્વીપતિં.....ભયંકર યુદ્ધ કરનાર રાજાઓને જીતનારા છે હાથ જેના એવા; અને ચેદિદેશના રાજાઓ પાસેથી કરને ગ્રહણ કરનાર શ્રી ભીમદેવ રાજા ખરેખર ભીમ [પાંડવ] જેવા જ, ફરીથી ચંદ્રવંશ ઉપર અનુગ્રહ કરવા અવતર્યા છે. આશય એ છે કે - જેમ પાંડવ ભીમે દુર્યોધનને જીતેલો અને ચેદિદેશના રાજા

દુઃશાસનનો હાથ ખેંચી કાઢેલો; એવી રીતે એના જ ચંદ્રવંશમાં
ઉત્પન્ન થયેલા ભીમરાજાએ; કષ્ટથી જોમની સાથે લઢી શકાય - એવા
દુર્યોધન રાજાઓને જીતેલા હોવાથી તેમજ ચેદિ દેશના રાજા પાસેથી
કર ગ્રહણ કર્યો હોવાથી ચંદ્રવંશની ઉપર કૃપા કરવા માટે પાંડવ ભીમ
જ ફરીથી અવતર્યા હોય એવું લાગે છે....

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

॥ ઇતિ શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનલઘુવૃત્તિવિવરણે ચતુર્થોઽધ્યાયે

ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

॥ ઇતિ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥

